

ประมวลบทความ
เนื่องในพระราชพิธีบรมราชาภิเษก

พระมหาพิชัยมงกุฎ

พระแสงขรรค์ชัยศรี

ธำมรงค์

วาลิชพี (พัดและแส้)

ฉลองพระบาทเชิงงอน

ประมวลบทความ
เนื่องในพระราชพิธีบรมราชาภิเษก

กรมศิลปากร พิมพ์เผยแพร่
พุทธศักราช ๒๕๖๑

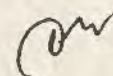
คำนำ

ตามบันทึกในประวัติศาสตร์ ประเทศไทยมีพระมหากษัตริย์เป็นประมุขปกครองประเทศมาอย่างยาวนาน แม้ภายหลังมีการเปลี่ยนแปลงระบอบการปกครองจากระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ เป็นระบอบประชาธิปไตย สถาบันพระมหากษัตริย์ยังคงดำรงอยู่คู่กับสังคมไทย เปรียบเสมือนสัญลักษณ์ของประเทศที่ได้รับการเคารพเทิดทูนยกย่องอย่างสูงสุด อีกทั้งยังเป็นสถาบันอันศักดิ์สิทธิ์ เป็นศูนย์รวมใจของอาณาประชาราษฎร์ด้วยความผูกพันแน่นแฟ้นระหว่างสถาบันพระมหากษัตริย์กับสังคมไทย ในวาระมหามงคลที่พระมหากษัตริย์พระองค์ใหม่เสด็จขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัติ จึงได้มีการประกอบพระราชพิธีซึ่งเป็นเครื่องแสดงถึงการรับรองสถานะความเป็นประมุขอย่างเป็นทางการ เรียกว่า พระราชพิธีบรมราชาภิเษก พระราชพิธีนี้เป็นพระราชพิธีที่มีมาแต่ครั้งบรรพกาล และมีความสำคัญอย่างยิ่ง เนื่องจากการประกอบพระราชพิธีแต่ละขั้นตอนล้วนมีความหมายที่ลึกซึ้งแฝงด้วยความศักดิ์สิทธิ์ สง่างาม สะท้อนถึงคติความเชื่อในสังคม แสดงถึงวัฒนธรรมอันดีงาม และแสดงถึงการเทิดทูนสถาบันพระมหากษัตริย์

สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร ในฐานะหน่วยงานที่มีภารกิจหลักในการศึกษา ค้นคว้า อนุรักษ์ เผยแพร่ และส่งเสริมงานวิชาการด้านจารีตประเพณี ประวัติศาสตร์ มีความสำนึกในพระมหากรุณาธิคุณของพระมหากษัตริย์ไทยทุกพระองค์ และตระหนักถึงคุณค่าความสำคัญของพระราชพิธีบรมราชาภิเษก จึงดำเนินการรวบรวมบทความต่าง ๆ ซึ่งเป็นผลงานของนักปราชญ์ราชบัณฑิตคนสำคัญ ได้แก่ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ และพระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร ประกอบด้วย (๑) วินิจฉัยเรื่องเครื่องต้น (๒) ตำราเครื่องต้นเครื่องทรงแต่โบราณ (๓) พระราชพิธีบรมราชาภิเษก ในรัชกาลที่ ๒ (๔) พระราชพิธีบรมราชาภิเษก ในรัชกาลที่ ๕ (๕) เรื่องบรมราชาภิเษก และ (๖) THE OLD SIAMESE CONCEPTION OF THE MONARCHY ซึ่งมีเนื้อหาว่าด้วยพระราชพิธีบรมราชาภิเษก พร้อมกับตรวจสอบชำระและจัดพิมพ์เป็นหนังสือ “ประมวลบทความเนื่องในพระราชพิธีบรมราชาภิเษก” เพื่อธำรงรักษาองค์ความรู้เกี่ยวกับพระราชพิธีบรมราชาภิเษก อันเป็นโบราณราชประเพณีที่ต้องกระทำเพื่อความเป็นพระมหากษัตริย์อย่างสมบูรณ์หลังจากเสด็จขึ้นครองราชย์ และเพื่อเผยแพร่เอกสารสำคัญทางด้านประวัติศาสตร์ ภาษา และวรรณกรรม ตลอดจนสืบสานมรดกทางวัฒนธรรมประเพณีอันดีงามของชนในชาติให้ปรากฏสืบไป

อนึ่ง ในการจัดทำหนังสือเล่มนี้ กรมศิลปากร ขอขอบพระคุณหม่อมราชวงศ์นิวัตวาร ณ ป้อมเพชร และหม่อมราชวงศ์สุพิชชา โสณฑกุล เป็นอย่างยิ่ง ที่อนุญาตให้นำพระนิพนธ์พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร มาจัดพิมพ์เผยแพร่

กรมศิลปากร หวังว่าหนังสือ “ประมวลบทความเนื่องในพระราชพิธีบรมราชาภิเษก” จะเป็นประโยชน์ต่อการศึกษาค้นคว้าอ้างอิงแก่ผู้สนใจศึกษาประวัติศาสตร์ จารีตประเพณี โดยทั่วกัน

(นายอนันต์ ชูโชติ)

อธิบดีกรมศิลปากร

สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์

สิงหาคม ๒๕๖๑

คำชี้แจง

เรื่อง ประมวลบทความเนื่องในพระราชพิธีบรมราชาภิเษก ซึ่งกลุ่มจารีตประเพณี สำนักวรรณกรรม และประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร ดำเนินการตรวจสอบชำระ และจัดพิมพ์เผยแพร่ในครั้งนี้ เป็นการรวบรวมบทความที่มีเนื้อหาเกี่ยวเนื่องกับพระราชพิธีบรมราชาภิเษก ซึ่งเป็นผลงานของนักปราชญ์ราชบัณฑิตคนสำคัญ จำนวน ๒ เรื่อง ได้แก่

วินิจฉัยเรื่องเครื่องต้น	: พระนิพนธ์สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา ดำรงราชานุภาพ
ตำราเครื่องต้นเครื่องทรงแต่โบราณ	: ตำราเก่าครั้งสมัยอยุธยา ซึ่งสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงอธิบาย และสมเด็จพระ เจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงวินิจฉัย
พระราชพิธีบรมราชาภิเษก ในรัชกาลที่ ๒	: พระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา ดำรงราชานุภาพ
พระราชพิธีบรมราชาภิเษก ในรัชกาลที่ ๕	: พระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา ดำรงราชานุภาพ
เรื่องบรมราชาภิเษก	: พระนิพนธ์ของพระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยลาภ พฤฒิยากร
THE OLD SIAMESE CONCEPTION OF THE MONACHY	: พระนิพนธ์ของพระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยลาภ พฤฒิยากร

ทั้งนี้ การลำดับบทความดังกล่าว คณะบรรณาธิการแบ่งออกเป็น ๓ ส่วน โดยใช้หลักวิชาการทางประวัติศาสตร์ ดังนี้ ส่วนแรก เป็นการนำเสนอบทความที่มีลักษณะเป็นตำรา มีเนื้อหาเป็นการพรรณนารายละเอียดของเครื่องประกอบพิธีกรรมเครื่องใช้ต่าง ๆ ในพระราชพิธีบรมราชาภิเษกตั้งแต่ครั้งอดีต ซึ่งในส่วนนี้ประกอบด้วยบทความ ๒ เรื่อง ได้แก่ *วินิจฉัยเรื่องเครื่องต้น* และ *ตำราเครื่องต้นเครื่องทรงแต่โบราณ* ส่วนที่ ๒ นำเสนอบทความที่มีลักษณะเป็นผลงานศึกษาค้นคว้าทางประวัติศาสตร์ สำหรับส่วนนี้มีบทความ ๒ เรื่อง ได้แก่ เรื่อง *พระราชพิธีบรมราชาภิเษก ในรัชกาลที่ ๒* และ *พระราชพิธีบรมราชาภิเษก ในรัชกาลที่ ๕* ส่วนสุดท้าย ส่วนที่ ๓ เป็นการนำเสนอบทความในลักษณะภาพรวมหรือแบบสังเขป มีเนื้อหาค่อนข้างกระชับ มุ่งเผยแพร่เพื่อให้ผู้ฟังหรือผู้อ่านทั่วไปเข้าใจง่าย ส่วนนี้ ประกอบด้วยบทความ ๒ เรื่อง ได้แก่ *เรื่องบรมราชาภิเษก* และ *THE OLD SIAMESE CONCEPTION OF THE MONACHY*

อนึ่ง คณะบรรณาธิการได้จัดทำคำอธิบายบอกความเป็นมาของบทความแต่ละเรื่อง พร้อมวิธีการตรวจสอบชำระแทรกไว้ที่ตอนแรกของแต่ละส่วน เพื่อช่วยให้ผู้อ่านได้เข้าใจ และตระหนักถึงคุณค่าของพระราชพิธีบรมราชาภิเษก ซึ่งเป็นโบราณราชประเพณีสำคัญของสถาบันพระมหากษัตริย์ อันเป็นที่เคารพเทิดทูนของเรชาวไทยได้ชัดเจนยิ่งขึ้น

สารบัญ

คำนำ	
คำชี้แจง	
คำอธิบาย	๔๙
วินิจฉัยเรื่องเครื่องต้น พระนิพนธ์สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ	๕๗
ตำราเครื่องต้นเครื่องทรงแต่โบราณ ประกอบด้วยพระอธิบายของ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ และคำวินิจฉัย ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์	๖๓
อธิบายตำราเครื่องต้นเครื่องทรงแต่โบราณ	๖๕
ประเภทเครื่องต้นอย่างที่ ๗ ในตำรา	๖๖
ประเภทเครื่องต้นอย่างที่ ๔ ในตำรา	๖๘
ประเภทเครื่องต้นอย่างที่ ๑๐ ในตำรา	๖๙
ประเภทเครื่องต้นอย่างที่ ๓ ในตำรา	๗๐
ประเภทเครื่องต้นอย่างที่ ๖ ในตำรา	๗๐
ประเภทเครื่องทรงสงครามอย่างที่ ๘ ในตำรา	๗๑
ประเภทเครื่องทรงอย่างเทศอย่างที่ ๑ ในตำรา	๗๒
ประเภทเครื่องทรงอย่างเทศอย่างที่ ๒ ในตำรา	๗๒
ประเภทเครื่องทรงประพาสอย่างที่ ๓ ในตำรา	๗๒
ประเภทเครื่องทรงประพาสอย่างที่ ๙ ในตำรา	๗๓
ประเภทเครื่องทรงประพาสอย่างที่ ๕ ในตำรา	๗๓
เครื่องทรงเจ้านาย	๗๓
เครื่องทรงเจ้าฟ้า (อย่างที่ ๑)	๗๓
เครื่องทรงเจ้าฟ้า (อย่างที่ ๒)	๗๔
เครื่องทรงพระองค์เจ้า	๗๔
เครื่องทรงพระมหากุปราชเทียบกับพระเจ้าแผ่นดิน	๗๔
เครื่องทรงเจ้าฟ้าเทียบกับพระมหากุปราช	๗๕
ลักษณะเครื่องทรงประพาสต่างกันตามยศ	๗๕
เครื่องทรงพระเจ้าแผ่นดิน	๗๕
เครื่องทรงพระมหากุปราช	๗๕
เครื่องทรงเจ้าฟ้า	๗๕
เครื่องทรงพระองค์เจ้า	๗๕

ตำราเครื่องต้นเครื่องทรงแต่โบราณกับคำอธิบาย ของสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาตำราจรรยาภาพ และคำวินิจฉัยของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ของกองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร	๗๖
--	----

คำอธิบาย	๙๑
-----------------	-----------

พระราชพิธีบรมราชาภิเษก ในรัชกาลที่ ๒	๙๓
---	-----------

ตำนานการตั้งตำราบรมราชาภิเษก	๙๓
เรื่องบรมราชาภิเษกพระเจ้ากรุงธนบุรี	๙๓
วินิจฉัยเหตุที่สร้างกรุงรัตนโกสินทร์	๙๔
พระราชมนเทียรแรกสร้างในกรุงรัตนโกสินทร์	๙๕
พระราชพิธีปราบดาภิเษกรัชกาลที่ ๑	๙๕
ทำพระตำราบรมราชาภิเษก	๙๕
ทำพระราชพิธีบรมราชาภิเษกรัชกาลที่ ๑	๙๕
การเปลี่ยนแปลงเมื่อพิธีบรมราชาภิเษกรัชกาลที่ ๒	๙๕
จดหมายเหตุเรื่องบรมราชาภิเษกในรัชกาลที่ ๒	๙๖
ผู้อำนวยการพระราชพิธีบรมราชาภิเษกรัชกาลที่ ๒	๙๖
จารึกพระสุพรรณบัฏ	๙๖
เรื่องพระราชมนเทียรที่ทำพิธีบรมราชาภิเษก	๙๖
แต่งบริเวณพระราชพิธี	๙๗
ที่สรองมูรธาภิเษก	๙๗
น้ำสรองบรมราชาภิเษก	๙๗
จัดที่ทำพิธีบรมราชาภิเษก	๙๗
พระแท่นมณฑล	๙๗
พระที่นั่งอัฐทิศ	๙๗
พระที่นั่งภัทรบิฐ	๙๘
จัดที่ทำพิธีเฉลิมพระราชมนเทียร	๙๘
โรงพิธีโหรพราหมณ์	๙๘
ตั้งศาลาฉ้อทานแลห้ามฆ่าสัตว์ ห้ามขายสุรา	๙๘
เริ่มงาน	๙๘
สวดมนต์	๙๘
เลี้ยงพระ	๙๙
สรองมูรธาภิเษก	๙๙
พระราชาคณะถวายน้ำ	๙๙

ประทับพระที่นั่งอัฐทิศ	๙๙
ประทับพระที่นั่งภัทรบิฐ	๑๐๐
พราหมณ์ถวายสิริราชสมบัติ	๑๐๐
มีพระราชโองการ	๑๐๐
พระสงฆ์ถวายพระพร	๑๐๐
เสด็จออกรับราชสมบัติ	๑๐๐
เฉลิมพระราชมนเทียร	๑๐๑
เสด็จไปถวายบังคมพระบรมศพ	๑๐๑
เลียบพระนคร	๑๐๑
กระบวนแห่เสด็จเลียบพระนคร	๑๐๑

พระราชพิธีบรมราชาภิเษก ในรัชกาลที่ ๕ **๑๐๓**

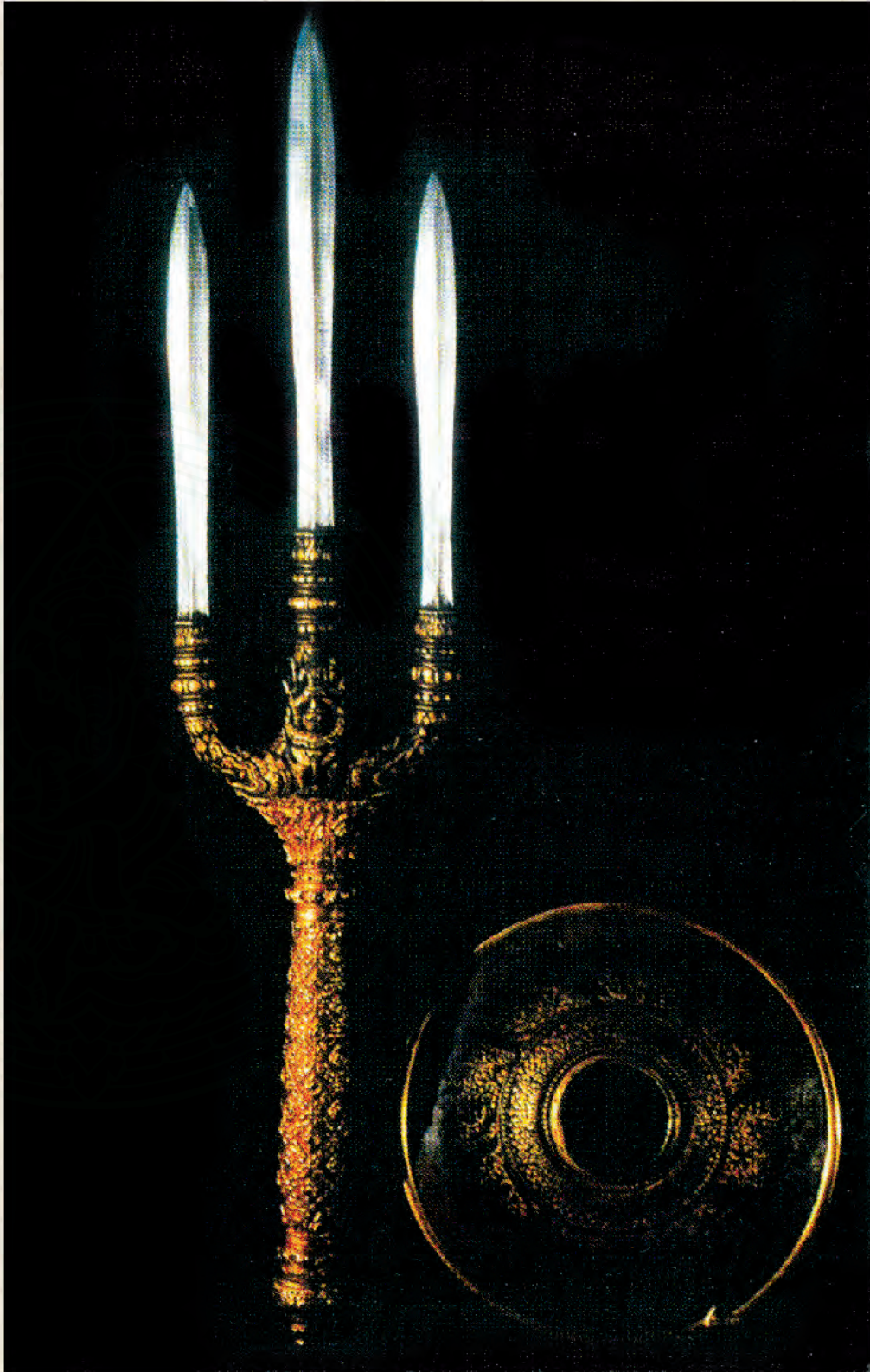
บรมราชาภิเษก	๑๐๓
๑. แก้วระเบียบพระปรมาภิไธยที่จารึกพระสุพรรณบัฏ	๑๐๔
๒. แก้วระเบียบพิธีการ	๑๐๗
๓. แก้วเศวตฉัตร	๑๐๘
๔. เปลี่ยนพระที่นั่งอัฐทิศและพระที่นั่งภัทรบิฐ	๑๐๘
๕. เพิ่มเครื่องแต่งพระแท่นมณฑล	๑๐๘
เลียบพระนคร	๑๒๗

คำอธิบาย **๑๓๕**

เรื่องบรมราชาภิเษก	๑๓๗
ทัศนคติของไทยในเรื่องตำแหน่งพระมหากษัตริย์	๑๓๙
พระราชพิธีบรมราชาภิเษก	๑๔๒

THE OLD SIAMESE CONCEPTION OF THE MONARCHY **๑๔๖**

Cultural Background	๑๔๗
Patriarchal Sukhothai Kingship	๑๔๘
The Thammasat	๑๔๘
Royal Ordinances	๑๕๑
Unwritten Traditions	๑๕๓
Divine Kingship	๑๕๔
Later Developments	๑๕๕
The Theory In Actualities	๑๕๖

พระแสงจักรและพระแสงตรีศูด
เครื่องหมายแห่งพระบรมราชจักรีวงศ์

พระนพปฎลมหาเศวตฉัตร ๓ ท้องพระโรง พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ในพระบรมมหาราชวัง ตามคติโบราณราชประเพณีของไทยถือกันว่าเศวตฉัตรเป็นสิ่งสำคัญยิ่งกว่าสิ่งอื่นใด เป็นสัญลักษณ์แสดงถึงความเป็นพระมหากษัตริย์เช่นเดียวกับมงกุฎตามคติของชาวตะวันตก

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช
ทรงปราบดาภิเษกเป็นปฐมกษัตริย์แห่งพระบรมราชจักรีวงศ์ ใน พ.ศ. ๒๓๒๕
และทรงประกอบพระราชพิธีบรมราชาภิเษก ใน พ.ศ. ๒๓๒๘

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย
ทรงประกอบพระราชพิธีบรมราชาภิเษก ใน พ.ศ. ๒๓๕๒

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
ทรงประกอบพระราชพิธีบรมราชาภิเษก ใน พ.ศ. ๒๓๖๗

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ทรงประกอบพระราชพิธีบรมราชาภิเษก ใน พ.ศ. ๒๓๙๔

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ทรงประกอบพระราชพิธีบรมราชาภิเษกครั้งแรก พ.ศ. ๒๔๑๑

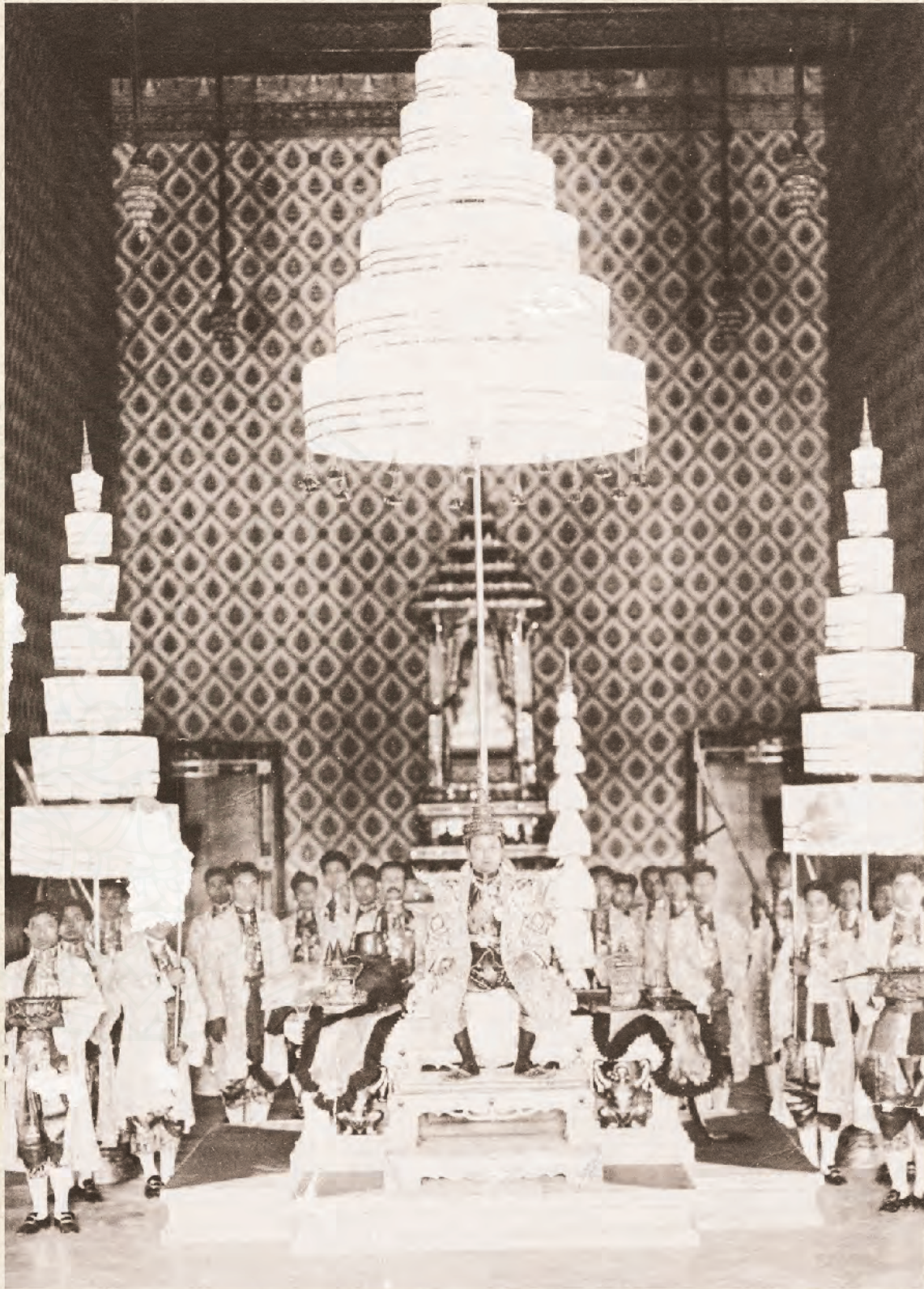
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ทรงประกอบพระราชพิธีบรมราชาภิเษกครั้งที่ ๒ พ.ศ. ๒๔๑๒

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว
ทรงประกอบพระราชพิธีบรมราชาภิเษกเฉลิมพระราชมณเฑียร พ.ศ. ๒๔๕๓

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ประทับพระที่นั่งพุทธศานกกาญจนสิงหาสน์
ในพระราชพิธีบรมราชาภิเษกสมโภช พ.ศ. ๒๔๕๔

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ประทับพระที่นั่งภัทรบิฐมณังคสิลาวิทันสิงหาสน์
ภายใต้ฉัตรพญาลมहाเศวตฉัตร ณ พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท
ในพระราชพิธีบรมราชาภิเษกสมโภช พ.ศ. ๒๔๕๔

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงรับน้ำอภิเชก
ในพระราชพิธีบรมราชาภิเษกสมโภช พ.ศ. ๒๔๕๔

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ประทับพระราชอาสน์ ณ พระที่นั่งบรมพิมาน
ในพระราชพิธีบรมราชาภิเษกสมโภช พ.ศ. ๒๔๕๔

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ประทับนั่งพระที่นั่งราชมณเฑียรสถาน
ในกระบวนเสด็จพยุหยาตรา โดยทางชลมารกเลียบพระนคร ในพระราชพิธีบรมราชาภิเษกสมโภช พ.ศ. ๒๔๕๔

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินด้วยกระบวนพยุหยาตราทางชลมารกเลียบพระนคร พ.ศ. ๒๔๕๔

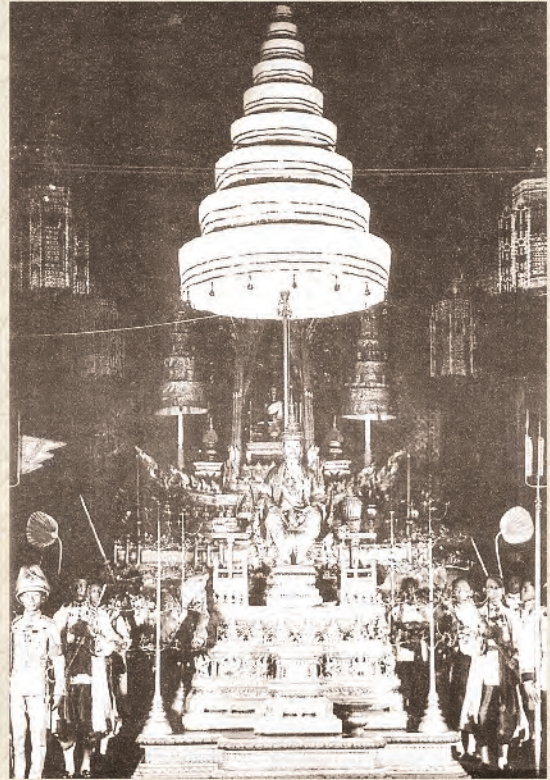
พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ประทับนั่งพระที่นั่งบุษบกมาลาเสด็จออกมหาสมาคม
ณ มุขเด็จพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ให้ข้าทูลละอองธุลีพระบาทเฝ้าถวายพระพรชัยมงคล
ในพระราชพิธีบรมราชาภิเษกสมโภช พ.ศ. ๒๔๕๔

พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว
ทรงประกอบพระราชพิธีบรมราชาภิเษก พ.ศ. ๒๔๖๙

พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว
ประทับบนพระที่นั่งพุทศานกาญจนสิงหาสน์
บนโต๊ะเคียงทอดเครื่องราชูปโภคชุดใหญ่
ในพระราชพิธีบรมราชาภิเษก เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๘

พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จออก ณ ท้องพระโรง
พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ประทับบนพระที่นั่งพุทศานกาญจนสิงหาสน์
บนพระแท่นมหาเศวตฉัตร รับอาเศียรวาทฝ่ายหน้า แล้วโปรดเกล้าฯ ให้ผู้แทน
พระราชาธิบดี ประธานาธิบดี คณะทูตานุทูต และข้าทูลละอองธุลีพระบาท
เฝ้าถวายพระพร ในพระราชพิธีบรมราชาภิเษก พ.ศ. ๒๔๖๘

พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงหลั่งน้ำพระมหาสังข์ และ
ทรงเจิมพระราชทานสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี
ในการโปรดเกล้าฯ สถาปนาหม่อมเจ้ารำไพพรรณี พระวรราชชายา
ขึ้นเป็นสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี พ.ศ. ๒๔๖๘

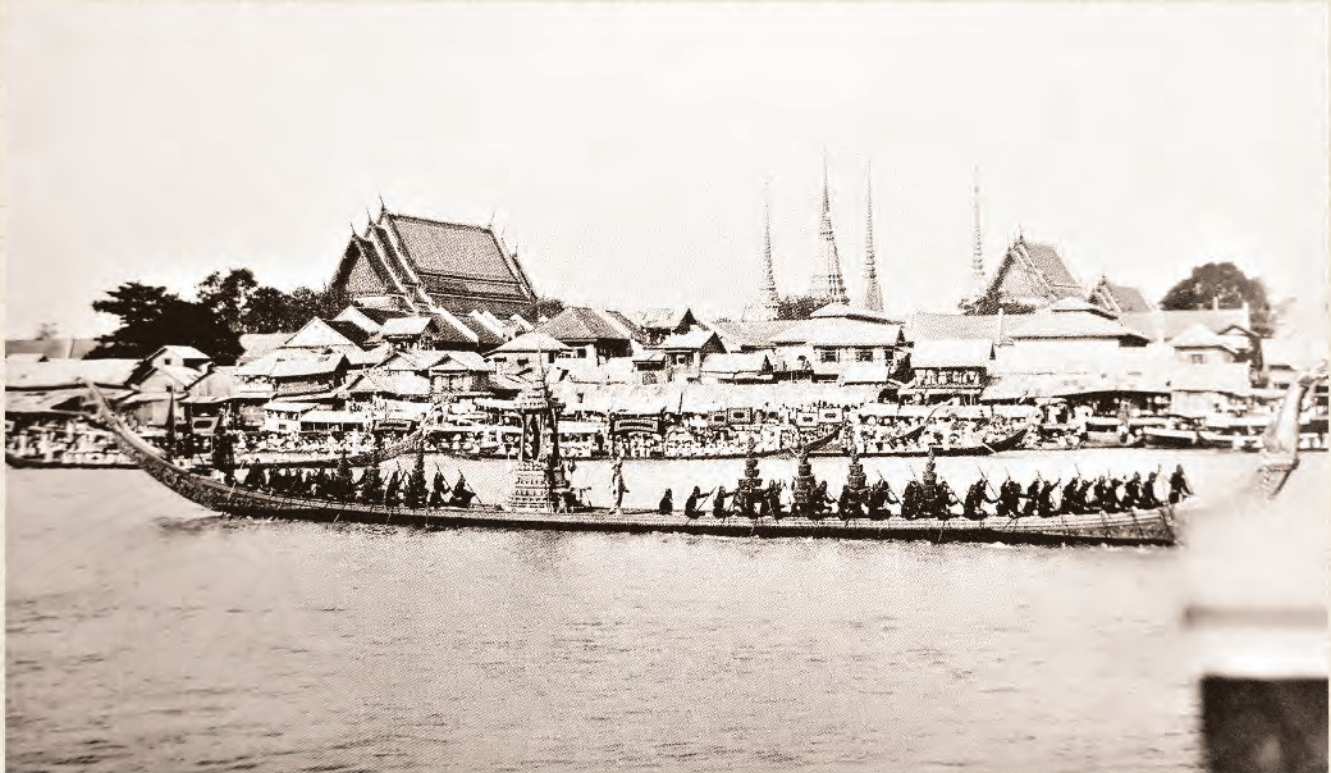
พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ประทับบนพระที่นั่งพุดตานกาญจนสิงหาสน์ พร้อมด้วยข้าราชการฝ่ายหน้าเชิญเครื่องมงคลสิริเบญจราชกกุธภัณฑ์ เครื่องราชูปโภค และพระแสงศาสตราวุธในพระราชพิธีบรมราชาภิเษก เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๘

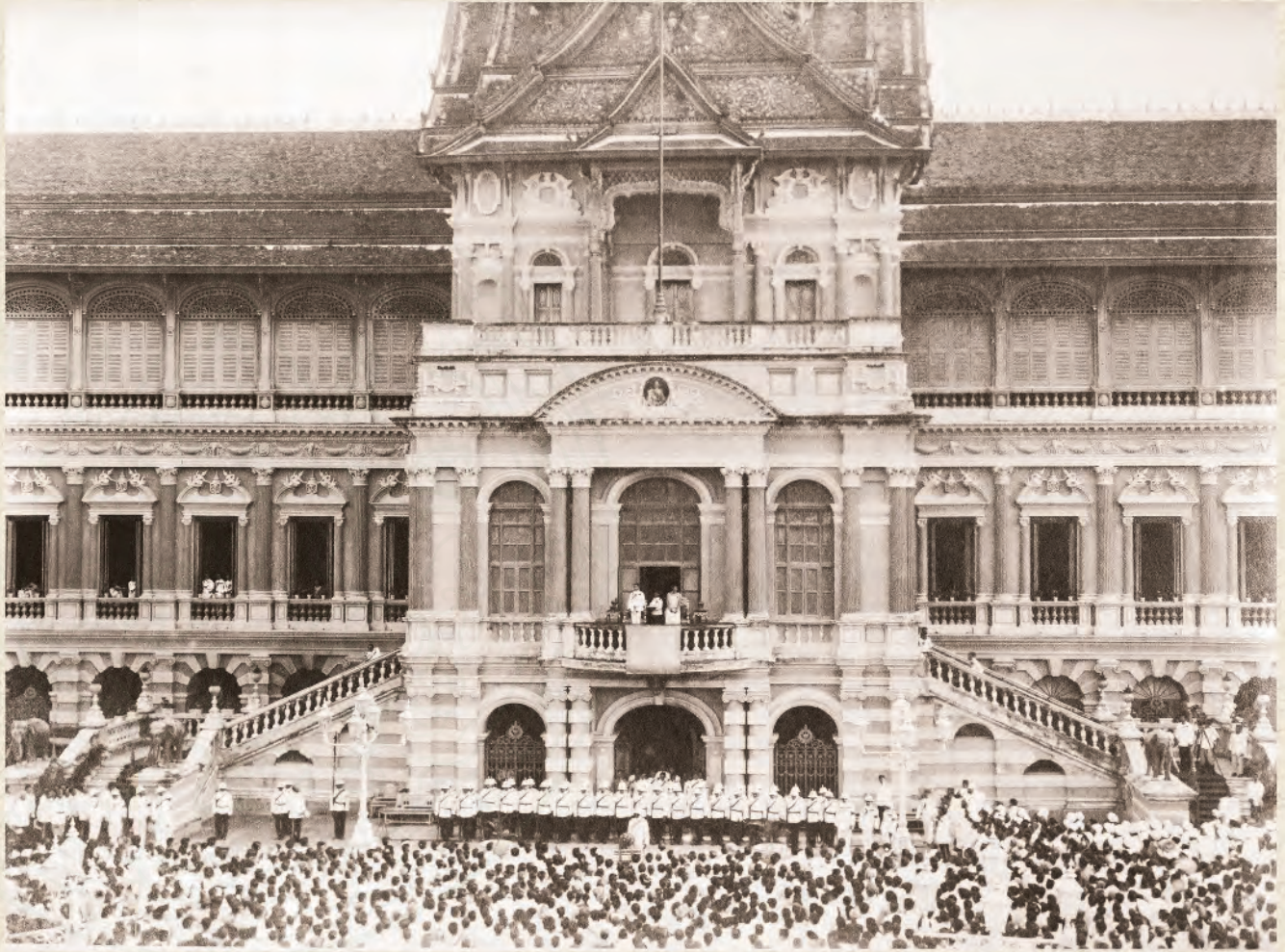
พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี พร้อมด้วยเจ้านายฝ่ายในเชิญเครื่องเฉลิมพระราชมนเทียรและเครื่องราชูปโภคในการเฉลิมพระราชมนเทียร ณ พระที่นั่งจักรพรรดิมานเืองในพระราชพิธีบรมราชาภิเษก เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๘

พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ประทับพระที่นั่งพระราชยานพุดตาน
เสด็จพระราชดำเนินด้วยกระบวนพยุหยาตราโดยทางสถลมารคเทียบพระนคร พ.ศ. ๒๔๖๘

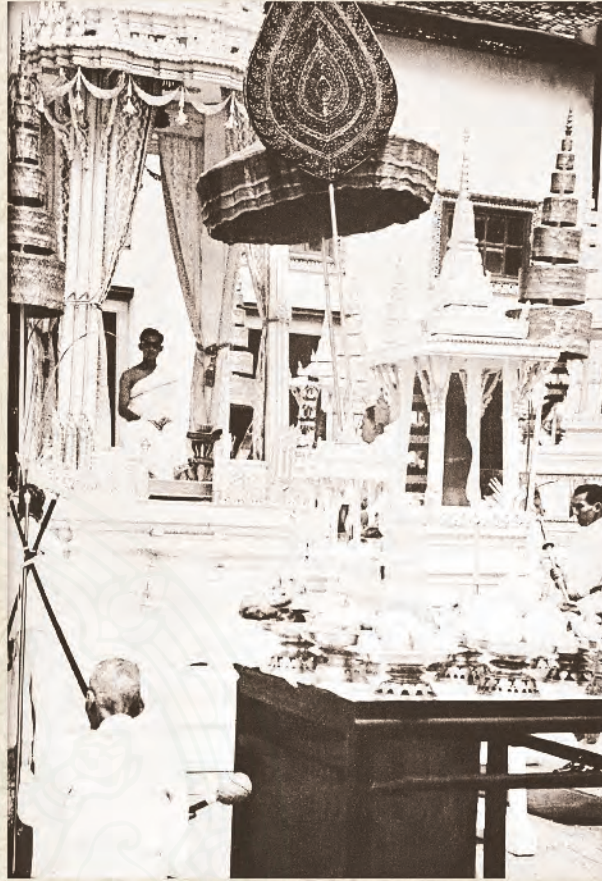
พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินด้วยกระบวนพยุหยาตราทางชลมารคเลียบพระนคร พ.ศ. ๒๔๖๘

พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี เสด็จออกมุขเด็จ พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ประชาชนเฝ้าถวายพระพรชัย

พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช บรมนาถบพิตร
ทรงประกอบพระราชพิธีบรมราชาภิเษก ใน พ.ศ. ๒๕๕๓

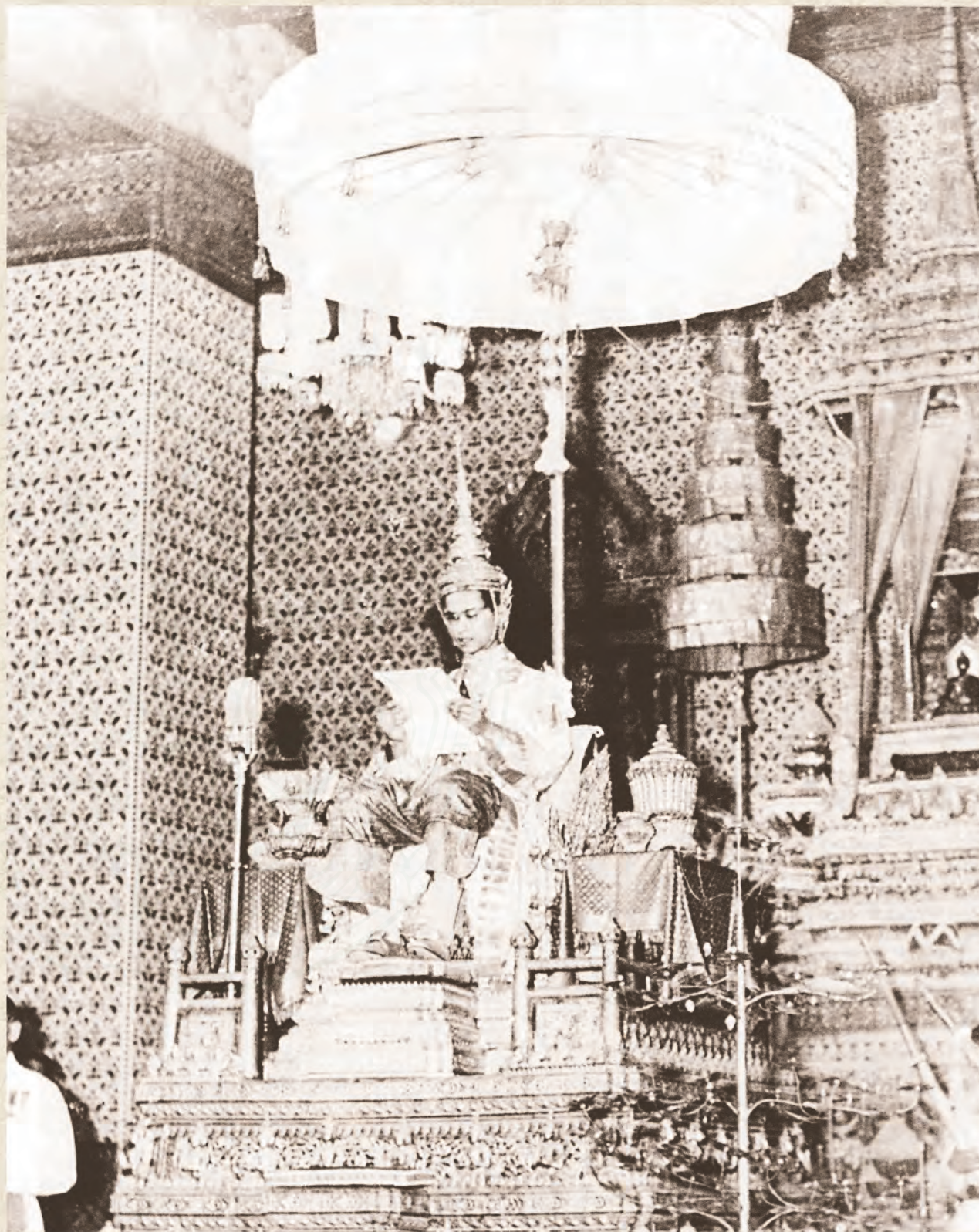
พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช บรมนาถบพิตร
สถิตเหนืออุทุมพรราชอาสน์ ในการทรงมูรธาภิเษก

ซ้าย : พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช บรมนาถบพิตร
ประทับพระที่นั่งภัทรบิฐ พระราชครูความเทพมณี ทูลเกล้าฯ ถวาย
พระมหาพิชัยมงกุฏ

ขวา : พระราชครูความเทพมณี ทูลเกล้าฯ ถวายพระแสงขรรค์ชัยศรี

พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช บรมนาถบพิตร ประทับพระที่นั่งพุทธทานกาญจนสิงหาสน์
บนพระแท่นราชบัลลังก์นพปฎลมหาเศวตฉัตร ในการออกมหาสมาคม ณ ท้องพระโรง พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย
มีพระบรมราชโองการดำรัสตอบขอบใจผู้ที่มาเฝ้าถวายพระพรชัยมงคล

พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช บรมนาถบพิตร ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ
สถาปนาสมเด็จพระราชินีสิริกิติ์ให้ดำรงฐานันดรศักดิ์เป็น สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินี
ณ พระที่นั่งไพศาลทักษิณ ใน พ.ศ. ๒๕๑๓

พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช บรมนาถบพิตร ประทับพระที่นั่งราชยานพุดตานทอง เสด็จพระราชดำเนินโดยกระบวนราบใหญ่ถัดจากวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ไปยังพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท เพื่อถวายบังคมพระบรมอัฐิ และพระอัฐิสมเด็จพระบรมราชบุพการี

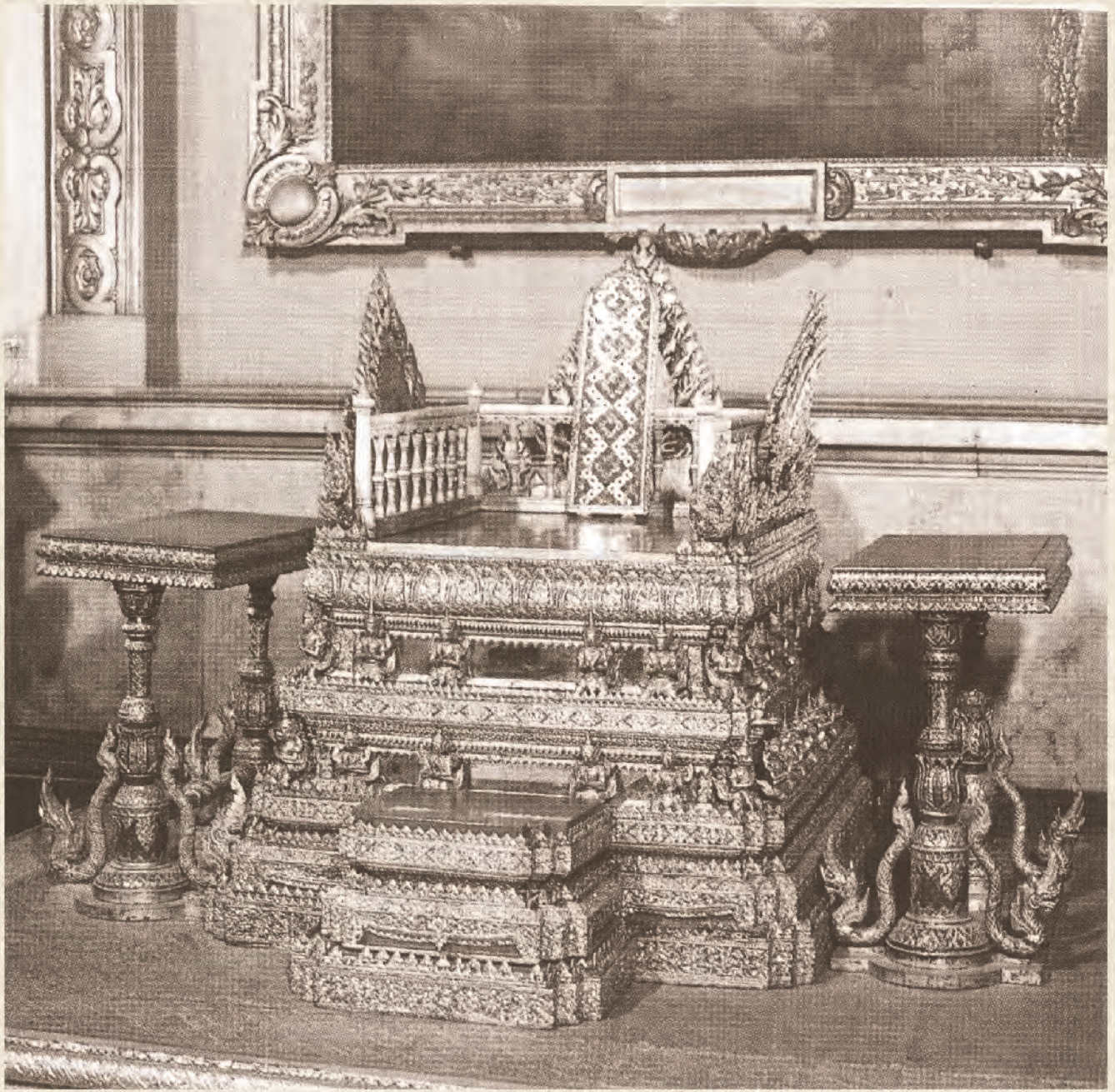
พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช บรมนาถบพิตร และสมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินี เสด็จออกสืบทับพระที่นั่งพุทธไสยาสน์ปราสาท ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระบรมราชวโรกาส ให้ประชาชนเฝ้าฯ ถวายพระพรชัยมงคล ในพระราชพิธีบรมราชาภิเษก พ.ศ. ๒๕๕๓

พระแท่นมหาเศวตฉัตรลาดหนึ่งไกรสรราชสีห์ตั้งเป็นคั้งพระที่นั่งพุทธทานกาศจนสิงหาสน์ที่ประทับ
เสด็จออกรับคำถวายพระพรชัยมงคล ณ ท้องพระโรง พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย
ในพระราชพิธีบรมราชาภิเษกเฉลิมพระราชมนเทียร พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. ๒๔๕๓

พระที่นั่งพุทธคานกาญจนสิงหาสน์ประดิษฐานบนพระแท่นมหาเศวตฉัตร และพระที่นั่งบุษบกมาลามหาจักรพรรดิพิมาน ณ ท้องพระโรง
ในพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย เนื่องในพระราชพิธีบรมราชาภิเษก พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. ๒๔๖๘

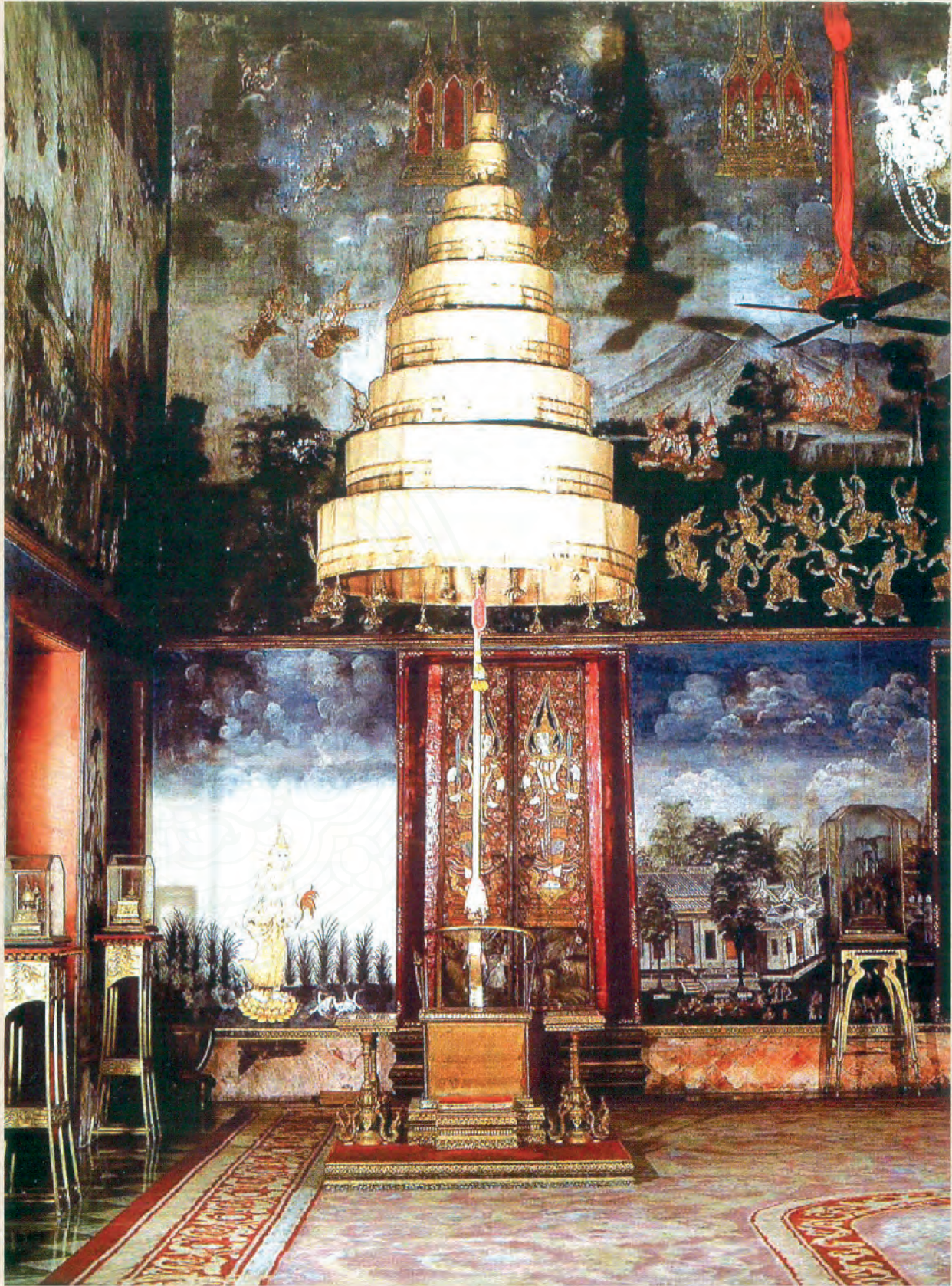
พระที่นั่งพุทธทานกัญจนสิงหาสน์ พร้อมตั้งเคียงซ้ายขวาสำหรับทอดเครื่องราชูปโภค

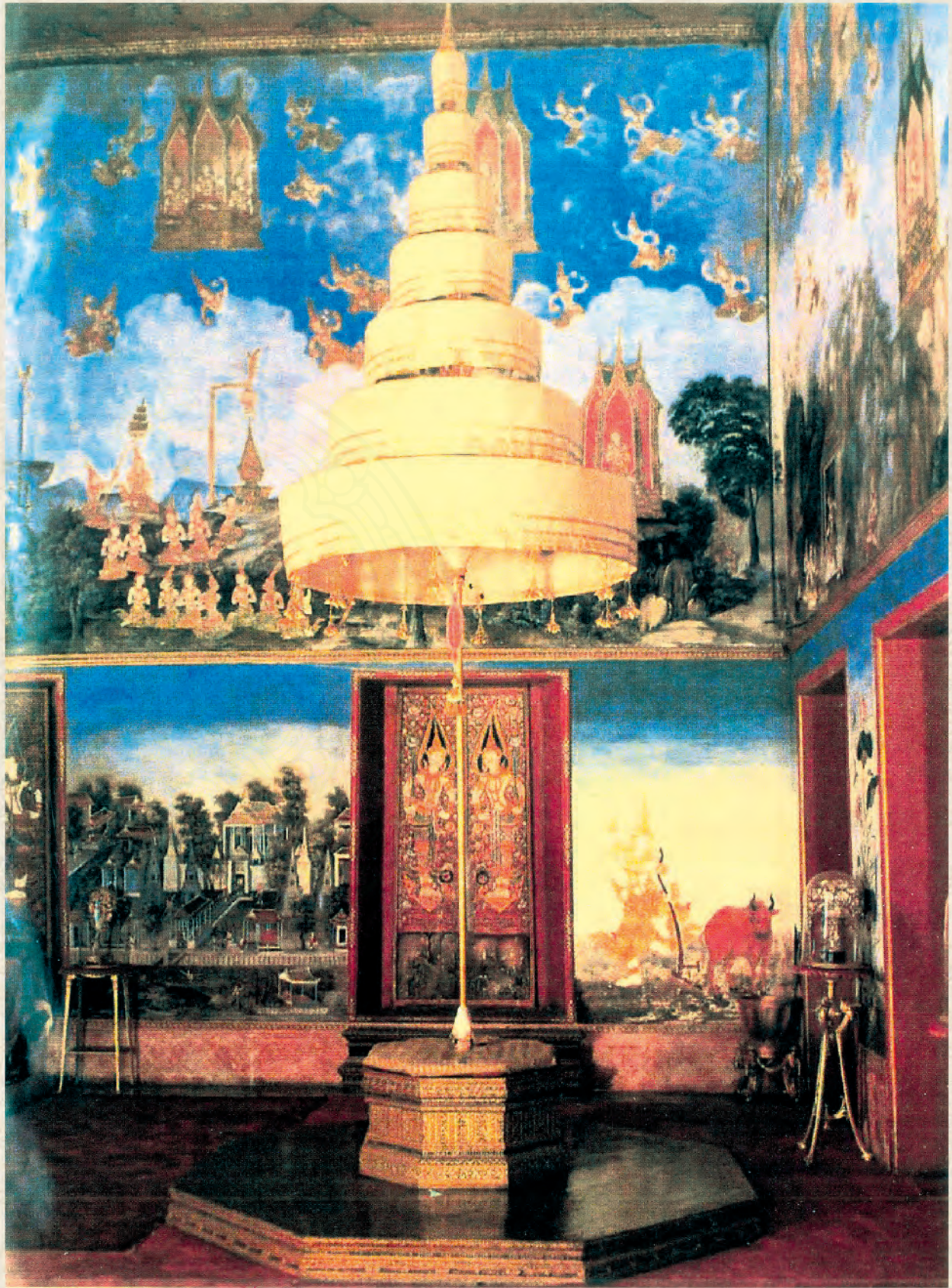
พระที่นั่งพุทธทานถม ภายใต้มณฑปมหาเศวตฉัตร ในพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท

พระแท่นราชบัลลังก์ประดับมุก ภายใต้ฉัตรพญามหาเศวตฉัตร ในพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท

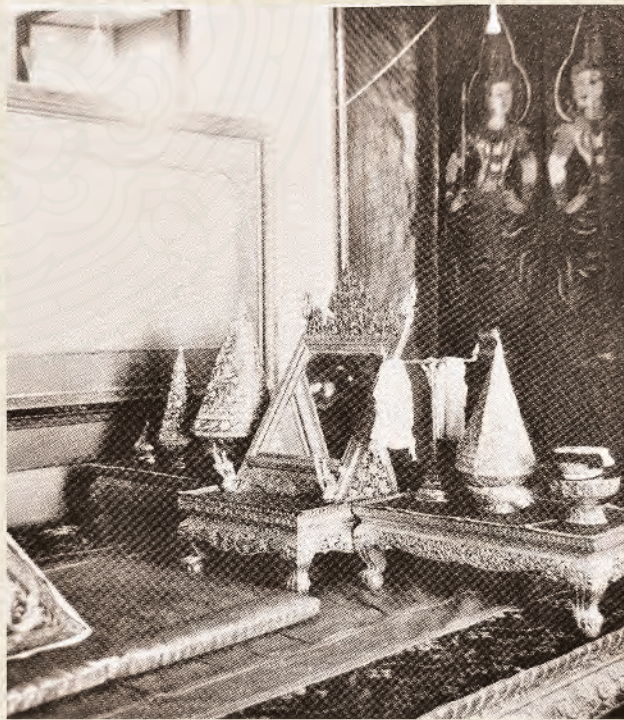
พระที่นั่งภัทรบิฐ ภายใต้นพฎมहाเศวตฉัตร ในพระที่นั่งไพศาลทักษิณ

พระที่นั่งอิศฐานิศจุฑมพราธาสน์ ภายใต้ฉัตรปกคลุมหาเสวตฉัตร ในพระที่นั่งไพศาลทักษิณ

พระแท่นบรรทม ในพระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน
สำหรับพระราชพิธีบรมราชาภิเษกเฉลิมพระราชมนเทียร พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. ๒๔๖๘

พระแท่นที่ประทับพร้อมเครื่องทรงพระพักตร์ และเครื่องพระสำอาง ในพระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน
สำหรับพระราชพิธีบรมราชาภิเษกเฉลิมพระราชมนเทียร พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. ๒๔๖๘

เครื่องมงคลเบญจราชกกุธภัณฑ์ ประกอบด้วย พระมหาพิชัยมงกุฎ พระแสงขรรค์ชัยศรี
ฉัตรวิชนี สารพระกร และ จดองพระบาทเชิงงอน

เครื่องถนิมพิมพาภรณ์ เช่น

ซ้ายบน : พระสังวาลพระนพ

ซ้ายกลาง : พระสังวาลพระนพน้อย

ซ้ายล่าง : พระประคำทองคำ ๑๐๘ เม็ด

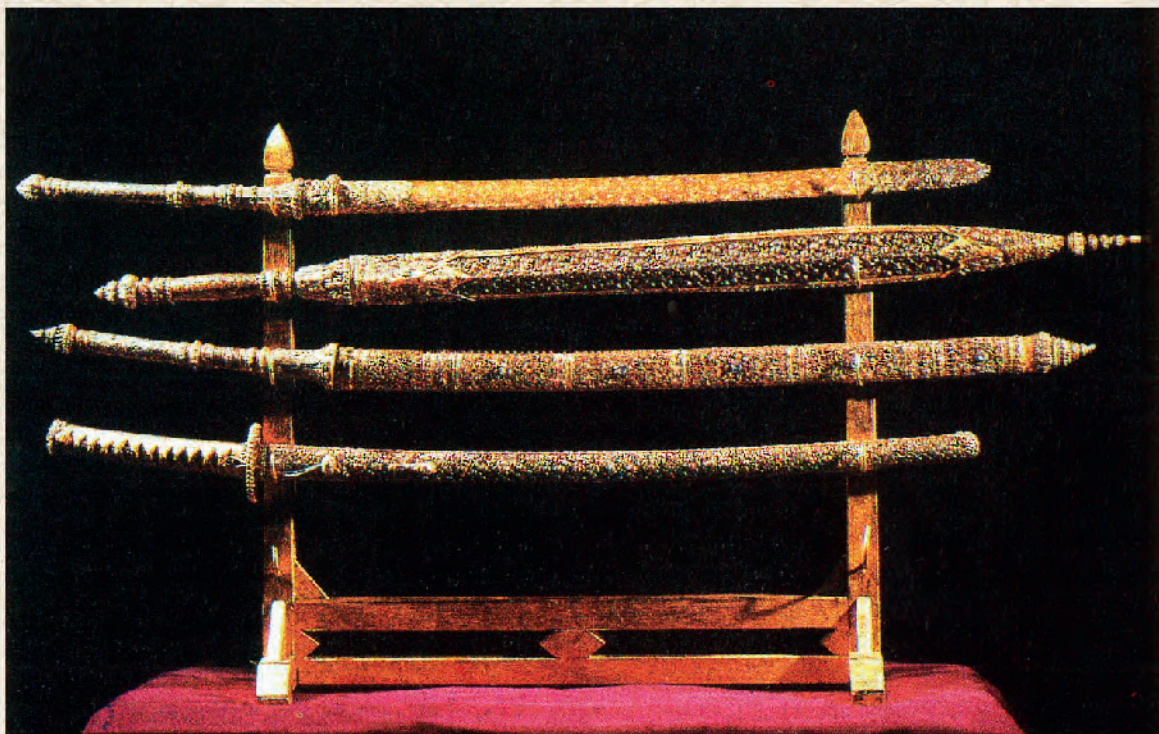
ขวาบน : พระดิ่งทองคำและพระตะกรุดทองคำพร้อมสายทองคำ

ขวากลาง : พระสังวาลพระนพรัตน์

ขวาล่าง : พระขำมรกตพันพระศัน

เครื่องราชูปโภค พระแสงตรี พระแสงจักร พระแสงดาบ พระแสงธนู ฉาโลวชนี และฉลองพระบาท
ในพระราชพิธีบรมราชาภิเษก พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. ๒๔๖๘

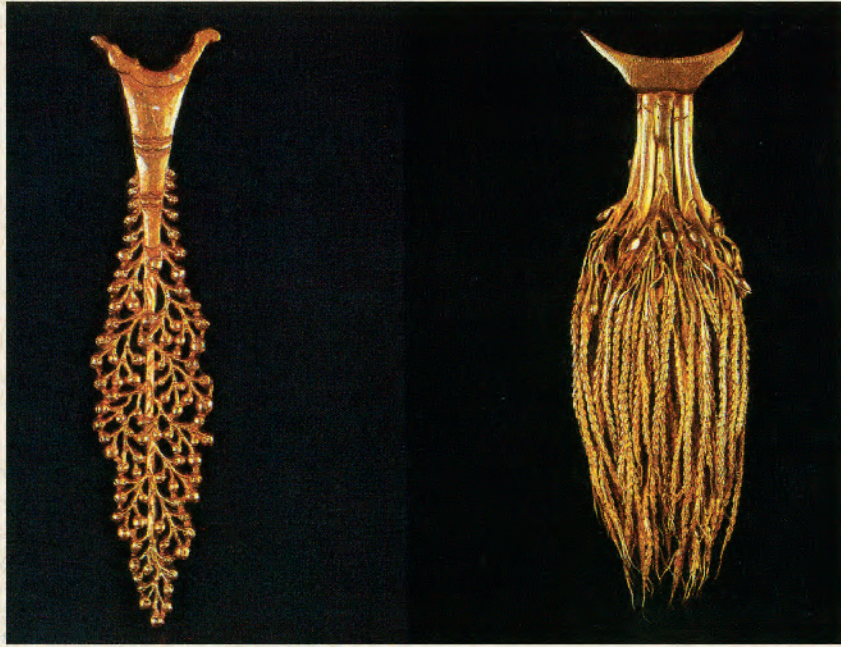
พระแสงดาบต่าง ๆ จากบนลงล่าง พระแสงดาบคาบค่าย พระแสงธรรคชัยศรี พระแสงดาบใจเพชร พระแสงดาบเวียด

แผ่นสุพรรณบัฏจารึกพระปรมาภิไธยพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช บรมนาถบพิตร
ในพระราชพิธีบรมราชาภิเษก พ.ศ. ๒๕๕๓

เครื่องราชูปโภคประกอบพระราชพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์ ได้แก่ ฟานพระขันหมาก พระมณฑปรัตนกรัณฑ์
พระสุพรรณศรีบัวแฉก และพระสุพรรณราช

จันทมาททองคำและจันทมะพร้าวทองคำ ใช้ในการเฉลิมพระราชมณเฑียร

เครื่องราชูปโภคจำลองจากกรุพระปรางค์ วัดราชนิมณะ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา
ในภาพประกอบด้วย พระแส้หางช้างเผือก พระแส้จามรี จามร และพัดโบก

วินิจฉัยเรื่องเครื่องต้น

พระนิพนธ์

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

ตำราเครื่องต้นเครื่องทรงแต่โบราณ

ประกอบด้วยพระอธิบายของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ
และพระวินิจฉัยของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์

คำอธิบาย

การตรวจสอบชำระบทความเรื่อง “วินิจฉัยเรื่องเครื่องต้น” และ “ตำราเครื่องต้นเครื่องทรงแต่โบราณ”

เครื่องต้น คือเครื่องทรงสำหรับพระมหากษัตริย์ ประกอบด้วยอะไรบ้างนั้น มีปรากฏในกฎมณเฑียรบาล แต่เรียกว่าเครื่องราชูปโภค ต่อมาเครื่องต้นอีกตำราหนึ่งที่มีขึ้นภายหลังกฎมณเฑียรบาลชื่อว่า พระตำราเครื่องต้น มีที่มาจากเมื่อพ.ศ. ๒๔๖๙ นางแวว บุญยรัตพันธุ์ ซึ่งเป็นข้าหลวงเดิม และเป็นภรรยาเจ้าพระยาศรีธรรมมาธिरาช (เวก บุญยรัตพันธุ์) ได้นำคัมภีร์ลานผูกหนึ่งขึ้นทูลเกล้าฯ ถวายพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานแก่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ นายกราชบัณฑิตยสภา และได้นำมาเก็บรักษาไว้ที่หอพระสมุดฯ เนื้อหาข้อมูลในคัมภีร์ลานนั้นประกอบด้วย ตำรา ๑๑ เรื่อง มีการจัดพิมพ์เป็นหนังสือแล้ว ๑๐ เรื่อง ยกเว้นตำราเครื่องต้นเครื่องทรงที่ยังไม่ปรากฏว่าเคยจัดพิมพ์เป็นหนังสือ เนื้อหาข้อมูลในตำราดังกล่าวเป็นการพรรณนาถึงเครื่องต้นเครื่องทรงของพระมหากษัตริย์ เมื่อเสด็จออกงานพระราชพิธีต่าง ๆ ไว้ถึง ๑๐ อย่าง มีการกำหนดประเภท ลักษณะการใช้งานของเครื่องต้นเครื่องทรงแต่ละชนิดซึ่งมีความแตกต่างกัน หอพระสมุดฯ ได้พิมพ์รวมไว้ในหนังสือลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ ภาคที่ ๑๙ ตำราแบบธรรมเนียมในราชสำนักครั้งกรุงศรีอยุธยา อีกทั้งตำรานี้ยังเป็นหลักในเรื่องเครื่องต้น แม้ว่าต่อมาในสมัยรัตนโกสินทร์จะมีการเปลี่ยนแปลงไปตามพระราชนิยมของพระมหากษัตริย์แต่ละรัชกาล อย่างไรก็ดียังคงยึดหลักการ และรักษากฎเกณฑ์ของเก่าไว้เสมอ

“วินิจฉัยเรื่องเครื่องต้น” เป็นพระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงอธิบายถึงเครื่องต้นประกอบกับการวินิจฉัยว่าพระเครื่องต้น ประกอบด้วยสิ่งใดบ้างที่ปรากฏในกฎมณเฑียรบาล และเครื่องต้นที่ปรากฏในพระตำราทรงเครื่องต้น ซึ่งเป็นอีกตำราหนึ่งที่มีขึ้นภายหลังกฎมณเฑียรบาล ทรงสันนิษฐานว่า อาจเป็นของเดิมของเจ้าพระยาศรีธรรมมาธिरาช (บุญรอด) ต้นสกุลบุญยรัตพันธุ์ ซึ่งเป็นผู้แต่งตำราราชการต่าง ๆ มาแต่ครั้งสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช เป็นมรดกตกทอดมาถึงเจ้าพระยาศรีธรรมมาธिरาช (เวก) ผู้เป็นหลาน นางแววจึงนำมาทูลเกล้าฯ ถวายพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงอธิบายว่าตำราเครื่องต้นเครื่องทรงนี้เป็นตำราเก่าที่มีมาแต่ครั้งสมัยอยุธยา สันนิษฐานว่าอาจแต่งขึ้นใหม่ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช และตำรานี้ น่าจะสูญหายเมื่อครั้งเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ ๒ ครั้นเมื่อล่วงมาถึงสมัยรัตนโกสินทร์ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้รวบรวมตำราโบราณที่เหลืออยู่ โดยให้ข้าราชการที่เคยรับราชการมาแต่ครั้งสมัยอยุธยา เช่น เจ้าพระยาศรีธรรมมาธिरาช (บุญรอด) ผู้ซึ่งเคยรู้และเห็นขนบธรรมเนียมโบราณช่วยกันเรียบเรียงเป็นตำราขึ้นใหม่ จึงเป็นหนังสือตำราเครื่องต้นเครื่องทรง ในส่วนของการเรียบเรียงข้อมูลนั้น ไม่ได้มีแบบแผนอย่างชัดเจน แต่เป็นลักษณะที่นึกถึงสิ่งใดก็เขียนลงไป ต่อมาสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงรับวินิจฉัยศัพท์ที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงสงสัยและติดขัด จึงปรากฏเป็นตำราเครื่องต้นเครื่องทรงแต่โบราณ ประกอบด้วยพระอธิบายของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ และพระวินิจฉัยของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์

ส่วนประวัติการจัดพิมพ์นั้น “วินิจฉัยเรื่องเครื่องต้น” เคยพิมพ์เผยแพร่ในวารสารศิลปากร ปีที่ ๓ เล่ม ๕ กุมภาพันธ์ ๒๔๙๓ หน้า ๗๓ - ๗๗ จากนั้นไม่ปรากฏว่าได้มีการพิมพ์เผยแพร่ที่ไหนอีก สำหรับ “ตำราเครื่องต้นเครื่องทรงแต่โบราณ” ประกอบด้วยพระอธิบายของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา ตำรงราชานุภาพ และพระวินิจฉัยของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ เคยพิมพ์เผยแพร่เป็นตอน ๆ ต่อเนื่องกันในวารสารศิลปากร ดังนี้

- ปีที่ ๗ เล่ม ๓ สิงหาคม ๒๔๙๖ หน้า ๖๕ - ๗๒
- ปีที่ ๗ เล่ม ๔ กันยายน ๒๔๙๖ หน้า ๖๙ - ๗๒
- ปีที่ ๗ เล่ม ๕ ตุลาคม ๒๔๙๖ หน้า ๕๓ - ๕๖
- ปีที่ ๗ เล่ม ๖ พฤศจิกายน ๒๔๙๖ หน้า ๖๐ - ๖๒
- ปีที่ ๑๕ เล่ม ๓ กันยายน ๒๕๑๔ หน้า ๒๕ - ๔๐

สำหรับบทความเรื่องตำราเครื่องต้นเครื่องทรงแต่โบราณที่พิมพ์ในวารสารศิลปากร ปีที่ ๑๕ เล่ม ๓ กันยายน ๒๕๑๔ หน้า ๒๕ - ๔๐ นั้น เป็นการรวบรวมคำอธิบายของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา ตำรงราชานุภาพ และคำวินิจฉัยของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ เพื่อทูลเกล้าฯ ถวายพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว

อนึ่ง ในส่วนของการตรวจสอบชำระเพื่อจัดพิมพ์ครั้งนี้ บรรณาธิการได้ตรวจสอบบทความเรื่อง “วินิจฉัยเรื่องเครื่องต้น” และ “ตำราเครื่องต้นเครื่องทรงแต่โบราณ” ฉบับพิมพ์ครั้งแรกกับฉบับพิมพ์ครั้งอื่น ๆ โดยยึดฉบับพิมพ์ครั้งแรกเป็นหลัก พร้อมทั้งตรวจสอบข้อมูล และรายละเอียดต่าง ๆ จากหนังสือตลอดจนเอกสารที่เกี่ยวข้อง จำนวน ๑๙ รายการ คือ

๑. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย รัชกาลที่ ๒ พระนิพนธ์สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ
๒. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๕ พระนิพนธ์สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ
๓. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๔ โดยเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ขำ บุนนาค)
๔. จดหมายเหตุพระราชพิธีบรมราชาภิเษก สมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรมหาวชิราวุธ พระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว
๕. ลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ ภาค ๑๙ ตำราแบบธรรมเนียมในราชสำนักครั้งกรุงศรีอยุธยา
๖. กฎหมายตราสามดวง หมวดกฎหมายเถียรบาล ฉบับราชบัณฑิตยสถาน จัดพิมพ์ตามต้นฉบับหลวง เล่ม ๒
๗. พระราชพิธีบรมราชาภิเษกสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ โดย หม่อมราชวงศ์แสงสุรีย์ ลดาวัลย์
๘. สารานุกรมไทยฉบับราชบัณฑิตยสถาน เล่ม ๖ “เครื่องต้น” โดย พระปฏิเวทย์วิศิษฎ์
๙. พระราชพิธีบรมราชาภิเษก : ประวัติศาสตร์ จาริตประเพณี จากพระราชนิพนธ์ “ยอพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย รัชกาลที่ ๒” พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓ โดย นุชนารถ กิจงาม
๑๐. เรื่องพระราชพิธีบรมราชาภิเษก ธรรมเนียมราชตระกูลในกรุงสยาม พระราชานุกิจ และอธิบายว่าด้วยยศเจ้า โดยสำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์
๑๑. ประมวลภาพประวัติศาสตร์ไทยพระราชพิธีบรมราชาภิเษกสมัยรัตนโกสินทร์

๑๒. อัญชยาอาภรณ์ โดย สมภพ จันทระประภา
๑๓. เครื่องแต่งกายละคร และการพัฒนา : การแต่งกายยืนเครื่องละครในของกรมศิลปากร โดย ขวลิต สุนทรานนท์ (บรรณาธิการ) และคณะ
๑๔. พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๕๔
๑๕. ราชาศัพท ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๕๔
๑๖. สารานุกรมผ้า เครื่องถักทอ โดย วิบูลย์ ลี้สุวรรณ
๑๗. ถิ่นพิมพ์ภาพรณ์ โดย กองพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ
๑๘. พระราชพิธีบรมราชาภิเษก โดย ณีภูษภัทร จันทวิษ
๑๙. เรือพระราชพิธี โดย ณีภูษภัทร จันทวิษ
๒๐. ผ้าพิมพ์ลายโบราณในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ โดย ณีภูษภัทร จันทวิษ
๒๑. ผ้าโบราณ โดย ณีภูษภัทร จันทวิษ
๒๒. ผ้าไทย - ผ้าไท โดย สุมาลย์ โทมัส

และจัดทำเชิงอรรถอธิบายความเพิ่มเติมจากเชิงอรรถเดิมที่มีอยู่แล้ว ทั้งนี้กำหนดให้เชิงอรรถเดิมมีสัญลักษณ์ดอกจัน (*) กำกับหน้าข้อความที่คงไว้ตามเดิม ส่วนเชิงอรรถที่จัดทำขึ้นใหม่ภายใต้การตรวจสอบชำระของบรรณาธิการ กำหนดใช้ตัวเลขกำกับหน้าข้อความ

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระภูษากลีบปีกโบสน ทรงเครื่องบรมขัตติยราชภูษิตาภรณ์
ทรงถือแสงขรรค์ชัยศรี ประทับพระที่นั่งพุดตานกง โต๊ะเคียงทอดเครื่องราชูปโภคชุดใหญ่
ในงานพระราชพิธีบรมราชาภิเษกครั้งแรก พุทธศักราช ๒๔๑๑

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเครื่องบรมขัตติยราชภูษิตาภรณ์ ทรงพระชฎากลับหรือพระชฎาห้ายอด
(เป็นพระชฎาที่โปรดให้สร้างขึ้นใหม่ภายหลังเรียกว่าพระชฎามหากษัตริย์) ประทับพระที่นั่งพุดตานกาญจจินสหาสน์
ในพระราชพิธีบรมราชาภิเษกสมโภช วันที่ ๒๐ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๕๔

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินจากพลับพลาเปลื้องเครื่อง ประทับพระที่นั่งราชยานพุดตาน
หน้าวัดบวรนิเวศวิหาร ในกระบวนเสด็จพยุหยาตราโดยทางสถลมารคเทียบพระนคร
ในพระราชพิธีบรมราชาภิเษกสมโภช วันที่ ๓ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๕๔

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ประทับเรือพระที่นั่งศรีสุพรรณหงส์ เรือพระที่นั่งลำทรง
ในกระบวนเสด็จพยุหยาตราโดยทางชลมารคเทียบพระนคร
ในพระราชพิธีบรมราชาภิเษกสมโภช วันที่ ๔ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๕๔

พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ประทับพระที่นั่งราชยานพุดตาน เสด็จพระราชดำเนินด้วย
กระบวนพยุหยาตราโดยทางสถลมารคเลียบพระนคร มาทางถนนพระสุเมรุ วันที่ ๑ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๖๘

พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินประทับพระที่นั่งบุษบกในเรือพระที่นั่ง
อนันตนาคราชลำทรง ณ ท่าวัดอรุณราชวราราม ในกระบวนเสด็จพยุหยาตราโดยทางชลมารคเลียบพระนคร
วันที่ ๓ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๖๘

พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช บรมนาถบพิตร ประทับพระที่นั่งราชยานพุดตานทอง
เสด็จพระราชดำเนินโดยกระบวนราบใหญ่ ผ่านประตูสนามราชกิจไปยังวัดพระศรีรัตนศาสดาราม
วันที่ ๕ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๙๓

พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช บรมนาถบพิตร
เสด็จพระราชดำเนินไปยังพระอุโบสถ
วัดพระศรีรัตนศาสดาราม เพื่อถวายเครื่องราชสักการะ
คันไม้ทอง เงิน บูชาพระพุทธรูปหามณีรัตนปฏิมากร
และมีพระราชดำรัสประกาศพระองค์เป็นพุทธศาสนูปถัมภก
วันที่ ๕ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๙๓

วินิจฉัยเรื่องเครื่องต้น พระนิพนธ์

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาตำราวงษาอนุภาพ

เครื่องต้น^๑ แบบเก่าที่สุดพรรณนาไว้ในกฎมณเฑียรบาล^๒ เรียกว่า “เครื่องราชูประโภค”^๓ มี ๑๕ สิ่ง คือ

๑. มหามงกุฏ
๒. มหาภุณทอล
๓. พานหุรีต้น^๔
๔. ถนิมมาลัย^๕
๕. สร้อยมหาสังวาล^๖
๖. สะเอ็ง^๗
๗. อุตรา
๘. อุตรี
๙. ควางโต ๗ แถว
๑๐. ถ้ามรงค์ ๓ องค์ทุกนิ้วพระหัตถ์

^๑ คือ เครื่องทรงสำหรับพระมหากษัตริย์ที่ใช้ในพระราชพิธี เช่น พระราชพิธีบรมราชาภิเษก เรียกเต็มว่า ฉลองพระองค์เครื่องต้น หรืออีกความหมายว่า ของใช้ของเสวยสำหรับพระมหากษัตริย์

^๒ เป็นการเขียนแบบโบราณ ปัจจุบันนิยมเขียนว่า กฎมณเฑียรบาล หมายถึง กฎหรือข้อบังคับที่กำหนดขึ้นว่าด้วยระเบียบการปกครองในราชสำนัก เพื่อดูแลรักษาพระราชวังและพระราชฐาน หากแปลตามรูปศัพท์ มณเฑียร มีความหมายว่า เรือนหลวงหรือพระราชวัง โดยเป็นกฎหมายในระบกกฏหมายไทยรูปแบบหนึ่งตั้งแต่สมัยโบราณ และเป็นกฎหมายหมวดหนึ่งในประมวลกฎหมายตราสามดวง ซึ่งเป็นกฎหมายส่วนพระองค์ของพระมหากษัตริย์ มีสาระสำคัญ ๓ แผนกคือ ๑. พระตำราว่าด้วยแบบแผนประกอบด้วยตำราพระราชานุกิจ และการพระราชพิธีต่าง ๆ ในรอบปี ๒. พระธรรมนูญว่าด้วยตำแหน่งหน้าที่ราชการต่าง ๆ และการปกครองหัวเมือง ๓. พระราชกำหนดที่เป็นข้อบังคับสำหรับพระราชสำนัก

^๓ คือ “ราชูประโภค” “ราชโประโภค” อยู่ในเครื่องประกอบพระราชอิสริยยศหมวดหนึ่ง ซึ่งเป็นเครื่องใช้สอยของพระมหากษัตริย์ มักทรงใช้ในการพระราชพิธีสำคัญ เช่น พระราชพิธีบรมราชาภิเษก พระราชพิธีเสด็จพระราชดำเนินเสียบพระนครเสด็จพระราชดำเนินไปถวายผ้าพระมหากฐิน เป็นต้น

^๔ คือ “พานหุรีต้น” เป็นเครื่องประดับส่วนต้นแขน รัตตรงกล้าม บางครั้งเรียกว่า ทองต้นแขน

^๕ คือ “ถนิมมาลัย” เป็นเครื่องประดับที่มีลักษณะเป็นดอกไม้ที่ร้อยเป็นพวง หรือเครื่องประดับที่เป็นสายหรือพวงต่อกันเป็นวงกลม ลักษณะใกล้เคียงกับกรองคอ

^๖ เป็นสร้อยตัวที่มีเส้นยาวคล้องลงมาจากบริเวณบ่าทั้งสองข้าง ใช้สำหรับพระมหากษัตริย์และพระราชวงศ์

^๗ คือ “สะเอ็ง” “สเอ็ง” “สะอั้ง” เป็นสายรัดเอวซึ่งเป็นเครื่องประดับของผู้หญิง จะมีเครื่องตกแต่งห้อยลงมากล้ายอุบะ

^๘ เป็นเครื่องประดับกำไลเกลียวที่สวมข้อมือทั้งซ้ายและขวา มี ๗ แถว

๑๑. ขนองกั้งเกน^๑
๑๒. สนับเพลลา
๑๓. รัตกัมพล^๒
๑๔. ควงเชิง^๓ (กำไลพระบาท)
๑๕. รองพระบาท

แบบเครื่องต้นกายหลังกฐมณเฑียรบาลามีอยู่ใน “ตำราทรงเครื่องต้น” อีกตำรา ๑ ตำราที่ว่านี้ เพิ่งกลับปรากฏขึ้นเมื่อรัชกาลที่ ๗ คุณแหวข้าหลวงเดิมซึ่งเคยเป็นภรรยาเจ้าพระยาศรีธรรมมาธिरาช (เวก บุญยรัตพันธุ์) นำขึ้นทูลเกล้าฯ ถวายพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่องานพระราชพิธีบรมราชาภิเษก พระราชทานมาไว้ในหอพระสมุด หอพระสมุดพิมพ์ในหนังสือ “ลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ ภาคที่ ๑๙” ต้นฉบับเป็นหนังสือจารในใบลานผูกหนึ่ง สันนิษฐานว่าเดิมเห็นจะเป็นของเจ้าพระยาศรีธรรมมาธिरาช (บุญรอด) ต้นสกุล บุญยรัตพันธุ์ ซึ่งเป็นผู้แต่งตำราราชการต่าง ๆ เมื่อรัชกาลที่ ๑ ตกทอดมาถึงเจ้าพระยาศรีธรรมมาธिरาช (เวก) ผู้เป็นเหลน คุณแหวจึงได้มาทูลเกล้าฯ ถวาย

ใน “ตำราทรงเครื่องต้น” นั้น พรรณนาเครื่องต้นสำหรับแต่งพระองค์ในกิจการต่าง ๆ มีถึง ๑๐ อย่าง คือ

๑. เสด็จออกแขกเมือง
๒. เสด็จกระบวน “ยาตราทรงเรือกั้ง”^๔
๓. เสด็จไปพระบาท ตอนแห่เสด็จออกจากกรุงจนถึงท่าเจ้าสนุก
๔. เสด็จไปพระบาท ตอนเสด็จจากท่าเจ้าสนุกขึ้นไปเขาพระพุทธรบาท
๕. เสด็จจากธารเกษมไปบูชาพระพุทธรบาท

^๑ คือคำว่า “ขนองกั้งเกนสนับเพลลา” ในเครื่องแต่งกายละครและการพัฒนา: การแต่งกายยืนเครื่องละครในของกรมศิลปากรอธิบายว่า คำว่า “ขนอง” เป็นภาษาเขมรแปลว่า “หลัง” ส่วนคำว่า “กั้งเกน” สันนิษฐานมาจากคำที่คล้ายกันว่า “กั้งก้า” ที่แปลว่า “หยักรั้ง” ดังนั้น “ขนองกั้งเกน” แปลว่าการนุ่งผ้าหยักรั้งไปทางด้านหลัง มีลักษณะคล้ายกับการนุ่งผ้าจีบโจงไว้ทางหลัง

ในอยุธยาอธิบายถึง “ขนองกั้งเกนสนับเพลลา” คือสนองหรือฉลองกั้งเกนสนับเพลลา เป็นการนุ่งกางเกงสองตัวซ้อนกัน กางเกงตัวที่นุ่งอยู่ชั้นในชายาวมาถึงแข้ง ส่วนสนับเพลลาคือตัวที่นุ่งอยู่ชั้นนอก ขาสั้นเพียงเข่า แต่ต่อมาความหมายเปลี่ยนเป็นสนับเพลลาคือ กางเกงชายาวที่เหลืออยู่ตัวเดียว แล้วนุ่งโจงทับสนับเพลลา หรือนุ่งกางเกงสั้นทับสนับเพลลา

^๒ คือ “ผ้ารัตนกำพล” “ผ้ากัมพล” “ผ้ากำพล” เป็นผ้าสานแดงหรือผ้าขนสัตว์สีแดง เป็นผ้าในราชสำนักใช้สำหรับพระมหากษัตริย์และพระราชวงศ์ และเป็นหนึ่งในเครื่องราชกกุธภัณฑ์ในพระราชพิธีบรมราชาภิเษก เรียกว่า พระภูษารัตน์กัมพล

^๓ คือ “คองเชิง” หมายถึง กำไลเท้า

^๔ ในริ้วกระบวนพยุหยาตราทางชลมารค เรือกั้งจัดเป็นเรือที่เป็นเครื่องประดับยศ เกิดขึ้นครั้งแรกในสมัยกรุงศรีอยุธยาในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง มีรับสั่งให้เอากิ่งดอกเลาประดับเรือ ต่อมาภายหลังพนักงานจึงคิดเขียนลายกั้งไม้ประดับไว้ที่หัวเรือ โปรตเกล้าฯ ให้เรียกว่า “เรือพระที่นั่งกั้ง” คือเป็นเรือชั้นสูงสุด มิโปรดเกล้าฯ ให้พระบรมวงศานุวงศ์ขึ้นใดประทับ ยกเว้นบางครั้งโปรดเกล้าฯ ให้เป็นเรือทรงผ้าไตร หรือผ้าทรงสะพักพระพุทธรูป หรือพานพุ่มดอกไม้ และเป็นเรือทรงพระชัยในกระบวนพยุหยาตราทางชลมารค ถวายผ้าพระกฐิน เมื่อเวลาอยู่ในริ้วกระบวน เรือพระที่นั่งกั้งจะทอดบัลลังก์บุษบกเป็นที่ประทับ ปักฉัตร เครื่องสูงหักทองขวาง มีพนักงานถวายอยู่จนพระกลด บังพระสุริย์ พัดโบก มีนักสราษเชิญธงท้ายเรือ ทั้งสี่มุมบุษบก มีมหาดเล็กเชิญพระแสงต้นตอง ในการเสด็จฯ ถวายผ้าพระกฐิน มีมหาดเล็กเชิญหอกอยู่เบื้องหน้าบุษบกอีก ๒ นาย ข้าราชการผู้ใหญ่ในราชสำนักหมอบเฝ้าฯ หน้าพระที่นั่งบุษบก ๒ นาย สำหรับพายที่ใช้ในเรือพระที่นั่งกั้ง จะเป็นพายทอง ผีพายจะพายด้วยท่านกบิน โนสาสนสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ๗ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และสมเด็จพระยาตำราธิราชานุภาพ ทรงอธิบายว่าเรือกั้งนี้อาจจะเอาแบบอย่างมาจากเรือค้าขายลำใหญ่ ๆ ของพม่า เว้นแต่ของเขาไม่มีกั้งเท่านั้น ถ้าเอากิ่งดอกเลาปักขึ้นที่หัวเรือท้ายเรือก็เหมือนเรือกั้งของเรา

๖. เสด็จประพาสป่า
๗. เสด็จไปงานฉลองวัด
๘. เสด็จกระบวนพยุหยาตราทรงราชรถหรือเรือกิ่ง
๙. เสด็จชนช้าง
๑๐. เสด็จโพนช้าง

พิจารณาลักษณะเครื่องแต่งพระองค์ที่พรรณนาในตำรา^๑ นี้ มีสิ่งสื่อให้เห็นสมัยว่าแต่งราวรัชกาล สมเด็จพระนารายณ์มหาราช จะคัดมาแต่ ๒ อย่าง ที่เข้าเรื่องเครื่องต้น

เครื่องทรงเสด็จพยุหยาตราซึ่งหมายเลข ๘ มี ๑๓ สิ่ง

๑. พระมหากษัตริย์มกุฏ
๒. ดอกไม้พอง มีกุนทลห้อย
๓. - ๗. รััดพระอุระทองคำคู่ต้น ๖ แผ่น
๘. พระมหาสังวาล
๙. ทองพระกร
๑๐. พระอำมรงค์
๑๑. ชายไหว^๑ ประดับพลอย
๑๒. ชายแครง^๒ ประดับพลอย
๑๓. ทองพระบาทลงยาราชาวดีประดับพลอย

ถ้าเทียบเครื่องต้นที่พรรณนาในกฎมณเฑียรบาลกับที่พรรณนาในตำราทรงเครื่องต้นจะเห็นได้ ดังนี้

ตามกฎมณเฑียรบาล	ตำราทรงเครื่องต้น
พระมหามกุฏ	พระมหามกุฏ
พระมหากุณฑล	ดอกไม้พองมีกุนทลห้อย
พารุรัตน์	-
สะเอ้ง	-
คางไต ๗ แถว	รััดพระอุระ ๖ แผ่น
พระมหาสังวาล	พระมหาสังวาล
ถนิมมาลัย	ทองพระกร
อุตรา	ชายไหวประดับพลอย
อุตรี	ชายแครงประดับพลอย
พระอำมรงค์	พระอำมรงค์
ขนองกั้งเกน	ไม่กล่าวถึงภูเขา
สนับเพลา	
รััดกัมพล	
คางเชิง	ทองพระบาท
รองพระบาท	-

^๑ คือ ห้อยหน้า เป็นแผ่นผ้าห้อยอยู่ระหว่างห้อยข้าง (ชายแครง) ทั้งสองผืน

^๒ คือ ห้อยข้าง หรือเจียรระบาด เป็นผ้าห้อยลดมาตามหน้าขาทั้งสองข้าง

ลงไว้ด้วย

๗ สิ่ง คือ

ในตำราทรงเครื่องต้นพรรณนาพระภูษาไว้ในเครื่องทรงอย่างอื่นเข้าเค้ากับเครื่องต้นจึงคัดมา

เครื่องทรงเมื่อแห่เสด็จทรงเรือพระที่นั่งกิ่งจากกรุงขึ้นไปยังท่าเจ้าสนุกซึ่งหมายเลข ๓ ทรงเครื่อง

๑. สนับเพลาชิงงอนสองชั้น^๑
๒. พระภูษาจีบโจง
๓. ฉลองพระองค์สังเวียนยก^๒
๔. รัตพระองค์เจียรระบาศ^๓
๕. พระมาลาพระกลีบห้ายอดสะดุ้ง
๖. เหน็บพระแสงกันหยัน^๔
๗. ถวายพระฉายด้วย (คิดไม่เห็นว่าจะอะไร)

แต่เครื่องต้นครั้งกรุงศรีอยุธยาชั้นเก่า ทั้ง ๒ ตำราที่พรรณนามานี้สูญเสียเมื่อ พ.ศ. ๒๒๗๕ เมื่อครั้งเจ้าฟ้าอภัย เจ้าฟ้าปรเมศ รบแพ้พระเจ้าบรมโกศ^๕ พาหนีไปเรือล่มจมน้ำหายหมด เพราะฉะนั้นเมื่อพระเจ้าบรมโกศราชาภิเษก ทำพระราชพิธี ณ พระที่นั่งพิมานรัตยาในวังจันทร์เกษม จึงประทับแต่พระที่นั่งอัฐทิศรับน้ำพราหมณ์ถวาย ไม่ให้ตั้งพระที่นั่งภัทรบิฐที่เสด็จประทับรับเครื่องราชูประโภค ด้วยเวลานั้นเครื่องราชูประโภคไม่มี เพราะของเดิมสูญเสียหมด ต่อมาพระเจ้าบรมโกศจึงทรงสร้างเครื่องราชูประโภคขึ้นใหม่ทั้งสำหรับ

เครื่องราชูประโภคซึ่งพระเจ้าบรมโกศทรงสร้างนั้น ปรากฏว่าใช้เมื่อราชาภิเษกพระเจ้าอู่หมพระ^๖ ใน พ.ศ. ๒๓๐๑ มีพรรณนาไว้ในบันทึกของคณะข้าราชการเก่า มีเจ้าพระยาเพชรพิชัยเป็นหัวหน้า เขียนทูลเกล้าฯ ถวายพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก^๗ เมื่อพ.ศ. ๒๓๒๖ ว่าเมื่อพระเจ้าแผ่นดินทรงบรมราชาภิเษกแล้ว ทรงเครื่องพระภูษาลายพื้นแดงฉลองพระองค์กรอง (ทอง)^๘ เสด็จขึ้นบนพระที่นั่ง ประทับพระที่นั่งอัฐทิศ และพระที่นั่งภัทรบิฐแล้วจึงแต่งพระองค์ทรงเครื่องต้น ๙ สิ่ง คือ

๑. สนับเพลาชิงงอนสองชั้น^๑
๒. พระภูษาจีบโจงยี่ จีบโจงโยคี

^๑ ผ้าโบราณชนิดหนึ่งสันนิษฐานว่าเป็นผ้าพุ่งทอดลายดิน

^๒ ผ้าคาดเอวชนิดหนึ่งมีชายห้อยลงที่หน้าขาทำหน้าที่เป็นเข็มขัด

^๓ ศัสตราวุธชนิดหนึ่งที่สอดเข้าฝักใช้สำหรับเหน็บเอว มีลักษณะเป็นมีดปลายแหลม มีคมทั้งสองข้าง ส่วนของใบมีดตั้งแต่ก้น (ส่วนที่ถัดจากโคนอาวุธสำหรับหยั่งลงไปในด้าม) ถึงปลายจะใหญ่เท่ากัน

^๔ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ

^๕ สมเด็จพระเจ้าอู่หมพระ

^๖ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช

^๗ ผ้าโปร่งปักเป็นตาข่ายเล็ก ๆ ทำด้วยไหมทองหรือทองแสงทั้งผืนใช้ทำสำรด (ผ้าคาดเอว) ตกแต่งขอบเสื้อ ต้นแขน และปลายแขนเสื้อครุย หากนำไปตัดเสื้อของเจ้านาย และปักลวดลายเพิ่มเติม เรียกว่า ครุยกรองทอง ใช้เป็นเสื้อคลุมทับเครื่องแต่งกายอีกชั้นหนึ่ง หรือใช้เป็นผ้าห่มทับผ้าสไบของเจ้านายฝ่ายใน

^๘ พระสนับเพลา (กางเกง) ที่ใช้กับเครื่องบรมขัตติยราชภูษิตาภรณ์ เรียกว่า พระสนับเพลาชิงงอน

๓. รัตพระองค้หนวมขนน^๑
๔. ฉลองพระกรน็อย^๒
๕. ฉลองพระองค้สีย่นนอก
๖. รัตพระองค้แครง
๗. เหน็บพระแสงกัันหย่นภูนิล
๘. พระธำมรงค์
๙. พระชฎากัียวแหวนแดง

แล้วเสด็จขึ้นพระราชยานแห่งเครื่องสูงเป็นกระบวนลงมาพระตำหนักสวนกระต่าย เสร็จการ

เครื่องราชูประโภคที่พระเจ้าบรมโกศทรงสร้างนั้น ก็สูญไปในครั้งเสียพระนครศรีอยุธยาแก่ข้าศึก เมื่อพ.ศ. ๒๓๓๐ เพราะฉะนั้น พึงสันนิษฐานได้ว่า เมื่อครั้งพระเจ้ากรุงธนบุรีทำพระราชพิธีราชาภิเษกก็ดี เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทำพระราชพิธีปราบดาภิเษกก็ดี คงทำตามเยี่ยงอย่างครั้งราชาภิเษกพระเจ้าบรมโกศ เพราะยังไม่ได้สร้างเครื่องราชูประโภคขึ้นใหม่

มีจดหมายเหตุปรากฏว่าเครื่องราชูประโภคในกรุงรัตนโกสินทร์นี้ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ทรงสร้างในระหว่าง พ.ศ. ๒๓๒๕ จน พ.ศ. ๒๓๒๘ ทั้งนี้ เมื่อสร้างสำเร็จแล้วจึงทำพระราชพิธีราชาภิเษกเต็มตำราเมื่อปีมะเสง พ.ศ. ๒๓๒๘ สังเกตเครื่องราชูประโภคที่มีอยู่ ฝีมือช่างดูก็เป็นของสร้างครั้งรัชกาลที่ ๑ แทบทั้งนั้น ข้อที่สงสัยอยู่ด้วยชายไหวชายแครงทำด้วยทองคำหลักว่าจะเป็นของมีมาแต่รัชกาลที่ ๑ หรือมาสร้างขึ้นเมื่อรัชกาลที่ ๔^๓ ข้อนี้มีที่สังเกตในเครื่องต้นครั้งกรุงศรีอยุธยาว่า ชายไหวชายแครงที่ทำด้วยทองคำหลักมีมาแต่ครั้งนั้นแล้ว ที่มีในกรุงรัตนโกสินทร์เดี่ยวนี้อาจจะสร้างแต่รัชกาลที่ ๑ ก็เป็นได้ ถ้ามารสร้างในรัชกาลที่ ๔ ก็คงเป็นเพราะเห็นว่ายังบกพร่องกับตำราเดิม แต่พิจารณาดูฝีมือก็เห็นจะรู้ได้ว่าสร้างครั้งไหน

จะว่าต่อไปถึงที่พระเจ้าแผ่นดินทรงเครื่องต้น พิศระหัดดูน่าจะทรงน้อยเวลาเพราะเป็นของหนัก ลำบากแก่พระรูป และพระกำลังยิ่งกว่าเครื่องทรงอย่างอื่นที่คนเห็นกันชินตานั้น คงเห็นเครื่องต้นที่พระราชกุมารทรงเมื่อสมโภชโสกันต์ คงสร้างขึ้นเมื่อโสกันต์เจ้าฟ้ากุณฑลในรัชกาลที่ ๑ แต่เครื่องต้นที่เป็นราชูประโภค พิศระหัดดูเห็นว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ คงทรงในงานพระราชพิธีบรมราชาภิเษก เมื่อเสด็จออก รับราชสมบัติในท้องพระโรงเป็นปฐม และมีคำเล่ากันมาว่าเมื่อเสด็จเสียบพระนครทางเรือ โปรดให้ผูกพระมหามงกุฏ (หรือพระชฎาก็เป็นได้) แหวนจากเพดานบุษบก เวลาผ่านผู้คนก็ยึดพระองค์ทรงพระมหามงกุฏ ถ้าเป็นที่ว่างก็หย่อนพระองค์ออกประทับตามสบายดังนี้ ดูก็อาจจะเป็นได้ แต่ถึงไม่ทรงเครื่องต้น ทรงแต่ฉลองพระองค้กรองทองก็อาจจะเป็นเช่นนั้นเหมือนกัน เพราะเสด็จไปทางไกลทนไม่ไหว แต่ต่อมาถึงรัชกาลที่ ๒^๔ ที่ ๓^๕ ดูเหมือนจะไม่ได้ทรงเครื่องต้นเลยทั้ง ๒ รัชกาล เพราะเมื่อราชาภิเษกรัชกาลที่ ๒ ปรากฏว่า

^๑ ผ้าแพรชนิดหนึ่งที่มึเนื้อยืดหยุ่น และมีปมเล็ก ๆ ทั้งผืนหรือเรียกว่าผ้ากัียว มักใช้เป็นผ้าคาดเอวทับเสื้อชั้นนอกของเจ้านาย และขุนนางผู้ใหญ่

^๒ มี ๒ แบบ คือ แบบที่ ๑ เป็นเสื้อคอปิดชิดถึงพระคอ ผ้าตลอดไม่สวมสังวาลหรือรัตพระองค้ แบบที่ ๒ เป็นเสื้อคอแหลมแขนสั้นค่อนข้างมาก ผ้าอกตลอด ปลายแขนตัดเฉียงผ้า ทำให้ปลายเชิดขึ้นเล็กน้อย ไม่สวมสังวาลย์หรือรัตพระองค้

^๓ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
^๔ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย
^๕ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

ทรงรับพระมหามกุฏแต่ไม่ได้ทรงสวม ถึงรัชกาลที่ ๓ ก็เล่ากันว่าไม่ได้ทรงสวมพระมหามกุฏเลย มาทรงสวมพระมหามกุฏต่อเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวบรมราชาภิเษก อาจจะทรงเครื่องต้นเมื่อเสด็จออกรับราชสมบัติในท้องพระโรงก็เป็นได้ ถึงกระนั้นก็ไม่ปรากฏว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงเครื่องต้นอีกเมื่อภายหลัง บรรดาพระบรมรูปฉายาลักษณ์ที่ทรงพระมหามกุฏหรือพระชฎา ล้วนทรงแต่ฉลองพระองค์รองทองทั้งนั้น จนถึงรัชกาลที่ ๕ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงเครื่องต้นให้ปรากฏหลายครั้ง เพราะพระรูปโคมและพระชันษายังฉกรรจ์ทันทานเครื่องต้นได้

ตำราเครื่องต้นเครื่องทรงแต่โบราณประกอบด้วย
พระอธิบายของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
กรมพระยาดำรงราชานุภาพ
และ
พระวินิจฉัยของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์

ถ้าเสด็จออกแขกเมืองทรงพระเครื่องต้น ๖ สิ่ง คือ ทรงฉลองพระองค์อย่างเทศแพรวอัครวีรวิ ๑ ทรงฉลองพระองค์นอกอย่างเทศตาดสีนาก สีทอง สีเขียว ๑ ทรงเครื่องต้น พระชฎา พระเกี้ยวเพชรทับทิม มรกต มีสีตามฉลองพระองค์ ๑ ทรงพระสนับเพลาเชิงเลื้อย ๑ รััดพระองค์เจียรระบาศ ๑ เหน็บพระแสงกันหย่น ๑ สิริเป็น ๖ สิ่งเท่านั้น

ถ้าเสด็จไปพระราชทานเพลิงศพ วัดไชยวัฒนาราม เป็นบาตราทรงเรือกึ่งแล้วทรงเครื่อง ๖ สิ่งเท่านั้น คือ ทรงฉลองพระองค์นอกอย่างเทศ ๑ ทรงฉลองพระองค์นอกอย่างเทศตาดพื้นเงิน ๑ ทรงเครื่องต้นพระชฎา สอดตามสีฉลองพระองค์ ๑ ทรงพระสนับเพลาเชิงเลื้อย ๑ รััดพระองค์เจียรระบาศ ๑ เหน็บพระแสงกันหย่น ๑ สิริเป็น ๖ สิ่ง

ถ้าเสด็จพระพุทธรูป แต่กรุงขึ้นไปจนถึงท่าเจ้าสนุก ทรงเรือพระที่นั่งกึ่งทรงเครื่อง ๗ เท่านั้น คือ ทรงพระสนับเพลาเชิงงอนสองชั้น ๑ ทรงพระภูษาจีบโจง ๑ ทรงฉลองพระองค์สังเวียนยก ๑ ทรงรััดพระองค์เจียรระบาศ ๑ ทรงพระมาลาพระกลีบ ๕ ยอดสะดุ้ง ๑ เหน็บพระแสงกันหย่น ๑ ถวายพระฉายด้วย ๑ สิริเป็น ๗ สิ่ง

ถ้าตั้งพยุหบาตราแต่ท่าเจ้าสนุกขึ้นไปจนพระพุทธรูป ทรงเครื่อง ๔ อย่าง คือ ทรงประพาส ๑ ทรงพระสนับเพลาเชิงงอน ๑ ทรงรััดพระองค์เจียรระบาศ ๑ ทรงพระมาลาฝรั่งพระเส้าสะเทิน* ขนนกนอน ๑

ถ้าเสด็จไปถึงปากป่าฟุ้งบ้านใหม่เปลื้องเครื่องทรงประพาสออก จึงถวายเครื่องซึ่งทรงเรือพระที่นั่งกึ่งไปแต่กรุงนั้น ไปจนถึงธารเกษมจึงเปลื้องเครื่อง ครั้นเพล่าบายจะเสด็จพระราชดำเนินมานมัสการพระพุทธรูป จึงถวายเครื่องทรงเหล่านี้ คือ ถ้าทรงช้างพระที่นั่งพุดตานทอง ทรงเครื่อง ๘ สิ่งเท่านั้น คือ ทรงพระสนับเพลาเชิงงอนสองชั้น ๑ ทรงพระภูษาจีบโจง ๑ ทรงรััดพระองค์หนามขนุน ๑ ทรงฉลองพระองค์พระกรน้อยพื้นทอง ผุดดอก ๑ ทรงฉลองพระองค์ย่นขาวนอก ๑ ทรงรััดพระองค์แครง ๑ ทรงพระชฎาขาวริมทองสอดตามสี ๑ พระแสงกันหย่น ๑ สิริเป็น ๘ สิ่ง

ถึงพระพุทธรูปแล้วเสด็จไปประพาสป่า ทรงช้างทรงประพาส ทรงม้าทรงอย่างเทศ ม้าทรงประพาสก็ได้

* ปัจจุบันเขียนว่า เส้าสะเทิน

ถ้าเสด็จไปวัดพระศรีสรรเพชญ์^๑ แลฉลองวัด ทรงพระมาลาพระเส้าสูงกุหราชชนกตั้ง ๑ ทรงพระภูษาลายพื้นขาว ๑ ทรงฉลองพระองค์ญี่ปุ่น ฉลองพระองค์กรองก็ได้ ๑ ทรงพระเสลี่ยงหลังคา พระเสลี่ยงเปล่าก็ได้ สนับเพลาชิงอนสองชั้นปักประดับพลอยต่าง ๆ สอดร้อยฟองมุก กระหนาบมั่งกรประดับพลอย ๑ พระภูษาจีบโจงรี้ว เขียว แดง ม่วง ทอง ชิงปักประดับพลอยต่าง ๆ ชายพกห้อยสิริกัศรุธองปัตเหล่า ๑ รัตพระองค์หนามขนุน ๑ จันประดับพลอยโบโพ^๒ ทองห้อยร้อยสัมฤทธิ์ ๑ ฉลองพระองค์ปราสังเวียนยกสีทับทิม สัมฤทธิ์ร้อยปะวะเหล่า ประคำทองฟองมุก กรองเป็นตาข่ายประจำยามดอก ๑ พระสุวรรณกรอบแพรพื้นเขียว ปักเป็นผ่านแยงตาข่ายนั้นร้อยปะวะเหล่าประคำทองโบโพทองห้อย ๑

ทรงพระมหาพิชัยราชรถแลเรือพระที่นั่งกิ่งไปพระราชทานกฐินทรงเครื่อง ๑๓ อย่างเท่านี้ คือ ทรงรัตพระอุระทองคำกุดันพลอยแดงดอกจันทน์ทับ ๖ แผ่น ๑ ทองพระมหาสังฆวาฬแก้วกุดันประดับพลอยทับทิมมรกต ๑ ทรงชายไหวประดับพลอยต่าง ๆ ๑ ทรงชายแครงประดับพลอยต่าง ๆ ห้อยหน้า ๑ ทรงเครื่องพระมหาพิชัยมงกุฏ ๑ ทรงดอกไม้ฟองมีกฤษณห้อยพลอยมรกต ๑ ทรงพระอำมรงค์ ๑ ทรงทองพระกรลงยาราชาวดีประดับพลอย ๑ ทรงทองพระบาทลงยาราชาวดีประดับพลอย ๑ ครบ ๑๓ อย่างเท่านี้

เครื่องพระพิชัยสงครามสำหรับชนช้าง ทรงพระสนับเพลาลงราชชับใน ๑ ทรงฉลองพระองค์ข้อม้วนลงราชชับใน ๑ ทรงพระสนับเพลาแพรดำเกราะชั้นนอก ๑ ทรงฉลองพระองค์แพรดำนวมชั้นนอก ๑ ทรงพระมาลาลงราชชับใน ๑ ทรงพระมาลาเบียงนอก ๑ ทรงรัตพระองค์เจียรระบาทพื้นดำ ๑ สิริเป็นเครื่องทรงพิชัยสงครามชนช้าง ๗ สิ่งเท่านี้

ถ้ามีที่เสด็จไปลพบุรี แลสระแก้ว แลน้ำโจน แลล้อมเสื่อ แลขึ้นห้างจับเสื่อ แลไปโพนช้าง แลจับช้างเพนียดแลจับช้างกลางแปลง ทรงเครื่องทองประพาสพระ (มาลา) เส้าสเทิน

^๑ ปัจจุบันเขียนว่า วัดพระศรีสรรเพชญ์

^๒ คือ โบโพธิ์

อธิบายตำราเครื่องต้นเครื่องทรงแต่โบราณ*

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๙ เวลางานเฉลิมพระชนมพรรษา นางแวว บุญยรัตพันธุ์ ข้าหลวงเดิม ซึ่งเป็นภรรยาเจ้าพระยาศรีธรรมาธิราช (เวก บุญยรัตพันธุ์) นำคัมภีร์ลานผูกหนึ่งเป็นหนังสือตำรับตำราโบราณต่าง ๆ ของเจ้าพระยาศรีธรรมาธิราชชั้นพุลเกล้าฯ ถวายสนองพระเดชพระคุณในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว^๑ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานแก่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ นายกราชบัณฑิตยสภาให้รับมารักษาไว้ในหอพระสมุดฯ สำหรับพระนคร

นายกราชบัณฑิตยสภาพิจารณาดูหนังสือในคัมภีร์ลานนั้น เป็นตำรา ๑๑ เรื่อง เรียงเป็นลำดับกัน ดังนี้ คือ

๑. เรื่องพระราชพิธีบรมราชาภิเษกพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
๒. ตำราราชภิเษกภาษาบาลีคัดมาจากหนังสือฎีกามหาวงศ์ กับหนังสือทิปนีนครกัณฑ์
๓. ตำราเครื่องต้นเครื่องทรง
๔. คำเชิญเสด็จพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงครองราชสมบัติ
๕. คำกระทำให้สัตย์สาบานถวายในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อเสด็จผ่านภัพ
๖. พระชันษาสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๑ ถึงรัชกาลที่ ๔
๗. เรื่องการพระราชพิธีโสกันต์เจ้าฟ้าพระขวัญครั้งกรุงศรีอยุธยา
๘. เรื่องการพระราชพิธีโสกันต์เจ้าฟ้ากุนทลทิพยวดี ในรัชกาลที่ ๑
๙. เรื่องการพระราชพิธีลงสรงพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในรัชกาลที่ ๒
๑๐. เรื่องการพระราชพิธีโสกันต์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในรัชกาลที่ ๒
๑๑. พระราชบัญญัติตั้งค่านำพระนามพระบรมวงศานุวงศ์ ในรัชกาลที่ ๔

ตำรา ๑๑ เรื่องที่กล่าวมา ได้เคยพบในหนังสืออื่นแล้ว ๑๐ เรื่อง แต่ตำราเครื่องต้นเครื่องทรง แสดงโดยพิสดารอย่างในคัมภีร์นี้ยังหาเคยพบมาแต่ก่อนไม่ จึงพิเคราะห์เฉพาะตำราเรื่องเครื่องต้นเครื่องทรง คิดเห็นความดังจะกล่าวต่อไปนี้ คือ

๑. เครื่องต้นเครื่องทรงซึ่งกล่าวพรรณนาในตำรานี้ เป็นแบบอย่างครั้งกรุงศรีอยุธยาสมัย รัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราช (พ.ศ. ๒๑๘๙ - ๒๒๓๑) หรือถ้าจะว่าอีกนัยหนึ่ง แบบเครื่องต้นเครื่องทรง ซึ่งพรรณนาในตำรานี้บางอย่าง เช่นเครื่องต้นกับเครื่องพิชัยสงครามและเครื่องทรงประพาส มีมาก่อน รัชกาลสมเด็จพระนารายณ์ฯ แล้ว แบบบางอย่างเช่นเครื่องทรงอย่างเทศเห็นจะเป็นของมีขึ้นเมื่อในรัชกาล สมเด็จพระนารายณ์ฯ และน่าจะมีแบบเครื่องทรงบางอย่างซึ่งแก้ไขเพิ่มเติมของเก่าเมื่อภายหลังรัชกาล สมเด็จพระนารายณ์ฯ รวมแบบทั้ง ๓ สมัยที่กล่าวนั้นเข้าเป็นตำราอันปรากฏอยู่ในคัมภีร์นี้ จะแต่งตำรานี้ ขึ้นเมื่อใด ข้อนี้ได้แต่สันนิษฐานว่าเห็นจะก่อนรัชกาลพระเจ้าบรมโกศ แล้วคงจะมีเป็นหนังสือเขียนไว้

* คำอธิบายเป็นพระนิพนธ์ของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ส่วนวินิจฉัยที่แทรกในระหว่าง ๆ เป็นพระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์

^๑ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว

ในกรมภูษามาลาแต่ตำรานั้นน่าจะสูญเสียเมื่อเสียกรุงศรีอยุธยา คงมีแต่ข้าราชการครั้งกรุงศรีอยุธยา ซึ่งมารับราชการในกรุงรัตนโกสินทร์ เช่น เจ้าพระยาตรีธรรมธราช (บุญรอด) ต้นสกุลบุญรัตนพันธ์ เป็นต้น ได้เคยอ่านตำราหรือได้เคยเห็นเครื่องต้นเครื่องทรงมาก่อน ครั้นเมื่อแรกสร้างพระนครอมรัตนโกสินทร์ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโปรดฯ ให้รวบรวมตำรับตำราโบราณที่ยังเหลืออยู่ และให้ประชุมข้าราชการซึ่งเคยรู้เห็นขนบธรรมเนียมราชการครั้งกรุงศรีอยุธยาช่วยกันร้อยกรองแบบแผนต่าง ๆ ขึ้นเป็นตำราสำหรับพระนครต่อไป หนังสือตำราเครื่องต้นเครื่องทรงที่กล่าวนี้ จึงเกิดขึ้นครั้งกระนั้น ในคราวเดียวกันกับตำรับตำราอื่น ๆ ซึ่งปรากฏอยู่อีกเป็นอันมาก

๒. แต่ลักษณะระเบียบเรียงตำราเครื่องต้นเครื่องทรง ในหนังสือซึ่งปรากฏอยู่ในคัมภีร์ลานนี้ ดูเหมือนนิกอย่างใดได้ก่อนก็เขียนลงเป็นลำดับต่อไป (ดังแสดงที่เลขตามตำราไว้ให้เห็นต่อไปข้างหน้า) มิได้จัดเป็นหมวดหมู่ ปรากฏเพียงเครื่องต้นเครื่องทรงสำหรับพระเจ้าแผ่นดิน มี ๑๐ อย่าง เมื่อสังเกตดูเห็นลักษณะเครื่องต้นเครื่องทรงนั้นต่างกันเป็น ๔ ประเภท คือ ประเภทเครื่องต้นมี ๕ อย่าง ประเภทเครื่องพิชัยสงครามมีอย่าง ๑ ประเภทอย่างเทศ (คืออย่างต่างประเทศ) ๒ อย่าง ประเภททรงประพาส ๒ อย่าง จะพรรณนาแต่ละอย่างตามประเภทต่อไป

ประเภทเครื่องต้น อย่างที่ ๗ ในตำรา

เครื่องต้น (เต็มยศใหญ่)

ในตำรายกเป็นอนุทากรณ์ เช่นทรงพระราชรถหรือทรงเรือพระที่นั่งกิ่งเสด็จไปพระราชทานพระกฐิน

ทรงเครื่อง ๑๗ สิ่ง

๑. พระมหาพิชัยมงกุฏ
๒. ดอกไม้พวงกฤษณห้อยพลอยมรกต
๓. ฉลองพระองค์ปรา (ปก ? ปกร ?) สั้นเวียนยศทับทิม
๔. ทองพระกรลงยาราชาวดีประดับพลอย
๕. พระอำมรงค์
๖. (ก) รัตพระองค์หนามขนุน จันประดับพลอย ไบโพทองห้อยร้อยสำรด (หรือมีฉนั้น ข) สำรดร้อยปะวะหล่ำประจำทองฟองมุกกรองเป็นตาข่าย มีประ (จำ) ยาม (ตักจำนวน) ดอก (หรือมีฉนั้น ค) สุวรรณกะถอบแพรพื้นเขียวปักเป็นก้านแย่ง ตาข่ายนั้นร้อยปะวะหล่ำประจำทองไบโพห้อย
๗. มหาสังวาลแก้วกุดันประดับพลอย ทับทิมหรือมรกต
๘. รัตพระอุระทองคำกุดันพลอยแดง ดอกจันทน์ทึบ ๒ แผ่น
๙. ชายไหวประดับพลอยต่าง ๆ
๑๐. ชายแครงประดับพลอยต่าง ๆ ห้อยหน้า
๑๑. พระภูษาจีบโจง ริวเขียว แดง ม่วง ทอง เขียวปักประดับพลอยต่าง ๆ ชายพกห้อยสิริก ?

ทองปัดเหล่า

๑๒. สนับเพลาสีงอนสองชั้น ประดับพลอยต่าง ๆ ลวดร้อยฟองมุกกระหนาบมิ่งกรประดับพลอย
๑๓. ทองพระบาทลงยาราชาวดีประดับพลอย

วินิจฉัยเครื่อง ๑๓ สิ่ง

๑. “พระมหาพิชัยมงกุฏ” ไม่มีปัญหา
๒. “ดอกไม้พวงกมลพลห้อยพลอยมรกต” คือ กรรเจียก^๑ หรือนัยหนึ่งเรียก จรหู^๒
๓. “ฉลองพระองค์ปราสาทเวียนยศทับทิม” จะลองพยายามแปลคำ “สังเวียน” - เสวียน - อะไร เป็นขอบเวียนอย่างหนึ่ง คิดว่าเครื่องทอชนิดหนึ่ง “ยก” คือ ยกเส้นด้ายเส้นไหมให้เป็นลาย “สังเวียนยก” คือผ้าที่ทอยกด้วยสังเวียน “ปรา” อาจเป็น ปราง ก็ได้ ภาษาเขมรว่าเงิน ถ้าถูกเช่นนั้น ก็เป็นฉลองพระองค์เงิน ทอด้วยสังเวียนยกเป็นลายพื้นสีทับทิม ถ้าใช้สำนวนปัจจุบันก็ว่าฉลองพระองค์ดาดเงินพื้นแดง

๔. “ทองพระกรลงยาราชาวดีประดับพลอย” ไม่มีปัญหา

๕. “พระตำรงค์” ไม่มีปัญหา

๖. (ก) “รัตพระองค์หนามขนุนจันประดับพลอย” ได้แก่วัตถุคตหนามขนุนคาดชั้นใน แต่ไม่คาดผูกเงื่อนด้วยตัวรัตคตเองอย่างที่เคยเห็นในชั้นหลังนี้ เพราะมีคำว่าจัน”ประดับพลอย จันนั้นเป็นหัวขี้วัวที่ผูกเชือก อย่างของคาดเอวเด็กเป็นตัวอย่าง แหวนนพเก้าวงโตเกินสวมนิ้วมีในคลังหลวง พูดกันว่าใช้ร้อยรัตคตเห็นจะเป็นนี้เอง คือ จัน สันนิษฐานว่าผ้าหนามขนุนนั้น ปลายรวบผูกเชือกร้อยในวงจันนพเก้าอย่างรัตคตลึงกาที่พระใช้ช้อย

(ข) “ใบโพทองห้อยสำรด^๓ สำรดร้อยปะวะหล่ำประจำคำ^๔ ทองพองมุกกรองเป็นตาข่าย มีประจำยาม – ดอก” ไม่มีสงสัย สำรดต้องเป็นแถบคาดทับนอกรัตคตอย่างเข็มขัด มีประจำยามประดับตามสายแถบ มีตาข่ายกรองด้วยเมล็ดทองพองมุกกับลูกแดงเย็บติดกับสายแถบห้อยลง ที่สุดขายล่างห้อยใบโพทองจะเห็นได้จากรูปภาพที่ทำกันอยู่ในเมืองเรา และเมืองใกล้เคียงเป็นอย่างนี้

(ค) “สุวรรณกษณอบ^๕ แพรพื้นเขียวปักเป็นก้านแย่ง ตาข่ายนั้นร้อยปะวะหล่ำประจำคำทอง ใบโพห้อย” นี้คือผ้าห้อยหน้า ชายครุยเป็นตาข่าย เครื่องทองเหมือนสำรด

๗. “มหาสังวาลแก้วกุดันประดับพลอย ทับทิมหรือมรกต” ไม่มีปัญหา

๘. “รัตพระอุระทองคำกุดันพลอยแดง ดอกจันทน์ทึบ ๖ แผ่น” รัตพระอุระนี้ย่อมติดเนื่องกับฉลองพระองค์ เพราะเส้นนั้นเกิดขึ้นจากเกราะ ทำด้วยหนังสัตว์ เจาะกลางผืนสวมคอห้อยบังอกบังหลัง รวบห่อตัวเอาริมทับกันที่สีข้าง เอาเชือกรัดรอบอกเพื่อให้หนังแนบกับตัวป้องกันศัสตรา

๙. “ชายไหวประดับพลอย” คิดว่าเชือกสายรัตคตผูกแล้วห้อยลงไป เห็นได้จากรูปชวาปลายเชือกเป็นตุ้มทองจำหลักฝังพลอยด้วยก็ได้

^๑ คือ ตุ้มหูมักอยู่กับกรรเจียก เรียกว่ากรรเจียกจร คำว่า จร เป็นภาษาเขมรแปลว่า ตุ้มหู การใช้กรรเจียกจรร่วมกับมงกุฎหรือขฎกาเป็นการแสดงยศชั้นสูง ปัจจุบันมักทำติดไว้กับขฎกาหรือกระบังหน้าเลย

^๒ คือคำว่า “จอนหู” ดอกไม้ทัดกับอุบะห้อยหู กนกตัวบนคือ ดอกไม้ทัด ได้ลงมาคือพวงอุบะ เป็นดอกไม้ทัดกับอุบะดอกไม้ทอง

^๓ คือ เครื่องประดับคอชนิดหนึ่งที่มีลักษณะคล้ายทับทรวง มีขนาดใหญ่กว่าจี้แต่มีขนาดเล็กกว่าดาบ

^๔ คือ “สำรด” “สมรด” เป็นผ้าคาดเอวที่เป็นทองถัก หรือลายที่ทำด้วยเส้นทอง ถัก ปักด้วยดินเงินแลง ทองแลงตามขอบเสื้อครุยหรือที่คาดแขน สมัยโบราณใช้เป็นเครื่องประกอบอย่างหนึ่งที่แสดงศักดิ์

^๕ เครื่องประดับสำหรับผูกข้อมือ ทำเป็นลูกกลม ๆ หรือทำเป็นกลีบ หรือทำเป็นรูปเหลี่ยม สลักลวดลาย

^๖ คือคำว่า “สุวรรณกษณอบ” เป็นแผ่นทองคำฉลุสายกึงคัน เครื่องวิชัยกระหนก ไว้สำหรับเสียบห้อยที่ชายพกลงมาในระหว่างช่องหน้าขาทั้งสองข้าง

๑๐. “ชายแครงประดับพลอยต่าง ๆ ห้อยหน้า” แครงเป็นภาษาเขมรใช้ในสิ่งใด ๆ ที่เป็นริ้วเป็นแรง ชายแครงก็คือชายครุย คิดว่าชายสำรดนั่นเอง ทำครุยเป็นตาข่ายเครื่องทองประดับพลอยติดชายเหมือนกะถอบ

๑๑. “พระภูษาจีบโจง ริ้วเขียว แดง ม่วง ทอง เขิงปักประดับพลอยต่าง ๆ ชายพกห้อยสิริก ษรุธองปิดเหล่า” “จีบโจง” คือ ทรงหางหงส์ “ริ้วเขียวแดงม่วงทอง” เห็นจะเป็นผ้าทอสลักสีเป็นตา อย่างที่ เรียกว่า ผ้าตาโค้ง* ๑ เคยเห็นรูปภาพโบราณเขียนอย่างนั้น ริมเอาดอกทองตรึงลงไปอย่างสร้อยนวม “ชายพก” ทำให้มีเหมือนรูปเขียนเพื่อความสะดวกเอาผ้าอีกผืนหนึ่งทำแทน “สิริก” คือ “สิริกั้ง ผิด ล เป็น ร เขมรเขียน ลัก มาแต่ ลากา ภาษาบาลีว่าครั้ง ษรุธองปิดเหล่า” คือ ษรุธองมาแต่ นอก

๑๒. “สนับเพลาเขิงสองชั้น ประดับพลอยต่าง ๆ ลวดร้อยฟองมุกกระหนาบมังกรประดับพลอย” นี้รู้กันอยู่แล้ว เขิงสนับเพลาปักด้วยดอกทองฟองมุกมีรูปมังกร

๑๓. “ทองพระบาทลงยาราชาชาติประดับพลอย” ไม่มีปัญหา

ตอนที่ ๔ ในตำรา

เครื่องต้น (เต็มยศ)

ในตำรายกเป็นอุทาหรณ์ เช่นวันแรกเสด็จขึ้นนมัสการพระพุทธบาทในพระมณฑป

ทรงเครื่อง ๘ สิ่ง

๑. พระชฎาขาวริมทองสอดตามสี
๒. ฉลองพระองค์พระกรน้อย พื้นทองผุดดอก
๓. ฉลองพระองค์ย่นขาวนอก
๔. พระภูษาจีบโจง
๕. รัตพระองค์แครง
๖. รัตพระองค์หนามขนุน
๗. สนับเพลาเขิงองสองชั้น
๘. เหน็บพระแสงกันหยัน

* สมเด็จพระนเรศวรมหาราชฯ ประทานลายพระหัตถ์มาขอแก้ไขวินิจฉัยตรงนี้ภายหลังว่า “ขอถอนคำที่คิดว่า เป็นตาโค้งนั้นเพราะเห็นมากสั่น น่าจะเป็นริ้วย่นกับริ้วขวางขัดกัน ภายหลังมาคิดเห็นว่าถ้าเช่นนั้นเขาคงใช้คำว่า พระภูษาดานี้เขาวว่าริ้วคองเป็นริ้วย่นไปทางเดียวอย่างสมปักริ้ว สีมากเกินเหลือแต่เขาคงจัดสีสลักกันให้งามได้”

๑ คือ “ผ้าตาโค้ง” หรือ “ผ้าตาโค้ง” เป็นผ้าผืนสีเหลี่ยมที่ทอเป็นตาโต ๆ ใช้นุ่งหรือห่มแบบผ้าขาวม้า

๒ ในอยุธยาอาณาจักรอ้างถึงคำอธิบายของกาญจนาคพันธุ์ ว่า ในอินเดียมีผ้าชนิดหนึ่งชื่อว่า “เบตติลา” ซึ่งสอดคล้องกับในสมัยอยุธยาที่ฝรั่งนำผ้าอินเดียเข้ามาขายมาก และมีผ้าชนิดหนึ่งเรียกว่า “เบตติลล์” เข้าใจว่าเป็นผ้าเบตติลลานั้นเอง น่าจะตรงกับ “ปิดเหล่า” ผ้าเบตติลลาเป็นผ้าโปร่ง ผ้าลูกไม้ที่มีลวดลายเป็นดอกดวงต่าง ๆ นำมาปักทองตามลวดลายกึ่งก้านดอกดวง ให้เป็นสีทองอร่าม และเอามาทำเสื้อครุยจึงเรียกว่า “ษรุธองปิดเหล่า”

วธิถนอยคเรืออง ๘ ลิง

๑. “พระชฎาขาวริมทองสอดตามลือ” ชฎาพอก^๑
๒. “ฉลองพระองค้พระกรน้อย ฟันทองผุดดอก” เห็นจะเป็นฉลองพระองค้ตาดระกำใหม่^๒ พระกรลัน
๓. “ฉลองพระองค้ย่นขาวนอก” คงเป็นฉลองพระองค้ครุย ผ่าอะไรที่ย่น เห็นอยู่ก็แต่แพรหน้งไก่^๓
๔. “พระภูษาจิบโจง” ทรงหางหงส์^๔
๕. “รัตพระองค้แครง” คือสำรดมีชายแครงในคเรืออง ๑๓ ลิง
๖. “รัตพระองค้หนามขนุน” คือรัตคตในคเรืออง ๑๓ ลิง
๗. “สนับเพลลาเชิงงอนสองชั้น” เหมือนในคเรืออง ๑๓ ลิง
๘. “เหน็บพระแสงกัณฑ์ย่น” ไม่มีปัญหา

อย่งที่ ๑๐ ในตำรา

คเรือองต้น (เต็มยศงานพิธีในพระราชวัง)

ในตำรายกเป็นอนุทาทรณณ์ เช่นงานพระราชพิธีลงสรงและโสกันต์

ทรงคเรืออง ๗ ลิง

๑. พระชฎาขาวริมขลิบทองเกี้ยวเพชร
๒. ฉลองพระองค้พระกรน้อยลือต่าง ๆ
๓. ฉลองพระองค้ย่นขาวนอก
๔. พระภูษาวิ้วรรวหือจิบโจง
๕. รัตพระองค้หนามขนุน
๖. สนับเพลลาเชิงงอนสองชั้น
๗. เหน็บพระแสงกัณฑ์ย่น ทรงพระยานมาศ

วธิถนอยคเรืออง ๗ ลิง

เหมือนคเรืออง ๘ ลิง ลตรัตพระองค้แครง มีค้ำที่ควรทกอยู่ก็แต่ “พระภูษาวิ้วรรวหือ” คำน้ออง
ที่มาเรียกคตเป็นนงหือ^๕

^๑ คือ “ลอมพอก” เป็นคเรือองสวมคิระษะรูปทรงเรียวแหลมคล้ายชฎา ที่ประดับคตแต่งด้วยมาลากับเกี้ยวสวมเข้า
เท่านัน มีความคตต่างกันตรงที่มาลประดับรอบลอมพอก ใช้ของมีค่าน้อยจนถึงของมีค้ำมาก เช่น ทำด้วยทองลงยา

^๒ เป็นค้ำที่ทอด้วยทองแกลง (แผ่นเงินกาไหล่ทองคตแกลงออกเป็นเส้น ๆ เหมือนกับเส้นคตอก) กับไหม ซึ่งมีไหมมากกว่า
แกลงทองจึงไม่มีความแหววามากนัก และขอบค้ำทั้งลือด้านยกกลายเป็นคตอกลือกลับในตัวเรียงกันเป็นลายนมเปือกปูน แต่ลือช่วงของลายน
จะเน้นระยด้วยคตเงิน เพิ่มความสวยงามของค้ำด้วยการปักลวดลายคตอกไม้ลือกลับบนค้ำด้วยเส้นไหม ด้วยคตเงิน คตทอง

^๓ คือ แพรย่นหน้งไก่ เป็นค้ำแพรหน้าหน้งเบา ใช้เป็นค้ำแพรเพลลา (หมคลุม) มีหลายลือ มักเป็นลือค้ำไม่มีลือคตไส

^๔ เป็นค้ำโจงกระเบนที่หางกระเบนจิบให้เป็นค้ำลือใหญ่ ๆ ปลอยให้เลือยลงข้างหลัง

^๕ คือค้ำว่า “อัครวือ” “วระวือ” “หควือ” เป็นค้ำลายนคตหนึ่งที่ใช้สูง มีทั้งลายนเชิงเป็นลายนลือ และไม่มีเชิง ถ้าเป็นริ้ว
คือค้ำลายนคตพิมพ์เป็นเชิงท้องริ้ว (“ท้องริ้ว” คือผืนค้ำภายในกรอบ หรือเชิงมีลายนเป็นริ้ว “ท้องพรธม” คือผืนค้ำภายในกรอบ
เป็นลือ ๆ เดียว) ในอินเดียมมีค้ำแพรนคตหนึ่งมีชื่อเป็นภาษาเปอร์เซียว่า “อือชารือ” เป็นค้ำแพรราคาแพง คุณภาพคตดี เนื้อนุ่ม
นิยมใช้สำหรับคตลือหรือค้ำนงก็คตได้

ค้ำว่านงหือ นี้จะมาจากภาษาเปอร์เซียว่า ลุงจิง (Lungi) แปลว่าค้ำไสรง จะใช้พันกายเวลาจะนง บางคั้งหมายลือ
ค้ำโพกคิระษะ ที่เป็นค้ำลายนริ้วมีเชิง

อย่างที่ ๓ ในตำรา

เครื่องต้น (เต็มยศเสด็จโดยกระบวนแห่)

ในตำรายกเป็นอุทาหรณ์ เช่นเสด็จไปนมัสการพระพุทธบาท ตอนทรงเรือพระที่นั่งกิ่ง ออกจาก
กรุงเทพฯ ไปทำเจ้าสนุก

ทรงเครื่อง ๗ สิ่ง

๑. พระมาลาพระกลีบ ๕ ยอดสะตั้ง
๒. ฉลองพระองค์สังเวียนยก
๓. พระภูษาจีบโจง
๔. รัดพระองค์เจียรระบาด
๕. สนับเพลาชิงงอนสองชั้น
๖. เหน็บพระแสงกันหยัน
๗. ถวายพระฉาย (?) ด้วย

วินิจฉัยเครื่อง ๗ สิ่ง

๑. “พระมาลาพระกลีบ ๕ ยอดสะตั้ง”^๑ ฟังน่าสงสัย พระกลีบมีอยู่ แต่เป็นพระชฎายอดเดียว
ที่เป็น ๕ ยอดสะตั้งนั้นเป็นพระชฎามหากฐิน^๒ ทั้งสองอย่างเป็นพระชฎาหาใช่พระมาลาไม่ หมวกที่ประธาน
ไปตู* เป็นกลีบห้ายอดเข้าที่หนักหนา แต่ว่ายอดไม่สะตั้ง ถึงกระนั้นกึ่งามข้างถูกมาก
๒. “ฉลองพระองค์สังเวียนยก” วินิจฉัยมาแล้ว
๓. “พระภูษาจีบโจง” วินิจฉัยแล้ว
๔. “รัดพระองค์เจียรระบาด” ผิดคาดอย่างแฉก เช่นที่พระยาจุฬาราชมนตรีคาดเข้าเฝ้า
๕. “สับเพลาชิงงอนสองชั้น” วินิจฉัยแล้ว
๖. “เหน็บพระแสงกันหยัน” ไม่มีปัญหา
๗. “ถวายพระฉายด้วย” เหลว ไม่ใช่ เครื่องทรง

อย่างที่ ๒ ในตำรา

เครื่องต้น (เครื่องยศ) เสด็จไปงานวัด

ในตำรายกเป็นอุทาหรณ์ เช่นเสด็จวัดพระศรีสรรเพชญ์และงานฉลองวัด

ทรงเครื่อง ๓ สิ่ง

๑. พระมาลาเส้าสูงสีกุหร่า ขนนกตั้ง
 ๒. ฉลองพระองค์ญี่ปุ่น หรือฉลองพระองค์กรอง (ทอง)
 ๓. พระภูษาลายพื้นขาว
- พระราชยานนั้น ทรงพระเฉลียงหลังคา หรือพระเฉลียงเปล้าก็ได้

^๑ อาจเป็น “หมวกห้ากลีบ” หรือ “มาลาห้ายอด” ที่อยู่ในพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ เป็นหมวกที่มียอดบน
เหมือนกลีบบัวไม่ถึงกับแหลมสูง มีจุกที่ยอด มีกลีบบัวขนาดใหญ่ ๔ กลีบ ประกอบที่ขอบหน้า หลัง และด้านข้างทั้งซ้ายและขวา

^๒ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า พระชฎาห้ายอด ทำด้วยทองคำลงยาประดับเพชรปลายเป็น ๕ ยอด หน้า ๓ ก็โลกริม
สำหรับทรงสวมในงานพระราชพิธีใหญ่ เช่น เสด็จพระราชดำเนินขบวนพยุหยาตราไปถวายพระมหากฐิน บางครั้งก็โปรดให้
พระบรมวงศ์ทรงในบางโอกาส เช่น พระราชพิธีโสกันต์ เป็นต้น

* คือพระมาลาตาด สำหรับเจ้านายที่ยังทรงพระเยาว์ทรงแต่โบราณ มีอยู่ในพิพิธภัณฑ์สถาน

วินิจฉัยเครื่อง ๓ สิ่ง

๑. “พระมาลาเส้าสูงสีกุหระ^๑ ขนนกตั้ง” พระมาลาเส้าสะเทินจำหน่ายว่าเป็นพระมาลาฝรั่ง พระมาลาเส้าสูงเห็นจะมีมาก่อน เป็นพระมาลาเกาหลีกระมัง

๒. “ฉลองพระองค์ญี่ปุ่น หรือฉลองพระองค์กรอง” ฉลองพระองค์ญี่ปุ่นคงมาจากนอก เป็นผ้าลายต่าง ๆ ฉลองพระองค์กรองก็เป็นฉลองพระองค์ตาซุน เช่น มีอยู่ทุกวันนี้ ซุนด้วยไหมทองบ้าง ไหมสีบ้าง แล้วปักลายทองตามตาซุน

๓. “พระภูษาลายพื้นขาว” ไม่มีปัญหา

พระเฉลียงหลังคานั้น คือ วอฐานทอง ดาดหลังคาทอง ระบายทอง ม่านทอง ที่เจ้านายเล็ก ๆ เคยทรงตามเสด็จพระราชดำเนินนั่นเอง เมื่อทรงพระเฉลียงเปล่า พระเฉลียงหลังคาก็เป็นพระที่นั่งรองตามที่เคยเห็นมา พระราชยานกับพระวอต้องนำมาเป็นคู่กันอยู่เป็นอาจิด

ประเภทเครื่องทรงสงคราม

อย่างที่ ๘ ในตำรา

เครื่องทรงพิชัยสงคราม สำหรับชนช้าง

ทรงเครื่อง ๗ สิ่ง

๑. พระมาลา ลง (ยันต์) ราชะ (เป็น) ชับใน
๒. พระมาลาเบี่ยง^๒ (ทรงช้าง) นอก
๓. ฉลองพระองค์ย้อมวาน ลงราชะชั้นใน
๔. ฉลองพระองค์แพรดำเกาะนมชั้นนอก
๕. รัดพระองค์เสียวระบาศพื้นดำ
๖. สนับเพลาลงราชะชั้นใน
๗. สนับเพลาแพรดำชั้นนอก

วินิจฉัยเครื่องพิชัยสงคราม ๗ สิ่ง

ของจริงมีอยู่ครบตามตำรา ไม่ต้องวินิจฉัย

^๑ เป็นเครื่องศรภรณ์ลักษณะเป็นหมวกทรงกระบอก ปีกกว้างโดยรอบทำด้วยผ้าตาดสีทอง หลังพระมาลาประดับด้วยยอดทองคำรูปพระเกี้ยวยอด รอบขอบพระมาลารัดด้วยมาลัยรักร้อย มีกระจังเชิงชายและประดับหลังมาลัยรักร้อย โดยรอบทำด้วยทองคำ ด้านซ้ายพระมาลาปักพระยี่กาทองคำเสียบขนนกการเวก ขอบปลีกพระมาลาขลิบทองคำจำหลักลายเนื่องสีกุหระเป็นสีเทาเจือแดง กระเด็ดไปทางสีเหลืองเล็กน้อย ส่วนใหญ่เป็นสีผ้าสักหลาด

^๒ เป็นพระมาลาสำหรับทรงเวลาออกศึกสงคราม ทำด้วยไม้ไผ่สานรูปทรงลูกฟักตัด มีกระจังเป็นปีกอยู่รอบลงรักทั้งด้านในและด้านนอกสีดำเป็นมัน ด้านในองค์พระมาลามีรังสานด้วยไม้ไผ่อย่างรังรอบ ทรงลูกฟักตัดรั้งนี้ส่วนบนโยงด้วยสายเชือกสอดขึ้นไปด้านบนพระมาลาที่ทำเป็นพู่กลมกับขอบรั้งทั้งสี่มุม โยงเชือกสอดออกไปตามช่องเล็ก ๆ เหนือปีกพระมาลาที่ทางด้วยกันโดยทำปลายเป็นพู่กลมเช่นกัน จึงมีลักษณะเหมือนพระมาลาสองชั้น คือรั้งชั้นในไว้สำหรับทรงสวมส่วนพระมาลาชั้นนอกไว้สำหรับป้องกันอาวุธ ด้านในพระมาลาก็รั้งโดยรอบมีที่ว่างสำหรับระบายความร้อน เวลาทรงสวมพระมาลาอาจขยับไปทางใดทางหนึ่งได้เล็กน้อย จึงเป็นที่มาของชื่อ “พระมาลาเบี่ยง”

ประเภทเครื่องทรงอย่างเทศ อย่างที่ ๑ ในตำรา

เครื่องทรงเสด็จออกแขกเมือง

ทรงเครื่อง ๒ สิ่ง

๑. พระชฎา เกี้ยวเพชร หรือทับทิม หรือมรกต ตามสีฉลองพระองค์
๒. ฉลองพระองค์ (ชั้นใน) อย่างเทศ แพร้อสวหรือริ้ว^๑
๓. ฉลองพระองค์ (ชั้นนอก) ตาดสีทอง หรือสีนาก หรือสีเขียว
๔. รัตพระองค์เจียรระบาศ
๕. สนับเพลาชิงเลื่อย
๖. เหน็บพระแสงกันหยัน (ไม่ทรงพระภูษา)

วินิจฉัยเครื่องทรงอย่างเทศ ๒ สิ่ง

มีสิ่งที่จะต้องวินิจฉัยอยู่บ้าง ก็คือที่ว่าทรงพระชฎาตามสีฉลองพระองค์ พระชฎาเกี้ยวเพชรคงทรงกับฉลองพระองค์ตาดสีทอง เกี้ยวทับทิมกับสีนาก เกี้ยวมรกตกับสีเขียว สนับเพลาชิงเลื่อยนั้นเป็นเชิงปลอก เช่นเดียวกับสนับเพลาชุนนาง

อย่างที่ ๒ ในตำรา

เครื่องทรง (อย่างเทศ) เสด็จกระบวนยาดราทรงเรือกิ่ง

ในตำรายกเป็นอุทาหรณ์ ว่าเช่นเสด็จไปพระราชทานเพลิง (พระศพ) ณ วัดชัยวัฒนาราม^๒

ทรงเครื่องเต็ม ๒ สิ่ง

๑. พระชฎา ตามสีฉลองพระองค์
๒. ฉลองพระองค์ (ชั้นใน) อย่างเทศ
๓. ฉลองพระองค์ (ชั้นนอก) อย่างเทศตาดพื้นเงิน^๓
๔. รัตพระองค์เจียรระบาศ
๕. สนับเพลาชิงเลื่อย
๖. เหน็บพระแสงกันหยัน (ไม่ทรงพระภูษา)

วินิจฉัยเครื่องอย่างเทศ ๒ สิ่ง

เหมือนกับอย่างก่อน ต่างกันแต่ชนิดผ้าฉลองพระองค์

ประเภทเครื่องทรงประพาส

อย่างที่ ๓ ในตำรา

เครื่องทรงประพาส (เสด็จโดยกระบวนยาดรา)

ในตำรายกเป็นอุทาหรณ์ เช่นเสด็จโดยทางสถลมารคเมื่อขึ้นพระพุทธรูปบาท ตอนจากท่าเจ้าสนุก ไปจนถึงปากทุ่งบ้านใหม่

^๑ คือคำว่า “อัครวี” “วระวีย์” “หัตวี” เป็นผ้าแพรคุณภาพดีชนิดหนึ่งที่ทำเป็นริ้ว

^๒ ปัจจุบันเขียนเป็น วัดไชยวัฒนาราม

^๓ เป็นผ้าตาดที่ทอด้วยเส้นเงินแท้ นำมาทอกับไหมขาว ไม่มีลวดลายใด ๆ เป็นสีพื้นเงิน

ทรงเครื่อง ๔ สิ่ง

๑. พระมาลาฝรั่งเส้าสะเทิน ขนนกนอน
๒. ฉลองพระองค์ทรงประพาส^๑
๓. สนับเพลาเชิงงอน
๔. รัตพระองค์เจียรระบาศ (ไม่ทรงพระภูษา)

เมื่อเสด็จถึง (พลับพลา) ที่ปากป่าทุ่งบ้านใหม่ เปลื้องเครื่องประพาส เปลี่ยนทรงเครื่องอย่างที่ทรงเรือพระที่นั่งไปจากกรุงเทพฯ ต่อไป จนถึงพระตำหนักธารเกษม

วินิจฉัยเครื่อง ๔ สิ่ง

๑. “พระมาลาฝรั่งเส้าสะเทิน ขนนกนอน” แปลกที่ขนนกนอน*
๒. “ฉลองพระองค์ทรงประพาส” ของจริงมีดูได้อยู่
๓. “สนับเพลาเชิงงอน” วินิจฉัยแล้ว
๔. “รัตพระองค์เจียรระบาศ” วินิจฉัยแล้ว

อย่างที่ ๔ ในตำรา

เครื่องทรงประพาส (โดยจำลอง)

ในตำรายกเป็นอุทาหรณ์ว่า เวลาเสด็จประทับเมืองลพบุรี เสด็จไปประพาสสระแก้ว น้ำโจนล้อมเสื่อ ขึ้นห้างจับเสื่อ โพนข้าง จับข้างเพนียด จับข้างกลางแปลง

ทรงเครื่อง ๔ สิ่ง

๑. พระมาลาเส้าสะเทิน^๒ (ไม่ใช่ขนนก)
๒. ฉลองพระองค์ทรงประพาส
๓. สนับเพลาเชิงงอน
๔. รัตพระองค์เจียรระบาศ (ไม่ทรงพระภูษา)

วินิจฉัยเครื่อง ๔ สิ่ง

เป็นเครื่องทรงประพาสเหมือนที่กล่าวมาแล้ว ผิดกันที่ไม่ได้กล่าวว่า พระมาลาปักขนนก

อย่างที่ ๕ ในตำรา

เสด็จประพาสป่า

- ก. ถ้าทรงช้างพระที่นั่ง เครื่องทรงประพาส
- ข. ถ้าทรงม้าพระที่นั่ง ทรงเครื่องอย่างเทศ หรืออย่างทรงประพาสก็ได้

เครื่องทรงเจ้านาย

เครื่องทรงเจ้าฟ้า (อย่างที่ ๑)

ในตำรายกเป็นอุทาหรณ์ว่าทรงเมื่อแห่ไปฟังสวดพิธีลงทรงโสกันต์ ๓ วัน

^๑ เป็นเสื่อมีปีก คอกกว้างจนยกเป็นอินทรรุ และต่อแขนยาวจากไหล่ได้ปกออกไป ตัวเสื่อกับแขนเป็นผ้าคนละสี แขนตัดตามลายขวางของผ้า

* หมวกฝรั่งตามแบบสมัยหลุยส์ที่ ๑๔

^๒ มีลักษณะเป็นหมวกทรงกระบอก ปีกกว้างโดยรอบแต่ปีกด้านซ้ายพับตลบขึ้น ทำด้วยสักหลาด พระมาลาเส้าสะเทินนี้มีหลายองค์ แต่ละองค์มีสีต่างกันตามสีประจำวันทั้ง ๗ เครื่องประดับของทุกองค์ทำด้วยทองคำหลักหลายลงยาราชาชาติ ประดับอัญมณีสีคามสีของพระมาลา หลังพระมาลาประดับด้วยยอดทองคำรูปพระเกี้ยวยอดหรือจุลมงกุฏ รอบขอบพระมาลาประดับด้วยมาลัยรักร้อย มีกระจิ่งเชิงชาย ประดับหลังมาลัยรักร้อยโดยรอบ ด้านซ้ายพระมาลาปักพระยี่กาทองคำเสียบขนนกการเวก ขอบปีกพระมาลาขลิบลวดทองคำ บางที่เรียกพระมาลาเส้าสะเทินว่า “พระมาลาทรงประพาส”

ทรงเครื่อง ๗ สิ่ง

๑. เกี้ยวพระจุไรดอกไม้ทิศ
๒. ฉลองพระองค์พระกรน้อยสี่ต่าง ๆ (ชั้นใน)
๓. ฉลองพระองค์ขาวนูนนอก
๔. สร้อยตาบ^๑ ทองพระกร^๒ ทองพระบาท^๓
๕. ผ้า (ทรง) สองปีกวีวรหิย์รัดพระองค์หนามขนุน
๖. รัดพระองค์แครง
๗. สนับเพลาชิงงอน

เครื่องทรงเจ้าฟ้า (อย่างที่ ๒)

ในตำรายกเป็นอนุทาทรรณว่าทรงเมื่อแห่ไปทำขวัญ ๓ วัน

ทรงเครื่อง ๗ สิ่ง

๑. พระชฎาตามสี่ฉลองพระองค์
๒. เกี้ยว (พระชฎาประดับ) ทับทิม
๓. ฉลองพระองค์อย่างเทศ (ชั้นใน)
๔. ฉลองพระองค์อย่างเทศนอก
๕. รัดพระองค์เจียรระบาศสี่ต่าง ๆ
๖. สนับเพลาชิงเลื่อย
๗. เหน็บพระแสงกันหย่นทรงพระยานมาศ

เครื่องทรงพระองค์เจ้า

ในตำราว่าทรงทำขวัญ ๓ วัน

ทรงเครื่อง ๘ สิ่ง

๑. ชฎาตามสี่
 ๒. ฉลองพระองค์พระกรน้อย
 ๓. ฉลองพระองค์ย่นสี่ต่าง ๆ
 ๔. สร้อยตาบ ทองพระกร ทองพระบาท
 ๕. รัดพระองค์หนามขนุน
 ๖. รัดพระองค์แครง
 ๗. ผ้าสองปีกวรหิย์
 ๘. สนับเพลาชิงงอน
- (ที่จริงครบสิ่งเท่ากับเจ้าฟ้า แต่หากนับจำนวนพลาดในตำรา)

เครื่องทรงพระมหากุปราชเทียบกับพระเจ้าแผ่นดิน

ในตำราว่าด้วยเครื่องทรงพระมหากุปราชเป็นแต่กล่าวถึงที่ต้องลดลงให้ผิดกับเครื่องทรงพระเจ้าแผ่นดิน คือ

^๑ เป็นเครื่องประดับรูปสี่เหลี่ยมขนมเปียกปูนหรือสี่เหลี่ยมจัตุรัสตั้งตะแคง มีขนาดเล็กกว่าทับทรวง ไว้ติดตรงที่ไขว้สังวาลด้านหลัง

^๒ คือ “ทองกร” หรือ “กรองไค” หมายถึงกำไลข้อมือ

^๓ คือ “ทองบาท” หรือ “กรองเชิง” หมายถึงกำไลข้อเท้า

๑. ทรงเรือเอกชัย* (แทนเรือกิ่ง)
๒. ทรงเครื่อง (ทุกอย่างหรือบางอย่างไม่กล่าวชัด) เหมือนพระเจ้าแผ่นดิน แต่มีให้ต้องสี่เครื่องต้น และฉลองพระองค์
๓. ลดสุวรรณมาลัย

เครื่องทรงเจ้าฟ้าเทียบกับพระมหากษัตริย์

ในตำราว่าสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ และสมเด็จพระเจ้าหลานเธอ ทรงเรือเอกชัยลำละสองพระองค์ สามพระองค์ ทรงเครื่องลดกว่าพระเจ้าแผ่นดินและพระมหากษัตริย์

๑. มีให้ต้องสี่กับเครื่องทรงของพระเจ้าแผ่นดิน
๒. ขฎกาท่ากว่าของพระมหากษัตริย์

ลักษณะเครื่องทรงประพาสต่างกันตามยศ

ในตำรายกเป็นอุทาหรณ์ว่าถ้าเสด็จไปจับช้างที่เพนียด หรือทรงช้างไปแห่งใด ๆ เครื่องทรงประพาส ผิดกันดังนี้

เครื่องทรงพระเจ้าแผ่นดิน

๑. ฉลองพระองค์ทรงประพาสของพระเจ้าแผ่นดิน “เลื่อมต้นพระกร ปลายพระกร ๓ ชั้น”

เครื่องทรงพระมหากษัตริย์

๒. ฉลองพระองค์ทรงประพาสของมหากษัตริย์ เลื่อมสำรดลอย (หรือลาย) ฉลองพระศอกเหมือนกับของหลวง แต่มีให้ต้องสี่

เครื่องทรงเจ้าฟ้า

๓. สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ สมเด็จพระเจ้าหลานเธอ ฉลองพระองค์ทรงประพาสมีแต่ต้นพระกร ๓ ชั้น ปลายพระกร ๒ ชั้น ทรงพระมาลาฝรั่งเส้าสะเทิน มีแต่ยอดกับเกี่ยวประดับพลอยแดง (ใช้) ขนนกอนหาพระยี่ก่ามีได้

เครื่องทรงพระองค์เจ้า

๔. พระเจ้าลูกเธอ พระเจ้าหลานเธอ หากกรมมิได้ (ทรงนี้ในตำราจะหมายว่า เจ้าฟ้ายังไม่มีกรม หรือพระองค์เจ้ามีกรมสงสัยอยู่) ฉลองพระองค์ทรงประพาส ต้นพระกร ๒ ชั้น ปลายพระกรชั้น ๑ ทรงพระมาลาฝรั่งเส้าสะเทิน มีแต่เกี่ยวประดับพลอยแดง หายอดมิได้ ถ้าทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สั่งให้ทำพระราชทานประการใด จึงให้ทำตามรับสั่ง

วินิจฉัยเครื่องทรงเจ้านาย

อะไร ๆ ก็มีเหมือนที่กล่าวมาแล้วและชัดเจนอยู่แล้ว มีที่นาวินิจฉัยอยู่ ๒ แห่งคือ

๑. เครื่องทรงพระมหากษัตริย์ “ลดสุวรรณมาลัย” อะไรเป็นสุวรรณมาลัย ไม่ทราบ คิดเห็นว่างานที่จะเป็นดอกไม้ที่เสียบข้างพระขฎก ซึ่งทุกวันนี้เรียกกันว่า ไบสน ว่าพระยี่ก่า^๒
๒. เครื่องทรงเจ้าฟ้าเทียบกับพระมหากษัตริย์ “ขฎกาท่ากว่าของพระมหากษัตริย์” ขฎกาท่ากว่าของพระมหากษัตริย์เป็นลายรักร้อยริ้วแหลมประดับยอดขึ้นไป ๔ ทิศ อันนี้บังคับให้ของเจ้าฟ้าสั้นกว่าของพระมหากษัตริย์

* คือเรือชัยหรือเรือไชย เป็นเรือที่มีทวนหัวตั้งสูงขึ้นไปเป็นอน มีลักษณะเช่นเดียวกับเรือกิ่ง แต่เดิมเรือชัยเป็นเรือที่ข้าราชการนั่งในเรือกระบวน และมีเจ้าพนักงานคอยกระทุ้งเส้าให้จังหวะ แต่ถ้าเป็นเรือที่นั่งเจ้านาย เรียกว่า เรือเอกชัย

^๒ คือ ดอกไม้ทองที่ปักพระขฎกหรือพระมาลาเส้าสูง เส้าสะเทิน ในอยุธยาอาณาจักรอังกถึงสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ทรงเห็นว่า คำว่า “ยี่ก่า” เป็นภาษาเปอร์เซีย สำหรับใช้ปักผ้าไหม

ตำราเครื่องต้นเครื่องทรงแต่โบราณกับคำอธิบาย
ของสมเด็จพระยาตำราธิราชานุภาพ
และคำวินิจฉัยของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์
ของ
กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร*

(จากเอกสาร ร. ๗ หมายเลข ๔/๓๗ เรื่อง กรมพระตำราธิราชานุภาพ)

สำเนา ที่ ๒๔๙๒ รัับวันที่ ๑๓ กรกฎาคม พุทธศักราช ๒๔๖๙
ที่ ๙/๑๙๐

วันที่ ๑๓ กรกฎาคม พระพุทธศักราช ๒๔๖๙

แจ้งความมายัง ท่านเจ้าพระยามหิธร ราชเลขาธิการ

ด้วยเจ้าคุณแจ้งความว่า ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ถามข้าพเจ้าถึงเรื่องเครื่องทรงตาม
ตำราโบราณ อันมีอยู่ในคัมภีร์ลานสั้น ซึ่งพระราชทานมายังหอพระสมุดฯ เมื่อครั้ง^๑ พระราชพิธีบรมราชาภิเษกนั้น
ข้าพเจ้าได้ให้ตัดเฉพาะตำราเครื่องทรง ส่งมากับจดหมายฉบับนี้ เพื่อเจ้าคุณจะได้นำขึ้นทูลเกล้าฯ ถวาย

พิเคราะห์^๒ ดูอายุของตำรานี้เป็น^๓ ครั้งสมเด็จพระนารายณ์มหาราช^๔ ด้วยกล่าวถึงพระมาลา
เส้าสูงและเส้าสะเทิน^๕ อันได้อย่างมาแต่ฝรั่งเศส และแปลกที่มีวิธีปักขนนกเป็น ๒ อย่าง ปักขนนกนอน
(อย่างฝรั่งเศส) อย่าง ๑ ปักขนนกตั้ง (อย่างเปอร์เซีย) อย่าง ๑ แต่มีเครื่องทรงแบบอื่นซึ่งเห็นได้ว่าเป็นของ
โบราณแก่กว่ารัชกาลสมเด็จพระนารายณ์ จึงสันนิษฐานว่าตำรานี้จะเป็นของเอาตำราเก่ามาปรุงขึ้นในรัชกาล
สมเด็จพระนารายณ์ฯ หรือภายหลังนั้นมา

แต่หลังของตำรานี้ซึ่งนางแวว บุญรัตพันธุ์ ได้มาทูลเกล้าฯ ถวาย เชื่อได้ว่าเดิมเป็นของเจ้าพระยา
ศรีธรรมมาธิราช (บุญรอด) ต้นสกุลบุญรัตพันธุ์ ซึ่งปรากฏในพงศาวดารว่าเป็นผู้รู้แบบแผนเครื่องทรงอยู่ชุกชุมมาก
โดยได้รับราชการมีตำแหน่งอยู่ในกรมวังครั้งสมัยนั้น เห็นจะได้สำเนาตำราติดตัวมา ไม่ได้มาเรียบเรียงขึ้นใหม่
ด้วยความทรงจำ

มีคำบางคำในตำราซึ่งข้าพเจ้ายังตีความไม่ออก แห่ง ๑ ว่า ด้วยเครื่องทรงเวลาเสด็จทางชลมารค
ไปพระพุทธบาท ว่า “ถวายพระฉายด้วย” นับในเครื่องทรงอย่าง ๑ จะหมายความว่าอย่างไร ยังคิดไม่เห็น
อีก ๒ แห่งในเครื่องทรงเสด็จวัดพระศรีสรรเพชญ์ว่า “ทรงพระภูษาจีบโจงชายพกห้อยสิริก คุรยทองปัดเหล่า” ต่อมา
ว่า “ฉลองพระองค์ปราสังเวียนยก” ๒ แห่งนี้ก็ยังไม่ออก หรือจะเป็นด้วย เขียนผิดมาแต่ในตำราเดิมก็ไม่ได้

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ

(ลงพระนาม) ตำราธิราชานุภาพ

นายกราชบัณฑิตยสภา

* สกศกการันต์ วรรณคดี และเชิงอรรถ คงตามต้นฉบับ

^๑ คือคำว่า “งาน”

^๒ คือคำว่า “วิเคราะห์”

^๓ คือคำว่า “เป็น”

^๔ สมเด็จพระนารายณ์มหาราช

^๕ คือคำว่า “เส้าสูงและเส้าสะเทิน”

(สำเนา)

ที่ ๕๒/๑๘๔๖

กรมราชเลขาธิการ

วันที่ ๑๖ กรกฎาคม พุทธศักราช ๒๕๖๕

ขอประทานกราบทูล พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพ,

ตามลายพระหัตถ์ที่ ๙/๑๙๐ ลงวันที่ ๑๓ เดือนนี้, ประทานสำเนาตำราเครื่องทรงโบราณและเครื่อง
พิชัยสงคราม* มาเพื่อทูลเกล้าฯ ถวายนั้น ข้าพระพุทธเจ้าได้นำขึ้นทูลเกล้าฯ ถวายทราบฝ่าละอองธุลีพระบาทแล้ว

(ลงนาม) ข้าพระพุทธเจ้า เจ้าพระยามหิธร

นาม กรมพระดำรงราชานุภาพ ที่ -

ลงวันที่ ๔ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๗๑

ใจความ ทูลเกล้าฯ ถวายตำราเครื่องต้นเครื่องทรงแต่โบราณ กับคำอธิบาย

ทูลเกล้าฯ ถวาย วันที่ ๑๔/๙/๒๕๗๑

พระราชทานมา วันที่ ๑๔/๙/๒๕๗๑

พระราชกระแส

หมายเหตุ

รับแล้ว ขอบพระหทัย

วังวรดิศ

วันที่ ๔ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๕๗๑

แจ้งความมายัง ท่านเจ้าพระยามหิธร ราชเลขาธิการ

ด้วยข้าพเจ้าได้กราบบังคมทูลไว้ว่าจะทำบันทึกเครื่องต้นเครื่องทรงตามตำราโบราณ ซึ่งได้รับ
พระราชทานมาไว้ในหอพระสมุดฯ ขึ้นทูลเกล้าฯ ถวาย และสมเด็จพระนริศรานุวัดติวงศ์ทรงรับว่า
จะวินิจฉัยศัพท์ซึ่งข้าพเจ้าสงสัยด้วยนั้น บัดนี้ทำสำเร็จแล้วทั้งสองอย่าง ข้าพเจ้าจึงส่งมายังเจ้าคุณเพื่อจะได้นำขึ้นทูลเกล้าฯ ถวาย

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ

* คือคำว่า “เครื่องพิชัยสงคราม”

ตำราเครื่องต้นเครื่องทรงแต่โบราณ กับคำอธิบาย

อธิบายตำราเครื่องต้นเครื่องทรงแต่โบราณ

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๙ เวลางานเฉลิมพระชนมพรรษา นางแวว บุญรัตพันธุ์ ข้าหลวงเดิมซึ่งเป็นภรรยาเจ้าพระยาศรีธรรมมาธิราช (เวก บุญรัตพันธุ์) นำคัมภีร์ลานผูกหนึ่งเป็นหนังสือเรื่องตำรับ^๑ ตำราโบราณต่าง ๆ ของเจ้าพระยาศรีธรรมมาธิราชขึ้นทูลเกล้าฯ ถวาย สอนองพระเดชพระคุณในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานแก่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพ^๒ นายกราชบัณฑิตยสภา ให้รับมาศึกษาไว้ในหอพระสมุดฯ สำหรับพระนคร

นายกราชบัณฑิตยสภาพิจารณาดูหนังสือในคัมภีร์ลานนั้น เป็นตำรา ๑๑ เรื่อง เรียงเป็นลำดับกัน ดังนี้ คือ

๑. เรื่องพระราชพิธีบรมราชาภิเษกพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
๒. ตำราราชภิเษกภาษาบาลีคัดมาจากหนังสือฎีกามหาวงศกับหนังสือทป็นนครกัมภ์
๓. ตำราเครื่องต้นเครื่องทรง
๔. คำเชิญเสด็จพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงครองราชสมบัติ
๕. คำกระทำสัตย์สาบาล^๓ ถวายในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อเสด็จผ่านพิภพ
๖. พระชันษา^๔ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาล^๕ ที่ ๑ ถึงรัชกาลที่ ๔
๗. เรื่องการพระราชพิธีโสกันต์เจ้าฟ้าพระขวัญครั้งกรุงศรีอยุธยา
๘. เรื่องการพระราชพิธีโสกันต์เจ้าฟ้ากุณฑลทิพยวดี ในรัชกาลที่ ๑
๙. เรื่องการพระราชพิธีลงทรงพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในรัชกาลที่ ๒
๑๐. เรื่องการพระราชพิธีโสกันต์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในรัชกาลที่ ๒
๑๑. พระราชบัญญัติตั้งค่านำพระนามพระบรมวงศานุวงศ์ในรัชกาลที่ ๔

ตำรา ๑๑ เรื่องที่กล่าวมา ได้เคยพบในหนังสืออื่นแล้ว ๑๐ เรื่อง แต่ตำราเครื่องต้นเครื่องทรงแสดงโดยพิสดารอย่างในคัมภีร์นี้ยังหาเคยพบมาแต่ก่อนไม่ จึงพิเคราะห์ณะเพราะ^๖ ตำราเรื่องเครื่องต้นเครื่องทรง คิดเห็นความดังจะกล่าวต่อไปนี้ คือ

๑. เครื่องต้นเครื่องทรงซึ่งกล่าวพรรณนาในตำรานี้ เป็นแบบอย่างครั้งกรุงศรีอยุธยา สมัยรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราช (พ.ศ. ๒๑๙๙ - ๒๒๓๑) หรือถ้าจะว่าอีก^๗ นัยหนึ่ง แบบเครื่องต้นเครื่องทรงซึ่งพรรณนาในตำรานี้บางอย่าง เช่น เครื่องต้นกับเครื่องพิชัยสงครามและเครื่องทรงประพาส มีมาก่อนรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์ฯ แล้ว แบบบางอย่างเช่นเครื่องทรงอย่างเทศเห็นจะเป็นของมีขึ้น เมื่อในรัชกาล

^๑ คือคำว่า “ตำรับ”

^๒ คือ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

^๓ คือคำว่า “สัตย์” และ “สาบาน”

^๔ คือคำว่า “พระชันษา”

^๕ คือคำว่า “รัชกาล”

^๖ คือคำว่า “เฉพาะ”

^๗ คือคำว่า “อีก”

สมเด็จพระนารายณ์ฯ แลน่าจะมีแบบเครื่องทรงบางอย่าง ซึ่งแก้ไขเพิ่มเติมของเก่า เมื่อภายหลังรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์ฯ รวมแบบทั้ง ๓ สมัยที่กล่าวนั้นเข้าเป็นตำราอันปรากฏอยู่ในคัมภีร์นี้ จะแต่งตำรานี้ขึ้นเมื่อใด ชื่อนี้ได้แต่สันนิษฐานว่าเห็นจะก่อนรัชกาลพระเจ้าบรมโกษฐ แล้วคงจะมีเป็นหนังสือเขียนไว้ในกรมภูษามาลา แต่ตำรานี้ น่าจะสูญเสียเมื่อเสียกรุงศรีอยุธยา คงมีแต่ข้าราชการครั้งกรุงศรีอยุธยา ซึ่งมารับราชการในกรุงรัตนโกสินทร์ เช่น เจ้าพระยาศรีธรรมมาธิราช (บุญรอด) ต้นสกุล บุญยรัตพันธุ์ เป็นต้น ได้เคยอ่านตำรา หรือได้เคยเห็นพระเครื่องต้นเครื่องทรงมาแต่ก่อน ครั้นเมื่อแรกสร้างพระนครอมรัตนโกสินทร์^{*} พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโปรดฯ ให้รวบรวมตำราโบราณที่ยังเหลืออยู่ แลให้ประชุมข้าราชการซึ่งเคยรู้เห็นขนบธรรมเนียมราชการครั้งกรุงศรีอยุธยาช่วยกันร้อยกรองแบบแผนต่าง ๆ ขึ้นเป็นตำราสำหรับพระนครต่อไป หนังสือตำราเครื่องต้นเครื่องทรงที่กล่าวนี้ จึงเกิดขึ้นครั้งนั้น ในคราวเดียวกันกับตำราสำหรับตำราอื่น ๆ ซึ่งปรากฏอยู่อีกเป็นอันมาก

๒. แต่ลักษณะระเบียบเรียบเรียงตำราเครื่องต้นเครื่องทรงในหนังสือซึ่งปรากฏอยู่ในคัมภีร์ลานนี้ ดูเหมือนนิกอย่างใดได้ก่อนก็เขียนลงเป็นลำดับไป (ดังแสดงที่เลขตามตำราไว้ให้เห็นต่อไปข้างหน้า) มิได้จัดเป็นหมวดหมู่ ปรากฏเพียงเครื่องต้นเครื่องทรงสำหรับพระเจ้าแผ่นดินมี ๑๐ อย่าง เมื่อสังเกตดูเห็นว่าลักษณะเครื่องต้นเครื่องทรงนั้นต่างกันเป็น ๔ ประเภท คือ ประเภทเครื่องต้นมี ๕ อย่าง ประเภทเครื่องพิชัยสงคราม มีอย่าง ๑ ประเภทอย่างเทศ (คืออย่างต่างประเทศ) ๒ อย่าง ประเภททรงประพาส ๒ อย่าง จะพรรณนาแต่ละอย่างตามประเภทต่อไป

ประเภทเครื่องต้น อย่างที่ ๗ ในตำรา

เครื่องต้น (เต็มยศใหญ่)

ในตำรายกเป็นอุทานรณ เช่น ทรงพระราชรถหรือทรงเรือพระที่นั่งกิ่งเสด็จไปพระราชทานพระกฐิน

ทรงเครื่อง ๑๓ สิ่ง

๑. พระมหาพิชัยมงกุฏ
 ๒. ดอกไม้พวงมีกฤษณชลห้อยพลอยมรกต
 ๓. ฉลองพระองค์ปรา (? ปก ? ปรก) สึงเวียนยศทับทิม
 ๔. ทองพระกรลงยาราชาชาติประดับพลอย
 ๕. พระอัมรงค์
 ๖. (ก) รัตพระองค์หนามขนุน จันประดับพลอย ไบโพธิ์ทองห้อยร้อยสำรด (หรือมีฉนั้น ข.) สำรดร้อยปวหล้า ประคำทองพองมุกด์กรองเป็นตาข่าย มีประ (จำ) ยาม (ตกจันวน) ดอก (หรือมีฉนั้น ค.) สุวรรณกะถอบ แพรพื้นเขียวปักเป็นก้านแย่ง ตาข่ายนั้นร้อยปวหล้า ประคำทองไบโพธิ์ห้อย
 ๗. มหาสังวาลแก้วกุดันประดับพลอย ทับทิมหรือมรกต
 ๘. รัตพระอุระทองคำกุดันพลอยแดง ดอกจันทน์ทึบ ๖ แผ่น
 ๙. ชายไหวประดับพลอยต่าง ๆ
 ๑๐. ชายแครงประดับพลอยต่าง ๆ ห้อยหน้า
 ๑๑. พระภูษาจีบโจง ริวเขียวแดงม่วงทอง เขิงปักประดับพลอยต่าง ๆ ชายพกห้อยสิริก ?
- ครุฑทองปิดหล้า
๑๒. สนับเพลาชิงสองชั้นประดับพลอยต่าง ๆ ลวดร้อยพองมุกด์กระหนาบมังกประดับพลอย
 ๑๓. ทองพระบาทลงยาราชาชาติประดับพลอย

* คือกรุงเทพมหานคร

อย่างที่ ๔ ในตำรา

เครื่องต้น (เต็มยศ)

ในตำรายกเป็นอุทาหรณ์ เช่นวันแรกเสด็จขึ้นนมัสการพระพุทธบาทในพระมณฑป

ทรงเครื่อง ๘ สิ่ง

๑. พระชะฎา^๑ ขาวริมทองสอดตามสี
๒. ฉลองพระองค์พระกรน้อย พื้นทองผุดดอก
๓. ฉลองพระองค์ย่นขานอก
๔. พระภูษาจีบโจง
๕. รัตพระองค์แครง
๖. รัตพระองค์หนามขนุน
๗. สนับเพลาเชิงงอนสองชั้น
๘. เหน็บพระแสงกันหยัน

อย่างที่ ๑๐ ในตำรา

เครื่องต้น (เต็มยศงานพิธีในพระราชวัง)

ในตำรายกเป็นอุทาหรณ์ เช่นงานพระราชพิธีลงทรงแลโสกันต์

ทรงเครื่อง ๗ สิ่ง

๑. พระชะฎาขาวริมขลิบทองเกี่ยวเพ็ชร
๒. ฉลองพระองค์พระกรน้อยสีต่าง ๆ
๓. ฉลองพระองค์ย่นขานอก
๔. พระภูษาริ้วรววยี่จีบโจง
๕. รัตพระองค์หนามขนุน
๖. สนับเพลาเชิงงอนสองชั้น
๗. เหน็บพระแสงกันหยัน

ทรงพระยานมาศ

อย่างที่ ๓ ในตำรา

เครื่องต้น (เต็มยศเสด็จโดยกระบวนแห่)

ในตำรายกเป็นอุทาหรณ์ เช่นเสด็จไปนมัสการพระพุทธบาท ตอนทรงเรือพระที่นั่งกิ่งออกจากกรุงฯ ไปท่าเจ้าสนุก

ทรงเครื่อง ๗ สิ่ง

๑. พระมาลาพระกลีบ ๕ ยอดสะตั้ง
๒. ฉลองพระองค์สั่งเวียนยก
๓. พระภูษาจีบโจง
๔. รัตพระองค์เจียรบาศ^๒
๕. สนับเพลาเชิงงอนสองชั้น
๖. เหน็บพระแสงกันหยัน
๗. ถวายพระฉาย ? ด้วย

^๑ คือคำว่า “ชะฎา”

^๒ ปัจจุบันเขียน เจียรबाट

อย่างที่ ๒ ในตำรา

เครื่องต้น (เครื่องยศ) เสด็จไปงานวัด

ในตำรายกเป็นอนุทรากรณ์ เช่น เสด็จวัดพระศรีสรรเพชญ์แลงานฉลองวัด

ทรงเครื่อง ๓ สิ่ง

๑. พระมาลาเส้าสูงสีกุหระ ขนนกตั้ง
 ๒. ฉลองพระองค์ญี่ปุ่น หรือฉลองพระองค์กรอง (ทอง)
 ๓. พระภูษาลายพื้นขาว
- พระราชยานนั้น ทรงพระเจี๊ยง^๑ หลังคา หรือพระเจี๊ยงเปล่าก็ได้

ประเภทเครื่องทรงสงคราม

อย่างที่ ๘ ในตำรา

เครื่องทรงพิชัยสงคราม สำหรับชนช้าง

ทรงเครื่อง ๗ สิ่ง

๑. พระมาลา ลง (ยันต์) ราชะ (เป็น) ชับใน
๒. พระมาลาเบี่ยง (ทรงช้าง) นอก
๓. ฉลองพระองค์ย้อมว่าน ลงราชะชั้นใน
๔. ฉลองพระองค์แพรดำเกาะนมชั้นนอก
๕. รััดพระองค์เจียรบาศพื้นดำ
๖. สนับเพลา ลงราชะชั้นใน
๗. สนับเพลาแพรดำชั้นนอก

ประเภทเครื่องทรงอย่างเทศ

อย่างที่ ๑ ในตำรา

เครื่องทรงเสด็จออกแขกเมือง

ทรงเครื่อง ๖ สิ่ง

๑. พระชะฎา เกี้ยวเพชร หรือทับทิม หรือมรกต ตามสีฉลองพระองค์
๒. ฉลองพระองค์ (ชั้นใน) อย่างเทศ แพรอัสหวีริ้ว
๓. ฉลองพระองค์ (ชั้น) นอก ตาดสีทอง หรือสีนาก หรือสีเขียว
๔. รััดพระองค์เจียรบาศ
๕. สนับเพลาเชิงเลื้อย
๖. เหน็บพระแสงกัณฑ์ยัน
(ไม่ทรงพระภูษา)

อย่างที่ ๒ ในตำรา

เครื่องทรง (อย่างเทศ) เสด็จกระบวนยাত্রาทรงเรือกิ่ง

ในตำรายกเป็นอนุทรากรณ์ ว่าเช่นเสด็จไปพระราชทานเพลิง (พระศพ) ณะ^๒ วัดชัยวัฒนาราม

^๑ คือคำว่า “พระเจี๊ยง”

^๒ คือคำว่า “ณ”

ทรงเครื่องเต็ม ๒ สิ่ง

๑. พระชะฎา ตามสีฉลองพระองค์
๒. ฉลองพระองค์ (ชั้นใน) อย่างเทศ
๓. ฉลองพระองค์ (ชั้นนอก) อย่างเทศคาดพื้นเงิน
๔. รัดพระองค์เจียรบาศ
๕. สนับเพลาชิงเล้อย
๖. เหน็บพระแสงกันหยัน
(ไม่ทรงพระภูษา)

ประเภทเครื่องทรงประพาส อย่างที่ ๓ ในตำรา

เครื่องทรงประพาส (เสด็จโดยกระบวนยাত্রา)

ในตำรายกเป็นอุทาหรณ์ เช่น เสด็จโดยทางสถลมารคเมื่อขึ้นพระพุทธรูป ตอนจากท่าเจ้าสนุก ไปถึงปากทุ่งบ้านใหม่

ทรงเครื่อง ๔ สิ่ง

๑. พระมาลาฝรั่งเส้าสะเทิน ขนนกนอน
๒. ฉลองพระองค์ทรงประพาส
๓. สนับเพลาชิงงอน
๔. รัดพระองค์เจียรบาศ
(ไม่ทรงพระภูษา)

เมื่อเสด็จถึง (พลับพลา) ที่ปากทุ่งบ้านใหม่เปลื้องเครื่องประพาส เปลี่ยนทรงเครื่องอย่างที่ทรงเรือ พระที่นั่งไปจากกรุงเทพฯ ต่อไปจนถึงพระตำหนักธารเกษม

อย่างที่ ๔ ในตำรา

เครื่องทรงประพาส (โดยลำลอง)

ในตำรายกเป็นอุทาหรณ์ว่า เวลาเสด็จประทับเมืองเพชรบุรี ทรงเสด็จประพาสสระแก้วน้ำโจน ล้อมเสื่อ ขึ้นห้างจับเสื่อ โพนช้าง จับช้างพะเนียด จับช้างกลางแปลง

ทรงเครื่อง ๔ สิ่ง

๑. พระมาลาเส้าสะเทิน (ไม่ใช่ขนนก)
๒. ฉลองพระองค์ทรงประพาส
๓. สนับเพลาชิงงอน
๔. รัดพระองค์เจียรบาศ
(ไม่ทรงพระภูษา)

อย่างที่ ๕ ในตำรา

เสด็จพระพาสป่า

- ก. ถ้าทรงช้างพระที่นั่ง เครื่องทรงประพาส
- ข. ถ้าทรงม้าพระที่นั่ง ทรงเครื่องอย่างเทศ หรืออย่างทรงประพาสก็ได้

เครื่องทรงเจ้านาย

เครื่องทรงเจ้าฟ้า (อย่างที่ ๑)

ในตำรายกเป็นอนุทหาทรณ์ว่าทรงเมื่อแห่ไปฟังสวดพิธีลงทรงโสกันต์ ๓ วัน

ทรงเครื่อง ๗ สิ่ง

๑. เกี้ยวพระจุไรดอกไม้ทิศ
๒. ฉลองพระองค์พระกรน้อยสีต่าง ๆ (ใน)
๓. ฉลองพระองค์ขาวย่นนอก
๔. สร้อยตาบ ทองพระกร ทองพระบาท
๕. ผ้า (ทรง) สองปีกรีวรวรหี รัตพระองค์หนามขนุน
๖. รัตพระองค์แครง
๗. สนับเพลาเชิงงอน

เครื่องทรงเจ้าฟ้า (อย่างที่ ๒)

ในตำรายกเป็นอนุทหาทรณ์ว่าทรงเมื่อแห่ไปทำขวัญ ๓ วัน

ทรงเครื่อง ๗ สิ่ง

๑. พระชะฎาตามสี่ฉลองพระองค์
 ๒. เกี้ยว (พระชะฎาประดับ) ทับทิม
 ๓. ฉลองพระองค์อย่างเทศ (ชั้นใน)
 ๔. ฉลองพระองค์อย่างเทศนอก
 ๕. รัตพระองค์เจียรบาศสีต่าง ๆ
 ๖. สนับเพลงเชิงเลื่อย
 ๗. เหน็บพระแสงกัณฑ์ย่น
- ทรงพระยานมาศ

เครื่องทรงพระองค์เจ้า ในตำราว่าทรงทำขวัญ ๓ วัน

ทรงเครื่อง ๘ สิ่ง

๑. ชะฎาตามสี่
 ๒. ฉลองพระองค์พระกรน้อย
 ๓. ฉลองพระองค์ย่นสีต่าง ๆ
 ๔. สร้อยตาบ ทองพระกร ทองพระบาท
 ๕. รัตพระองค์หนามขนุน
 ๖. รัตพระองค์แครง
 ๗. ผ้าสองปีกวรวรหี
 ๘. สนับเพลาเชิงงอน
- (ที่จริงครบสิ่งเท่ากับเจ้าฟ้า แต่หากนับจำนวนพลาดในตำรา)

เครื่องทรงพระมหากุปราศเทียบกับพระเจ้าแผ่นดิน

ในตำราว่าด้วยเครื่องทรงพระมหากุปราศ เป็นแต่กล่าวถึงที่ต้องลดลงให้ผิดกับเครื่องทรงพระเจ้าแผ่นดิน คือ

๑. ทรงเรือเอกชัย (แทนเรือกิ่ง)
๒. ทรงเครื่อง (ทุกอย่างหรือบางอย่างไม่กล่าวขีด) เหมือนพระเจ้าแผ่นดินแต่มีให้ต้องสี่เครื่องต้น แลฉลองพระองค์
๓. ลดสุวรรณมาลัย

เครื่องทรงเจ้าฟ้าเทียบกับพระมหากุปราศ

ในตำราว่าสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ แลสมเด็จพระเจ้าหลานเธอ ทรงเรือเอกชัยลำละสองพระองค์ สามพระองค์ ทรงเครื่องลดกว่าพระเจ้าแผ่นดินและพระมหากุปราศ

๑. มิให้ต้องสี่กับเครื่องทรงของพระเจ้าแผ่นดิน
๒. ชะฎากาบต่ำกว่าของพระมหากุปราศ

ลักษณะเครื่องทรงประพาสต่างกันตามยศ

ในตำรายกเป็นอุทาหรณ์ว่าถ้าเสด็จไปจับช้างที่พะเนียด หรือทรงช้างไปแห่งใด ๆ เครื่องทรงประพาสผิดกันดังนี้

เครื่องทรงพระเจ้าแผ่นดิน

๑. ฉลองพระองค์ทรงประพาสของพระเจ้าแผ่นดิน “เลื่อมต้นพระกรปลายพระกร ๓ ชั้น”

เครื่องทรงพระมหากุปราศ

๒. ฉลองพระองค์ทรงประพาสของมหากุปราศ เลื่อมสำรดลอย (หรือลาย) ฉลองพระศอกเหมือนกับของหลวง แต่มีให้ต้องสี่

เครื่องทรงเจ้าฟ้า

๓. สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ สมเด็จพระเจ้าหลานเธอมีกรม ฉลองพระองค์ทรงประพาส มีแต่ต้นพระกร ๓ ชั้น ปลายพระกร ๒ ชั้น ทรงพระมาลาฝรั่งเส้าสะเทิน มีแต่ยอดกับเกี่ยวประดับพลอยแดง (ใช้) ขนนกนอนหาพระยีก่ามิได้

เครื่องทรงพระองค์เจ้า

๔. พระเจ้าลูกเธอ พระเจ้าหลานเธอ หากกรมมิได้ (ตรงนี้ในตำราจะหมายว่า เจ้าฟ้ายังไม่มีกรม หรือพระองค์เจ้ามีกรมสงสัยอยู่)

ฉลองพระองค์ทรงประพาสต้นพระกร ๒ ชั้น ปลายพระกรชั้น ๑ ทรงพระมาลาฝรั่งเส้าสะเทินมีแต่เกี่ยวประดับพลอยแดง หายอดมิได้ ถ้าทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สั่งให้ทำพระราชทานประการใดจึงให้ทำตามรับสั่ง

คำวินิจฉัยเครื่องต้นตำราโบราณ ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์

เครื่อง ๑๗ สิ่ง

๑. “พระมหาพิชัยมงกุฏ” ไม่มีปัญหา
๒. “ดอกไม้พวงมีกมลทลห้อยพลอยมรกต” คือกรรเจียก หรือนัยหนึ่ง เรียกจรรยา
๓. “ฉลองพระองค์ปราสาทเขียนยกสีทับทิม” จะลองพยายามแปลคำ “สังเวียน” - เสวียน - อะไรเป็นขอบเวียนอย่างหนึ่ง คิดว่าเครื่องทอชนิดหนึ่ง “ยก” คือยกเส้นด้ายเส้นไหมให้เป็นลาย “สังเวียนยก” คือผ้าที่ทอยกด้วยสังเวียน “ปรา” อาจเป็นปรากฏก็ได้ ภาษาเขมรว่าเงิน ถ้าถูกเช่นนั้นก็เป็นฉลองพระองค์เงินทอด้วยสังเวียนยกเป็นลายพื้นสีทับทิม ถ้าใช้สำนวนปัจจุบันก็ว่าฉลองพระองค์คาดเงินพื้นแดง
๔. “ทองกระกรลงยาราชาวดีประดับพลอย” ไม่มีปัญหา
๕. “พระธำมรงค์” ไม่มีปัญหา
๖. (ก) “รัตพระองค์หนามขนุนจันประดับพลอย” ได้แก่รัตคต หนามขนุนคาดชั้นใน แต่ไม่คาดผูกเงื่อนด้วยตัวรัตคตเองอย่างที่เคยเห็นในชั้นหลังนี้ เพราะมีคำว่าจันประดับพลอย จันนั้นเป็นหัวขั้วที่ผูกเชือกอย่างของคาดเอวเด็กเป็นตัวอย่าง แหวนนพเก้าวงโตเกินสวมนิ้วมีในคลังหลวง พูดกันว่าใช้ร้อยรัตคต เห็นจะเป็นนี้เองคือจัน สันนิฐาน^{*} ว่าผ้าหนามขนุนนั้น ปลายรวบผูกเชือกร้อยในวงจันนพเก้า อย่างรัตคตลังกาที่พระใช้อยู่
- (ข) “ไบโพธิ์ทองห้อยสำรด สำรดร้อยปวหล่ำประจำทอง ฟองมุกต์กรองเป็นตาข่าย มีประจำยาม - - ดอก” ไม่มีสงสัย สำรดต้องเป็นแถบคาดทับนอกรัตคตอย่างเข็มขัด มีประจำยามประดับตามสายแถบมีตาข่ายกรองด้วยเมล็ดทองฟองมุกต์กับลูกแดงเย็บติดกับสายแถบห้อยลง ที่สุดชายล่างห้อยไบโพธิ์ทอง จะเห็นได้จากรูปภาพที่ทำกันอยู่ในเมืองเรา และเมืองใกล้เคียงเป็นอย่างนี้
- (ค) “สุวรรณกะถอบแพรพื้นเขียวปักเป็นก้านแย่ง ตาข่ายนั้นร้อยปวหล่ำประจำทอง ไบโพธิ์ห้อย” นี้คือผ้าห้อยหน้า ชายครุยเป็นตาข่าย เครื่องทองเหมือนสำรด
๗. “มหาสังวาลแก้วกุดันประดับพลอยทับทิมหรือมรกต” ไม่มีปัญหา
๘. “รัตพระอุระทองคำกุดันพลอยแดง ดอกจันทน์ทึบ ๒ แผ่น” รัตพระอุระนี้ยอมติดเนื่องกับฉลองพระองค์ เพราะเสื้อนั้นเกิดขึ้นจากเกราะ ทำด้วยหนังสัตว์ เจาะกลางผืนสวมคอห้อยบังอกบังหลัง รวบห่อตัวเอาริมทับกันที่สีข้าง เอาเชือกกรรรอบอกเพื่อให้หนังแนบกับตัวป้องกันศัสตรา
๙. “ชายไหวประดับพลอย” คิดว่าเชือกสายรัตคตผูกแล้วห้อยลงไป เห็นได้จากรูปชวา ปลายเชือกเป็นคุ่มทอง จำหลักฝังพลอยด้วยก็ได้
๑๐. “ชายแครงประดับพลอยต่าง ๆ ห้อยหน้า” แครงเป็นภาษาเขมร ใช้ในสิ่งใด ๆ ที่เป็นริ้วเป็นแรง ชายแครงก็คือชายครุย คิดว่าชายสำรดนั่นเอง ทำครุยเป็นตาข่ายเครื่องทองประดับพลอยติดชายเหมือนกะถอบ

* คือคำว่า “สันนิษฐาน”

๑๑. “พระภูษาจีบโจง ริวเขียวแดงม่วงทอง เขิงปักประดับพลอยต่าง ๆ ชายพกห้อยสิริกั ครุยทอง ปัตหล่า” “จีบโจง” คือทรงหางหงส์ “ริวเขียวแดงม่วงทอง” เห็นจะเป็นผ้าทอสลับสีเป็นตา อย่างที่เรียกว่า ผ้าตาโค้ง* เคยเห็นรูปภาพโบราณเขียนอย่างนั้น ริมเอาดอกทองดิ่งลงไปอย่างสร้อยนวม “ชายพก” ทำให้มีเหมือนรูปเขียน เพื่อความสดวกเอาผ้าอีกผืนหนึ่งทำแทน “สิริกั” คือสีครึ่ง ผิด ล เป็น ร เขมรเขียน ถัก มาแต่ลาซา ภาษาบาลีว่าครึ่ง ครุยทองปัตหล่าคือครุยทองมาแต่่นอก

๑๒. “สนับเพลาเขิงสองชั้นประดับพลอยต่าง ๆ ลวดร้อยฟองมุกด์ กระหนาบมังกกรประดับพลอย” นี้รู้จักอยู่แล้ว เขิงสนับเพลาปักด้วยดอกทองฟองมุกด์มีรูปมังกกร

๑๓. “ทองพระบาทลงยาราชาวดีประดับพลอย” ไม่มีปัญหา

เครื่อง ๘ สิ่ง

๑. “พระชฎาขาวริมทองสอดตามสี” ชฎาพอก
๒. “ฉลองพระองค์พระกรน้อย ฟันทองผุดดอก” เห็นจะเป็นฉลองพระองค์ตาตระกำไหมพระกรสั้น
๓. “ฉลองพระองค์ย่นขานอก” คงเป็นฉลองพระองค์ครุย ผ้าอะไรที่ย่น เห็นอยู่ก็แต่แพรหนังไก่
๔. “พระภูษาจีบโจง” ทรงหางหงส์
๕. “รัดพระองค์แครง” คือสำรดมีชายแครงในเครื่อง ๑๓ สิ่ง
๖. “รัดพระองค์หนามขนุน” คือรัดคุดในเครื่อง ๑๓ สิ่ง
๗. “สนับเพลาเขิงองสองชั้น” เหมือนในเครื่อง ๑๓ สิ่ง
๘. “เหน็บพระแสงกัณฑ์” ไม่มีปัญหา

เครื่อง ๗ สิ่ง

เหมือนเครื่อง ๘ สิ่ง ลดรัดพระองค์แครง มีคำที่ควรทักอยู่ก็แต่ “พระภูษาริ้วรวหยี” คำนี้เองที่มาเรียกตัดเป็นนุ่งหยี

เครื่อง ๗ สิ่ง

๑. “พระมาลาพระกลีบ ๕ ยอดสดุ้ง” ฟังน่าสงสัย พระกลีบมีอยู่ แต่เป็นพระชฎายอดเดียว ที่เป็น ๕ ยอดสดุ้งนั้นเป็นพระชฎามหากฐิน ทั้งสองอย่างเป็นพระชฎา หาใช่พระมาลาไม่ หมวกที่ประธานไปคู** เป็นกลีบเป็นห้ายอด เข้าที่หนักหนา แต่ว่ายอด ไม่สดุ้ง* ถึงกระนั้นก็งามข้างถูกมาก

๒. “ฉลองพระองค์พระสังเวียนยก” วินิจฉัยมาแล้ว
๓. “พระภูษาจีบโจง” วินิจฉัยมาแล้ว
๔. “รัดพระองค์เจียรบาศ” ผ้าคาดอย่างแขก เช่นที่พระยาจุฬาราชมนตรีคาดเข้าเฝ้า
๕. “สนับเพลงเขิงองสองชั้น” วินิจฉัยแล้ว
๖. “เหน็บพระแสงกัณฑ์” ไม่มีปัญหา
๗. “ถวายพระฉายด้วย” เหลว ไม่ใช่เครื่องทรง

* สมเด็จพระนเรศวรฯ ประธานลายพระหัตถ์มาขอแก้ไข วินิจฉัยตรงนี้ภายหลังว่า “ขอถอนคำที่คิดว่า เป็นตาโค้งนั้น เพราะเห็นมากสีหนัก น่าจะเป็นริ้วยีนกับริ้วขวางขัดกัน ภายหลังมาคิดเห็นว่าถ้าเช่นนั้น เรายังใช้คำว่าพระภูษาดานี้เขาว่าริ้วคงเป็นริ้วยีนไปทางเดียวอย่างสมปักริ้ว สีมากเหลือเกิน แต่เขาคงจัดสีสลับกันให้งามได้”

** คือ พระมาลาตาด สำหรับเจ้านายที่ยังทรงพระเยาว์ทรงแต่โบราณ มีอยู่ในพิพิธภัณฑสถาน (แห่งชาติ พระนคร)

* ปัจจุบันเขียนว่า สะดุ้ง

เครื่อง ๓ สิ่ง

๑. “พระมาลาเส้าสูงสีกุหระาชนนกกตั้ง” พระมาลาเส้าสเทิน^๑ จำหน่ายว่าเป็นพระมาลาฝรั่ง พระมาลาเส้าสูงเห็นจะมีมาก่อน เป็นพระมาลาเกาเหล็กระมั่ง

๒. “ฉลองพระองค์ญี่ปุ่น หรือฉลองพระองค์กรอง” ฉลองพระองค์ญี่ปุ่นคงมาจากนอก เป็นผ้าลายต่าง ๆ ฉลองพระองค์กรองก็เป็นฉลองพระองค์ตาซุน เช่น มีอยู่ทุกวันนี้ ซุนด้วยไหมทองบ้างไหมสีบ้าง แล้วปักลายทองตามตาซุน

๓. “พระภูษาลายพื้นขาว” ไม่มีปัญหา

พระเฉลียงหลังคานั้น คือวอฐานทอง ตาซหลังคาทองระบายทองม่านทองที่เจ้านายเล็ก ๆ เคยทรงตามเสด็จพระราชดำเนินนั่นเอง เมื่อทรงพระเฉลียงเปล่า พระเฉลียงหลังคาก็เป็นพระที่นั่งรองตามที่เคยเห็นมา พระราชยานกับพระวอต้องนำมาเป็นคู่กันอยู่เป็นอาจิม

เครื่องพิชัยสงคราม ๗ สิ่ง

ของจริงมีอยู่ครบตามตำรา ไม่ต้องวินิจฉัย

เครื่องอย่างเทศ ๒ สิ่ง

มีที่จริงควรจะวินิจฉัยอยู่บ้าง ก็คือที่ว่าทรงพระชฎาตามสี่ฉลองพระองค์ พระชฎาเกี่ยวเพ็ชร^๒ คงทรงกับฉลองพระองค์ตาดสีทอง เกี่ยวทับทิมกับสีนาก เกี่ยวมรกตกับสีเขียว สนับเพลาเชิงเลื่อนนั้นเป็นปลอกเช่นเดียวกับสนับเพลาซุนนาง

เครื่องอย่างเทศ ๒ สิ่ง

เหมือนกับอย่างก่อน ต่างกันแต่ชนิดผ้าฉลองพระองค์

เครื่อง ๔ สิ่ง

๑. “พระมาลาฝรั่งเส้าสเทิน ชนนกกนอน” แปกที่ชนนกกนอน*
๒. “ฉลองพระองค์ทรงประพาส” ของจริงมีดูได้อยู่
๓. “สนับเพลาเชิงงอน” วินิจฉัยแล้ว
๔. “รัดพระองค์เจียรบาศ” วินิจฉัยแล้ว

เครื่อง ๔ สิ่ง

เป็นเครื่องทรงประพาสเหมือนที่กล่าวมาแล้ว ผิดกันที่ไม่ได้กล่าวว่าพระมาลาปักชนนก

เครื่องทรงเจ้านาย

อะไร ๆ ก็มีเหมือนที่กล่าวมาแล้วและชัดเจนอยู่แล้ว มีที่นำวินิจฉัยอยู่ ๒ แห่ง คือ

๑. เครื่องพระมหาอุปราช “ลตสุวรรณมาลัย” อะไรเป็นสุวรรณมาลัยไม่ทราบ คิดเห็นว่าง้างที่จะเป็นดอกไม้ที่เสียบข้างพระชฎา ซึ่งทุกวันนี้เรียกกันว่าโบสน ว่าพระยี่ก่า

๒. เครื่องทรงเจ้าฟ้าเทียบกับพระมหาอุปราช “ชฎากาบต่ำกว่าของพระมหาอุปราช” ชฎากาบมีก่าเป็นลายรักร้อยเรียวแหลมประกบยอดขึ้นไป ๔ ทิศ อันนี้บังคับให้ของเจ้าฟ้าสั้นกว่าของพระมหาอุปราช

^๑ ปัจจุบันเขียนว่า เส้าสะเทิน

^๒ ปัจจุบันเขียนว่า เพชร

* หมวกฝรั่งตามแบบสมัยหลุยส์ที่ ๑๕

ที่ ๑๗๕/๔๗๑๒

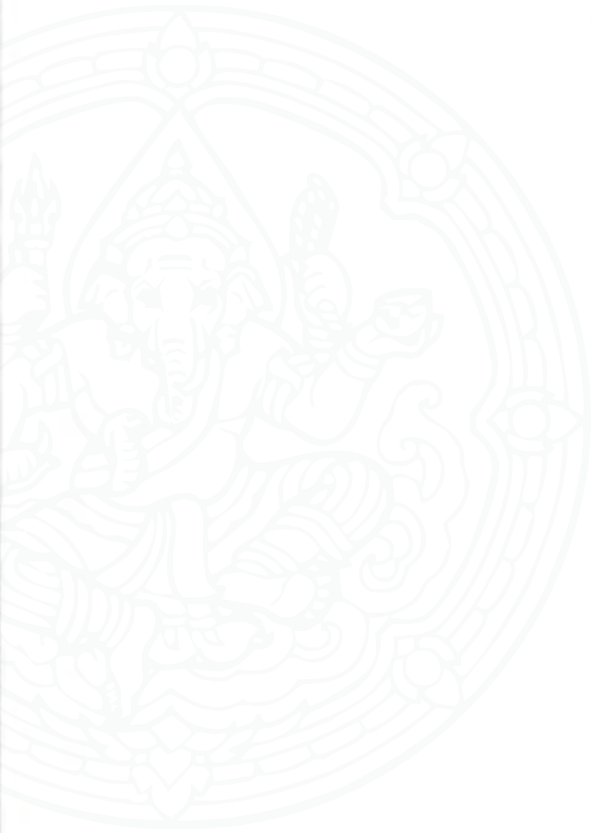
กรมราชเลขาธิการ

วันที่ ๑๘ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๕๗๑

ขอประทานกราบทูล พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพ

ลายพระหัตถ์ลงวันที่ ๔ เดือนนี้ ทูลเกล้าฯ ถวายบันทึกเรื่องเครื่องดนตรีเครื่องทรงตามตำราโบราณ พร้อมด้วยคำอธิบายนั้น ข้าพระพุทธเจ้าได้นำขึ้นทูลเกล้าฯ ถวายแล้ว ทรงขอบพระฤทัย และโปรดเกล้าฯ ว่า บางทีจะควรพิมพ์แจก จะทรงหาโอกาสก่อน

ข้าพระพุทธเจ้า เจ้าพระยามหิธร

พระราชพิธีบรมราชาภิเษก ในรัชกาลที่ ๒

พระราชพิธีบรมราชาภิเษก ในรัชกาลที่ ๕

พระนิพนธ์

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

คำอธิบาย

การตรวจสอบชำระบทความเรื่อง “พระราชพิธีบรมราชาภิเษก ในรัชกาลที่ ๒” และ “พระราชพิธีบรมราชาภิเษก ในรัชกาลที่ ๕”

“พระราชพิธีบรมราชาภิเษก ในรัชกาลที่ ๒” เป็นเนื้อความตอนหนึ่งใน พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย รัชกาลที่ ๒ พระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ นับเป็นหลักฐานสำคัญในการค้นคว้าเรื่องเกี่ยวกับพระราชพิธีบรมราชาภิเษกในสมัยรัตนโกสินทร์ ซึ่งมีการจัดพิมพ์มาแล้ว ๙ ครั้ง คือ

พิมพ์ครั้งที่ ๑ พ.ศ. ๒๔๕๙	ในงานศพ ม.ร.ว. หญิง เป้ว มาลากุล ณ กรุงเทพฯ
พิมพ์ครั้งที่ ๒ พ.ศ. ๒๔๘๒	นายเซียง ศิวาทัย จัดพิมพ์
พิมพ์ครั้งที่ ๓ พ.ศ. ๒๔๙๘	ในงานศพหม่อมแก้ว ทินกร และนายฤทธิสำแดง (เปลี่ยน ฐิตะรัต)
พิมพ์ครั้งที่ ๔ พ.ศ. ๒๕๐๕	องค์การค้าของคุรุสภาพิมพ์จำหน่าย
พิมพ์ครั้งที่ ๕ พ.ศ. ๒๕๐๕	สำนักพิมพ์คลังวิทยา จำหน่าย
พิมพ์ครั้งที่ ๖ พ.ศ. ๒๕๑๑	ในงานศพ พลเรือเอก หลวงอาจณรงค์ (อิง ช่วงสุนิษา)
พิมพ์ครั้งที่ ๗ พ.ศ. ๒๕๒๖	องค์การค้าของคุรุสภา จัดพิมพ์
พิมพ์ครั้งที่ ๘ พ.ศ. ๒๕๓๓	ในงานบำเพ็ญพระราชกุศลพระบรมราชานุสรณ์ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย
พิมพ์ครั้งที่ ๙ พ.ศ. ๒๕๔๖	กรมศิลปากร จัดพิมพ์ จำนวน ๒,๐๐๐ เล่ม

อย่างไรก็ตาม การตัดเฉพาะเนื้อความตอน “พระราชพิธีบรมราชาภิเษก” และพิมพ์รวมในหนังสือประมวลบทความเนื่องในพระราชพิธีบรมราชาภิเษก คราวนี้ นับเป็นการจัดพิมพ์ครั้งแรกของกรมศิลปากร ทั้งนี้ บรรณาธิการได้ตรวจสอบชำระเนื้อความ “พระราชพิธีบรมราชาภิเษก” ฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๙ กับฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๑ และฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๘ เป็นหลัก พร้อมกับปริวรรตภาษาให้ถูกต้องตามกาลสมัยในส่วนที่เป็นคำสามัญหรือคำทั่วไป ส่วนคำเฉพาะ ชื่อบุคคล ชื่อสถานที่ ยังคงไว้ตามฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๑ พร้อมทั้งจัดทำเชิงอรรถอธิบายความเพิ่มเติม

อนึ่ง จากการตรวจสอบเชิงอรรถในการพิมพ์ครั้งที่ ๑ ครั้งที่ ๗ ครั้งที่ ๘ และครั้งที่ ๙ พบว่ามีการใช้ทั้งเลขไทยและเครื่องหมายดอกจัน (*) โดยเชิงอรรถที่เป็นเลขไทยเป็นการอธิบายความเพิ่มเติมเชิงอรรถที่เป็นเครื่องหมายดอกจัน (*) เป็นการเสนอข้อมูลที่ขัดแย้งซึ่งสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงประทานข้อคิดเห็นไว้ในตอนท้าย นอกจากนี้ยังพบว่าการทำเชิงอรรถเพิ่มเติมในการจัดพิมพ์ครั้งที่ ๘ ซึ่งเป็นการอธิบายถึงชื่อบุคคล รวมถึงการเทียบวันเดือนปีทางจันทรคติเป็นวันเดือนปีตามปฏิทินสากลทางสุริยคติ โดยใช้เลขไทยและเครื่องหมายดอกจัน (*) กำกับ ซึ่งทำให้เกิดความสับสนแก่ผู้อ่าน

ดังนั้น ในการจัดพิมพ์ครั้งนี้ บรรณาธิการได้กำหนดการจัดทำเชิงอรรถที่มีการเพิ่มเติมในการจัดพิมพ์ครั้งที่ ๘ ซึ่งเป็นการอธิบายชื่อ ประวัติบุคคล และการเทียบวันเดือนปีตามปฏิทินสากลทางสุริยคติ โดยใช้ตัวเลขกำกับ ส่วนเชิงอรรถที่เป็นการเสนอข้อมูลที่ขัดแย้งหรือหาข้อสรุปไม่ได้ จะใช้เครื่องหมายดอกจัน (*) กำกับ พร้อมทั้งระบุว่าจะจัดทำเพิ่มเติมในการจัดพิมพ์ครั้งที่ ๘ ส่วนเชิงอรรถที่ทำเพิ่มเติมในครั้งนี้จะใช้ตัวเลขกำกับ และยุติข้อความด้วยคำว่า - สวป.

ส่วน “พระราชพิธีบรมราชาภิเษก ในรัชกาลที่ ๕” นั้น เป็นเนื้อความตอน “บรมราชาภิเษก” และ “เลียบพระนคร” ในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ พระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ซึ่งมีการจัดพิมพ์มาแล้ว ๕ ครั้ง คือ

พิมพ์ครั้งที่ ๑ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๓ ในงานบำเพ็ญพระราชกุศลฉลองพระชันษาครบ ๕ รอบ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอดิศจัยสุริยาภา เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๓ โดยคำนำได้อธิบายว่าเป็นการพิมพ์แบบ เร่งรีบจึงมีที่น้ได้ตรวจสอบต้นฉบับ จากนั้นได้มีการพิมพ์เผยแพร่อีก ๔ ครั้ง ซึ่งตรวจสอบแล้วเป็นการยึดตาม การพิมพ์ครั้งที่ ๑ คือ พ.ศ. ๒๕๐๕, ๒๕๐๗, ๒๕๒๒ และ ๒๕๕๖ จึงได้ทำการตรวจสอบกับเอกสารต้นฉบับ จากหอจดหมายเหตุแห่งชาติ และหอสมุดดำรงราชานุภาพ กระทั่งพบต้นฉบับที่ตรงกับกรพิมพ์ครั้งที่ ๑ จากหอสมุดดำรงราชานุภาพ และพบว่ามีความหลายข้อความตกหล่นจากต้นฉบับจึงได้แก้ไขไว้ในฉบับนี้ พร้อมกับปริวรรตภาษาให้ถูกต้องตามปัจจุบันในส่วนที่เป็นคำสามัญหรือคำทั่วไป ส่วนคำเฉพาะ ชื่อบุคคล ชื่อสถานที่ ยังคงไว้ตามต้นฉบับจากหอสมุดดำรงราชานุภาพ ทั้งนี้ สร้อยพระนามของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นไม่พบในประกาศราชกิจจานุเบกษา พบเพียงประกาศสถาปนาสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ สยามมกุฎราชกุมาร ซึ่งใช้สร้อยพระนามเดียวกัน แต่อักษรวิธีการสะกดแตกต่าง ไม่ตรงกับต้นฉบับ จึงคงตัวสะกดไว้ตามต้นฉบับ ส่วนเชิงอรรถที่เพิ่มเติมในการจัดพิมพ์ครั้งนี้ จะใช้ตัวเลขกำกับและยุติด้วยคำว่า - สวป.

พระราชพิธีบรมราชาภิเษก ในรัชกาลที่ ๒

ตามราชประเพณีที่ถือกันในประเทศนี้แต่โบราณมา เมื่อสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินได้เสด็จผ่านพิภพแล้ว ยังไม่ถือว่าเป็นพระราชามหากษัตริย์บริบูรณ์ จนกว่าจะได้ทำพระราชพิธีบรมราชาภิเษก ในระหว่างเวลาก่อนทำพระราชพิธีบรมราชาภิเษกนั้น บัตรหมายในราชการยังขานพระยศอย่างเดิม แลยังไม่ใช้พระราชโองการ อีกประการ ๑ การพระราชพิธีเฉลิมพระราชมนเทียร^{*} คือ ที่สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินพระองค์ใหม่เสด็จขึ้นอยู่พระราชมนเทียรในพระราชวัง ย่อมทำเนืองในงานพระราชพิธีบรมราชาภิเษก เวลาก่อนพระราชพิธีบรมราชาภิเษก เสด็จประทับอยู่เพียงที่ประทับซึ่งจัดถวายชั่วคราว ด้วยเหตุเหล่านี้ เมื่อสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินเสด็จผ่านพิภพแล้ว จึงหาพระฤกษ์ทำการพระราชพิธีบรมราชาภิเษก แลเฉลิมพระราชมนเทียรก่อนการอื่น สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกรมพระราชวังบวรสถานมงคล เสด็จผ่านพิภพได้ ๗ วัน ก็ถึงกำหนดฤกษ์เริ่มงานพระราชพิธีบรมราชาภิเษก ลักษณะการพระราชพิธีบรมราชาภิเษกที่ทำในรัชกาลที่ ๒ นั้น ทำตามตำราพระราชพิธีบรมราชาภิเษกซึ่งตั้งเป็นแบบแผนไว้เมื่อในรัชกาลที่ ๑

เรื่องตำนานการตั้งตำราอันนี้ มีปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดารแลจดหมายเหตุแยกย้ายกันอยู่หลายแห่ง แลคำผู้หลักผู้ใหญ่เล่าสืบกันมา ที่ยังไม่ได้จดไว้ก็มี สมควรจะรวมเรื่องตำนานมากล่าวไว้ในที่นี้ก่อน คือ มีคำผู้ใหญ่กล่าวสืบกันมาว่าพระเจ้ากรุงธนบุรี^๑ ไม่ได้ทำพิธีบรมราชาภิเษก ด้วยในสมัยเมื่อครั้งตั้งกรุงธนบุรีมีการทัพศึกไม่ว่าง แลเห็นว่า เพราะเหตุนี้ หนังสือรับสั่งครั้งกรุงธนบุรีจึงไม่ได้ใช้พระราชโองการความที่กล่าวขื่อนี้ เมื่อมาตรวจพบหนังสือครั้งกรุงธนบุรีในชั้นหลัง เช่นหนังสือเรื่องตั้งเจ้านครศรีธรรมราช เป็นต้น เห็นใช้พระราชโองการเติมตามแบบอย่างครั้งกรุงเก่า เพราะฉะนั้น ในข้อที่ว่าพระเจ้ากรุงธนบุรีไม่ได้ทำพิธีบรมราชาภิเษกนั้น น่าเชื่อว่าที่จริงเห็นจะได้ทำ แต่ในเวลาที่ทำนั้นกำลังบ้านเมืองระส่ำระสาย ตำราราชาภิเษกครั้งกรุงเก่า ก็สูญเสียเมื่อกรุงเสียแก่พม่า ถ้าจะมีตำราอะไรที่เหลืออยู่ ซึ่งหาได้ในครั้งกรุงธนบุรีนั้น ก็มีอยู่ฉบับเดียวแต่โคลงจมีนไวยวรรณารถแต่งไว้ แต่ด้วยจดหมายเหตุเรื่องบรมราชาภิเษกสมเด็จพระเจ้าบรมโกษ^๒ ลักษณะการพระราชพิธีบรมราชาภิเษกที่ทำครั้งสมเด็จพระเจ้าบรมโกษ ว่ามีสวดมนต์เลี้ยงพระ ๓ วัน ในวันที่คาร์บ ๓ เวลาเช้าสรงมูรธาภิเษก ทรงเครื่องแล้วเสด็จประทับพระที่นั่งอัฐทิศแต่ทิศเดียว พระมหाराชครูพรหมณ์กราบบังคมทูลถวายสิริราชสมบัติแล้วสวดเวทถวายชัยมงคล เป็นเสร็จการเพียงเท่านั้น ไม่ได้ตั้งพระที่นั่งภัทรบิฐ และไม่ได้ถวายเครื่องเบญจราชกกุธภัณฑ์ พิธีที่ทำเต็มตามตำรา มาทำครั้งสมเด็จพระเจ้าอนุกรมพระราชฯ รับราชสมบัติต่อรัชกาลสมเด็จพระเจ้าบรมโกษ แต่ก็ได้มีตำราจดไว้ หรือจดไว้แต่หายสูญไปเสียเมื่อเสียกรุงเก่า ลักษณะการพิธีบรมราชาภิเษกพระเจ้ากรุงธนบุรีเห็นจะทำอย่างสังเขป อนุโลมตามแบบอย่าง

* พิมพ์ครั้งที่ ๑ ใช้ เฉลิมพระราชมนเทียร - สวป.

^๑ ปัจจุบัน เขียนว่า สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี หรือ สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช - สวป.

^๒ ความที่อ้างถึงโคลงจมีนไวยวรรณารถเรื่องนี้ มีอยู่ในเรื่องปญจราชาภิเษก ซึ่งพิมพ์ไว้ในท้ายหนังสือกุลสตรีฉบับพิมพ์ ณ โรงพิมพ์หลวง เมื่อปีมะแมตรีศก จุลศักราช ๑๒๓๓ พ.ศ. ๒๔๑๔ ถ้าพิเคราะห์โดยเหตุการณ์เมื่อสมเด็จพระเจ้าบรมโกษ (ปัจจุบัน เขียนว่า สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ - สวป.) จะได้รับราชสมบัติ ถึงเป็นพระมหากุปราชย์ก็จริง แต่เจ้าฟ้าอภัยเจ้าฟ้าปรเมศวร์ ไม่ยอมถวายราชสมบัติ ต้องรบพุ่งกันถึงเป็นศึกกลางเมือง เมื่อพระมหากุปราชย์มีชัยชนะได้ราชสมบัติ นัยว่าไม่ได้เครื่องราชูปโภคมาครบ ด้วยเจ้าฟ้าทั้ง ๒ รบรวบรวมพาหนีไป เรือไปล่ม ของจมน้ำหายเสียมาก อีกประการ ๑ ในเวลานั้นกำลังผู้คนสำส่อนระส่ำระสาย สมเด็จพระเจ้าบรมโกษไม่วางพระทัย จึงทำการพิธีบรมราชาภิเษกที่วังจันทร์เกษม ซึ่งเป็นพระราชวังบวรฯ แลยังประทับอยู่ที่วังจันทร์ต่อมาอีกนาน จึงเสด็จมาเฉลิมพระราชมนเทียรอยู่พระราชวังหลวง

ครั้งสมเด็จพระเจ้าบรมโกษา แลบางทีจะบกพร่องไปกว่านั้น ความเข้าใจจึงเกิดขึ้นว่า ลักษณะการพระราชพิธีบรมราชาภิเษกที่ได้ทำครั้งพระเจ้ากรุงธนบุรีทำไมถูกต้องตามตำรา ครั้นมาเกิดเหตุภิวัตน์ขึ้นในปลายแผ่นดินจึงเลยโทษกันว่า เพราะไม่ได้ทำพระราชพิธีบรมราชาภิเษกให้ถูกต้องตามตำรา จึงเลยมีคำกล่าวสืบมาว่า พระเจ้ากรุงธนบุรีไม่ได้ราชาภิเษก

เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก^๑ เสด็จผ่านพิภพ ณ ปีชาลจัตวาศก จุลศักราช ๑๑๔๔ พ.ศ. ๒๓๒๕ นั้น กำลังคิดว่าพม่าจะยกเข้ามาตีพระนครในไม่ช้า ด้วยเหตุในเมืองไทยเกิดเหตุจลาจลนั้น ประการ ๑ แลอแซวุ่น^๒ก็ตีตัดกำลังหัวเมืองฝ่ายเหนือได้แล้ว อย่างเมื่อครั้งพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนอง^๓ ประการ ๑ พอพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสด็จผ่านพิภพ ในเดือนนั้นเองก็มีรับสั่งให้ย้ายพระนครข้ามมาตั้งข้างฝั่งตะวันออก ด้วยทรงพระราชดำริว่า เมืองธนบุรีที่ตั้งเป็นราชธานีอยู่แต่ก่อน ไม่มั่นคงในการที่จะต่อสู้ข้าศึก

เหตุที่ย้ายพระนครมาตั้งข้างฝั่งตะวันออกตามกล่าวไว้ในหนังสือพระราชพงศาวดารอันแต่งเมื่อในรัชกาลที่ ๓ ว่าเพราะพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงพระราชดำริเห็นว่า “พระราชคฤหาสน์ ไกลอุปจารวัดแจ้ง วัดท้ายตลาด ติดอยู่ทั้ง ๒ ข้าง” จึงโปรดให้สร้างพระนครแลพระราชวังใหม่ ย้ายมาตั้งข้างฝั่งตะวันออกนั้น ความที่กล่าวไม่สมเหตุสมผลแลมีหลักฐานที่จะลงเนื้อเห็นได้เป็นแน่ว่าเหตุที่ย้ายพระนครมาสร้างข้างฝั่งตะวันออก เหตุที่จริงเป็นด้วยเตรียมจะต่อสู้ข้าศึกดังกล่าวมาแล้ว เพราะเมืองธนบุรีเมื่อสร้างเป็นป้อมปราการในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช^๔ ความมุ่งหมายจะให้เป็นที่มั่นเมืองด่านรักษาทางน้ำเหมือนเมืองนครเขื่อนขันธ์ที่สร้างขึ้นในชั้นหลัง แผนที่เมืองธนบุรีครั้งเป็นราชธานีเหมือนอย่างเมืองพิศณุโลก^๕ คือ ตั้งป้อมกำแพงสองฟากเอาลำแม่น้ำไว้กลางเมือง เมืองที่เอาลำน้ำไว้กลาง ถ้าลำน้ำนั้นแคบก็เป็นประโยชน์ในการที่จะใช้เรือลำเลียงเข้าได้ถึงในเมือง แลเวลามีศึกสงคราม ก็อาจจะทำเครื่องกีดกันข้าศึกได้ในทางน้ำ แลทำสะพานให้พลทหารข้ามถ่ายเทช่วยกันรักษาหน้าที่ได้ง่าย แต่ถ้าลำน้ำกว้างออกจนกลายเป็นแม่น้ำ ประโยชน์ที่จะได้ในการป้องกันเมืองก็หมดไปกลายเป็นเมืองนอกแตก พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้เคยทรงรักษาเมืองพิศณุโลกสู้ศึกอแซวุ่น^๖ ก็จะได้ทรงพระราชดำริเห็นการเสียเปรียบข้าศึกดังกล่าวมานี้ จึงให้ย้ายพระนครมาตั้งข้างฝั่งตะวันออกแต่ฝั่งเดียว เออลำแม่น้ำเป็นชื่อหน้ารักษาพระนครแลชื่อที่ทรงคาดว่าจะมีศึกพม่าครั้งนั้น การก็เป็นจริงดังพระราชดำริ ไม่ช้านานเท่าใด พระเจ้าอังวะปะดุง^๖ ก็ยกกองทัพใหญ่เข้ามาตีเมืองไทย

^๑ ปัจจุบัน เขียนว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช - สวป.

^๒ อแซวุ่น^๒ (เพิ่มเติมเมื่อการพิมพ์ครั้งที่ ๘, ๒๕๓๓)

^๓ ปัจจุบัน เขียนว่า พระเจ้าหงสาวดีบุเรงนอง กษัตริย์ลำดับที่ ๔ แห่งราชวงศ์ตองอู พระนามที่ปรากฏในพระราชพงศาวดารพม่า พระนิพนธ์ในกรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ ว่า บุเรงนองกษัตริย์อินทราชา หรือ กฤษณารุชมหาราช ไบราณนามเรียก พระเงาะโค หรือพระเจ้าช้างเผือกหงสาวดี ครองราชย์ระหว่าง พ.ศ. ๒๐๙๔ - ๒๑๒๔ - สวป.

^๔ ปัจจุบัน เขียนว่า สมเด็จพระนารายณ์มหาราช - สวป.

^๕ ปัจจุบัน เขียนว่า พิษณุโลก - สวป.

^๖ ปัจจุบัน เขียนว่า พระเจ้าปดุง กษัตริย์ลำดับที่ ๖ แห่งราชวงศ์อลองพญา พระนามที่ปรากฏในพระราชพงศาวดารพม่า พระนิพนธ์ในกรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ ว่า ปดุงมินทร์ หรือ โทเทาพระ หรือ สิริสุธรรมราชาครองราชย์ระหว่าง พ.ศ. ๒๓๒๔ - ๒๓๖๒ ในประวัติศาสตร์พม่า ที่เขียนโดยหม่อง ทินอ่อง แปลโดยเพ็ชรี สุมิตร ใช้ โทธิพญา (ปดุง) ครองราชย์ระหว่าง ค.ศ. ๑๗๘๒ - ๑๘๑๙ - สวป.

ทุกทิศทุกทาง หากตีกองทัพหลวงพระเจ้าอังวะแตกพ่ายไปเสียแต่ที่ลาดหญ้าแขวงเมืองกาญจนบุรี แล้วตีกองทัพพม่าที่ยกลงมาทางเหนือแตกไปแต่เมืองพิศณุโลก พม่าจึงมิได้ยกเข้ามาถึงชานพระนคร

พิเคราะห์ดูตามวันกำหนดที่ปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสด็จผ่านพิภพในเดือน ๕ ปีชาลจัตวาศก ตั้งหลักเมืองกรุงรัตนโกสินทร์^๑ เมื่อเดือน ๖ แลเสด็จเข้ามาประทับที่พระราชวังใหม่เมื่อเดือน ๘ บุรพาสาดังนี้ เห็นได้ว่าที่สร้างพระนครใหม่ครั้งนั้นเป็นการเร่งแม้กำแพงพระราชวังก็ใช้แต่ปีกเสาระเนียด พระราชมนเทียรที่เสด็จมาประทับแต่แรกคงจะทำขึ้นประทับชั่วคราวเห็นจะสร้างราวตรงหมู่พระที่นั่งจักรพรรดิพิมานมาทุกวันนี้ ความปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดารว่าเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสด็จมาเฉลิมพระราชมนเทียรในพระราชวังที่สร้างขึ้นใหม่ ได้ทำพระราชพิธีปราบดาภิเษกแต่โดยสังเขป กล่าวรายการไว้ว่า พระสงฆ์สวดมนต์ที่พระราชมนเทียรใหม่ ๓ วัน ครั้นวันที่ ๔ เสด็จโดยกระบวนพยุหยาตราทางชลมารคข้ามจากพระราชวังเดิมมายังพระราชวังใหม่ สรงมุรธาภิเษกแล้วเสด็จประทับพระที่นั่งภัทรบิฐ พระมหาราชครูพราหมณ์กราบบังคมทูลถวายสิริราชสมบัติแลเครื่องราชูปโภคตามโบราณราชประเพณี การพระราชพิธีปราบดาภิเษกที่ทำโดยสังเขปครั้งนั้น มีเหตุควรเข้าใจได้ว่าแม้ในครั้งนั้นเองก็คงถือว่าย่างทำไม่ถูกต้องตามตำราบรมราชาภิเษก ซึ่งควรจะทำ ด้วยมีจดหมายเหตุอยู่เป็นสำคัญว่าต่อมาเมื่อเดือนยี่ ปีเถาะเบญจศก จุลศักราช ๑๑๔๕ พ.ศ. ๒๓๒๖ ในเวลากำลังสร้างป้อมกำแพงพระนครแลสร้างพระที่นั่งอมรินทราภิเษกมหาปราสาทที่ในพระราชวัง ตรงหมู่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาททุกวันนี้ขึ้นโปรดให้ข้าราชการผู้รู้แบบแผนราชประเพณีครั้งกรุงเก่า มีเจ้าพระยาเพ็ชรพิไชยเป็นประธาน ประชุมกันปรึกษาหารือกับพระราชอาคันตุกะผู้ใหญ่ มีสมเด็จพระสังฆราช เป็นต้น ให้ช่วยกันค้นคัมภีร์แลแบบแผนเก่าทำตำราบรมราชาภิเษกขึ้นไว้สำหรับพระนคร แลได้โปรดให้สร้างเครื่องราชูปโภคต่าง ๆ สำหรับการบรมราชาภิเษกขึ้นในครั้งนั้น การสร้างพระนครทำอยู่ ๓ ปี ครั้นสร้างพระนครแลพระมหาปราสาทสำเร็จแล้ว จึงทำพระราชพิธีบรมราชาภิเษกเต็มตำราโบราณราชประเพณีอีกครั้ง ๑ เมื่อปีมะเส็งสัปดาห์ศก จุลศักราช ๑๑๔๗ พ.ศ. ๒๓๒๘ ในคราวเดียวกับงานสมโภชพระนคร^๒ ลักษณะการพระราชพิธีบรมราชาภิเษก ซึ่งทำเมื่อปีมะเส็งสัปดาห์ศกนี้เป็นแบบอย่างทำในรัชกาลหลัง ๆ สืบมา

แต่การพระราชพิธีบรมราชาภิเษกที่ทำในรัชกาลที่ ๒ มีการเปลี่ยนแปลงข้อสำคัญอย่าง ๑ ที่ย้ายสถานมาทำพิธีที่ราชมนเทียรหมู่พระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน ด้วยพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทซึ่งสร้างขึ้นในรัชกาลที่ ๑ แทนพระที่นั่งอมรินทราภิเษกมหาปราสาทที่ไฟใหม่นั้น เป็นที่ประดิษฐานพระบรมศพอยู่^๓

ลักษณะการพระราชพิธีบรมราชาภิเษกที่ทำในรัชกาลที่ ๒ มีรายการในร่างหมายรับสั่งซึ่งเจ้าพระยาศรีธรรมมาธिरาช (บุญรอด ต้นสกุล บุญยรัตพันธุ์) แต่ง ได้พิมพ์ไว้ในหนังสือวชิรญาณ ลงวันที่ ๒ ๔ ๕ ค่ำ ปีมะเส็งสัปดาห์ศก พ.ศ. ๒๔๒๘^๔ ฉบับ ๑ แลมีโคลงยอพระเกียรติเป็นพระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

^๑ ปัจจุบัน เขียนว่า กรุงรัตนโกสินทร์ - สวป.

^๒ ข้าพเจ้าเข้าใจว่า เมื่อทำการพระราชพิธีบรมราชาภิเษกคราวที่กล่าวนี้แล้ว เสด็จไปเฉลิมพระราชมนเทียรประทับอยู่ในหมู่พระที่นั่งอมรินทราภิเษก แล้วจึงรื้อพระมหาราชมนเทียรที่ได้ทำขึ้นชั่วคราว สร้างพระมหาราชมนเทียรใหม่หมู่พระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน ทุกวันนี้

^๓ ในรัชกาลหลังต่อ ๆ มาพระมหาปราสาทก็เป็นที่ตั้งพระบรมศพอย่างเดียวกัน จึงเป็นประเพณีที่ทำพระราชพิธีบรมราชาภิเษกในพระมหาราชมนเทียรหมู่พระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน ตั้งแต่รัชกาลที่ ๒ สืบมาทุกรัชกาล

^๔ วันที่ ๑๒ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๒๘ (เพิ่มเติมเมื่อการพิมพ์ครั้งที่ ๘, ๒๕๓๓)

ทรงไว้แต่ยังเป็นกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์อีกฉบับ ๑ ข้าพเจ้าได้อาหนังสือ ๒ ฉบับนี้สอบกันดูเห็นความข้อสำคัญ คลาดเคลื่อนกันอยู่บ้าง ข้าพเจ้าเข้าใจว่าหมายรับสั่งเป็นหนังสือแต่งก่อนงานอาจจะถูกแก้ไข แต่ส่วนพระราช นิพนธ์นั้นทรงเมื่อทำการพระราชพิธีแล้ว พรรณนาลักษณะการถวญ่ศักรฟังยิ่งกว่าร่างหมายรับสั่ง แห่งใดที่ ความผิดกัน ข้าพเจ้าจึงถือว่าพระราชนิพนธ์เป็นถูกต้อง แต่พระราชนิพนธ์เป็นหนังสือแต่งโดยมีข้อบังคับด้วย เป็นโคลง จำต้องพิจารณาถอดเนื้อความออกจากโคลง ตามซึ่งเห็นว่าหมายความอย่างไรในโคลงนั้น การพิจารณา อาจจะผิดได้บ้าง แต่ข้าพเจ้าได้พิจารณาหลายทบทหลายทวน และได้ปรึกษากับท่านผู้อื่นซึ่งข้าพเจ้านับถือว่าเป็น ผู้รู้อีกชั้นหนึ่ง จึงเข้าใจว่าแม้จะผิดก็จะไม่ผิดมากนัก ถ้าผู้อ่านสงสัยแห่งใด ก็จงสอบดูในหนังสือพระราชนิพนธ์ โคลงยอพระเกียรตินั้น ด้วยเป็นหนังสือพิมพ์แล้ว หากฉบับใดไม่ยาก ข้าพเจ้าได้สอบสวนหนังสือทั้ง ๒ ฉบับ ที่กล่าวมาแล้วได้ความในเรื่องงานพระราชพิธีบรมราชาภิเษกรัชกาลที่ ๒ ดังต่อไปนี้

โปรดให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษมนตรีเป็นผู้อำนวยการพระราชพิธี เริ่มด้วยการพระราชพิธีจารึกพระสุพรรณบัฏ ข้าราชการผู้ใหญ่ ประชุมพร้อมกันที่ พระอุโบสถ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม ราวเดือน ๑๐ ขึ้น ๕ ค่ำ* ครั้นได้ฤกษ์โหรลั่นฆ้อง ชาวประโคมประโคมสังข์แตร แลพิณพาทย์อาลักษณ์จารึกพระสุพรรณบัฏพระบรมราชานามภิเษกไว้ว่า

“พระบาทสมเด็จพระบรมราชาธิราชรามาธิบดี ศรีสินทรบรมมหาราจักรพรรดิราชาธิบดินทร์ ธรณินทราธิราช รัตนากาศภาษกรวงษ์ องค์ปรมาธิเบศร์ ตรีภูวเนตรนายนก ติลกรัตนราชชาติอาชาวศรัย สมุทัยดโรมนต์ สกลจักรวาฬาทิเบนท์ สุริเยนทราธิบดินทร์ หริหรินทราดาธิบดี ศรีสุวิบูลย์คุณอกนิฐ ฤทธิราเมศวรมหันท์ บรมธรรมิกราชาธิราชเดโชไชย พรหมเทพาติเทพนฤบดินทร์ ภูมินทรปรมาธิเบศร์ โลกเชษฐวิสุทธิ รัตนมกุฎประเทศศดา มหาพทุธางกูร บรมบพิตร”^๑

เมื่อจารึกพระสุพรรณบัฏแล้ว พระมหाराชครูพราหมณ์เจิมแล้วรดแผ่นพระสุพรรณบัฏด้วยไหม เบญจพรรณ วางไว้ในหีบทองมีถุงเยียรบับชั้นนอก ผูกประทับตราประจำครั้ง ตั้งบนพานแว่นฟ้าทองสองชั้น คลุมปีกหักทองขวาง ตั้งไว้ในพระอุโบสถ พราหมณ์เบิกแว่นเวียนเทียนสมโภชแล้ว จึงเชิญพานพระสุพรรณบัฏ ขึ้นพระราชยานกั้นพระกลด ตำรวจแห่เข้าไปตั้งในพระแท่นมณฑล

ก่อนที่จะกล่าวถึงการจัดที่พระราชมณเฑียรสำหรับทำพระราชพิธีบรมราชาภิเษกแลเฉลิม พระราชมณเฑียรครั้งรัชกาลที่ ๒ จำจะต้องอธิบายเรื่องชื่อพระที่นั่งก่อน ที่เรียกว่า พระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน แต่ก่อนหมายความว่าพระที่นั่งทั้งหมดนั้น ที่มาเรียกพระมหามณเฑียรสามหลังแฝดซึ่งอยู่ข้างใต้ว่า พระที่นั่ง จักรพรรดิพิมาน เรียกพระที่นั่งหลังขวางสิบเอ็ดห้องซึ่งอยู่กลางว่า พระที่นั่งไพศาลทักษิณ เรียกพระที่นั่งอันเป็น ท้องพระโรงอยู่ข้างเหนือว่า พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย อย่างทุกวันนี้ เพิ่งบัญญัติขึ้นเมื่อในรัชกาลที่ ๓ แต่ก่อน มาถ้าเรียกแยกเป็นหลัง ๆ พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย เรียกว่าท้องพระโรง หรือพระที่นั่งบุษบกมาลา พระที่นั่ง

* วันจารึกพระสุพรรณบัฏ ไม่ปรากฏในหนังสือจดหมายเหตุ วันที่ลงนี้ ข้าพเจ้าคาดคะเน

^๑ พระนามตามที่จารึกในพระสุพรรณบัฏนี้ เหมือนกับพระนามที่จารึกในพระสุพรรณบัฏพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๑ ไม่ได้แก้ไข พระนามที่ปรากฏว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก กิติ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย กิติ เพิ่งมาถวายเมื่อในรัชกาลที่ ๓ เรื่องพระนามสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินตั้งแต่ครั้งกรุงเก่ามาจน กรุงรัตนโกสินทร์ ข้าพเจ้าได้อธิบายไว้โดยพิสดารในหนังสือพระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัดถเลขา เล่ม ๑ ซึ่งพิมพ์ครั้งที่ ๒ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๗ (และกรมศิลปากรได้อนุญาตให้จัดพิมพ์ต่อมาอีกหลายครั้ง, เพิ่มเติมเมื่อการพิมพ์ครั้งที่ ๘, ๒๕๓๓) ในตอน อธิบายเรื่องในรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ หน้า ๓๘๙ จะเอามาลงที่นี่อีกยาวนัก

ไพศาลทักษิณ เรียกว่าหลังสิบเอ็ดห้อง ในโคลงพระราชนิพนธ์เรียกพระที่นั่งหน้าพระโรงใน พระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน เรียกว่าพระวิมานบ้าง พระมหามนเทียรบ้าง ในโคลงพระราชนิพนธ์เรียกว่า พระที่นั่งไพศาลทักษิณ เห็นจะหมายความว่า พระมหามนเทียรองค์ได้ เรียกพระที่นั่งทักษิณในโคลงถึง ๓ แห่ง แต่ข้าพเจ้าเชื่อว่าไม่ได้หมายความว่าหลังขวางสิบเอ็ดห้องนั้นเป็นแน่ ชื่อพระที่นั่งที่จะเรียกต่อไปในเรื่องนี้ เพื่อจะให้ผู้อ่านเข้าใจง่าย จะเรียกตามชื่ออย่างที่เรียกแล้วจักกัน ในปัจจุบันนี้

การจัดที่ท่าพระราชพิธี ตั้งราชวัติฉัตรเบญจรงค์รอบบริเวณพระที่นั่งทั้งหมดที่ท้องพระลานด้าน ตะวันออกระหว่างพระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน กับพระที่นั่งไพศาลทักษิณปลูกมณฑปพระกระยาसनหุ้มผ้าขาว แต่งด้วยเครื่องทอง บนเพดานพระมณฑปเป็นที่ซึ่งน้ำเบญจสุทธคงคา^๕ มีหิ้งท้อฝักบัวเงินที่เพดานสำหรับไขน้ำ ให้โปรยลงยังที่สรงมูรธาภิเษก ที่ฝักบัวนั้นห้อยพวงดอกจำปาทอง ที่พื้นภายในพระมณฑปตั้งเตียงเหลี่ยมหุ้ม ผ้าขาว บนเตียงตั้งถาดทอง ในถาดทองตั้งตั้งไม้มะเดื่อเป็นที่เสด็จประทับสรงมูรธาภิเษกตรงที่วางพระบาท ถาดไปไม้ข่มนามปูผ้าขาวทับ รอบพระมณฑปตั้งราชวัติ ฉัตรทอง ฉัตรนาก ฉัตรเงิน ทั้ง ๔ ด้าน บนพระที่นั่ง ไพศาลทักษิณจัดเป็นที่ท่าพระราชพิธีบรมราชาภิเษก ตั้งพระแท่นแว่นฟ้ามีเพดานระบายตาเป็นพระแท่น มณฑล ในพระแท่นมณฑลนั้น ตั้งพระพุทธรูปปฏิมาไชย^๖ พระสุพรรณบัฏ ดวงพระชันษา พระอุณาโลมทำแห่ง^๗ พระมหามงกุฏ พระแสงขรรค์ไชยศรี ธำมรงค์ พัดวาลวิชนี ฉลองพระบาท พระนพ พระสังวาลพราหมณ์ พระสังวาลสร้อยอ่อน พระภูษารัตกัมพล พระชฎาเพชร พระอัมรงค์ พระมาลาเบี่ยง ฉลองพระองค์กระสา ฉลองพระองค์นวม เครื่องพระพิไชยสงคราม เครื่องพระมนต์พิเศษ เครื่องพระมูรธาภิเษก พระมหาสังข์ทักษิณาวีฏ พระมหาสังข์ทอง พระมหาสังข์เงิน พระเต้าเบญจครรภ^๘ พระเต้าปทุมนิมิตทอง พระเต้าปทุมนิมิตนาก พระเต้า ปทุมนิมิตเงิน พระเต้าปทุมนิมิตสัมฤทธิ์ พระแสงดาบคาบค่าย พระแสงดาบใจเพชร พระแสงทวน พระแสงง้าว แลพระแสงอัษฎาวุธ คือ พระแสงดาบเขลย พระแสงจักร พระแสงตรีศูล พระแสงธนู พระแสงดาบเขน พระแสง หอกชัย พระแสงปืนคาบซุดข้ามแม่น้ำสะโตง พระแสงของง้าวเจ้าพระยาแสนพลพ่าย นอกจากนี้ยังมีพระแสง ปืนคาบศิลาเคยทรง พระแสงขอตีช้างล้ม พระแสงขอคร่ำ พระชนกัตน พระเศวตฉัตร พระเสมาธิปัต พระฉัตรชัย พระเกวฬาย^๙ ธงชัยกระบี่ชูช พระชัยครุฑพ่าห์ พระกลด พานพระชันหมาก พระเต้าพระสุธารส พระสุพรรณศรี บัวแฉก หน้าพระแท่นตั้งเครื่องนมัสการ ต่อพระแท่นมณฑลตั้งเทียนชัย ต่อไปตั้งพระแท่นอัฐิทิศทำด้วยไม้

^๕ ที่เรียกว่าน้ำเบญจสุทธคงคานี้ อนุโลมตามตำราพราหมณ์ ซึ่งใช้น้ำปัญจมหานทีในชมพูทวีป ได้พบสำเนา ท้องตราว่า สั่งให้ตักน้ำ ๕ แห่ง คือ แม่น้ำบางปะกง ตักที่บึงพระอาจารย์ แขวงเมืองนครนายกแห่ง ๑ แม่น้ำสัก ตักที่ตำบลท่าราบ แขวงเมืองสระบุรีแห่ง ๑ แม่น้ำเจ้าพระยา ตักที่บางแก้ว แขวงเมืองอ่างทองแห่ง ๑ แม่น้ำราชบุรี ตักที่ตำบลดาวดึงส์ แขวงเมืองสมุทรสงครามแห่ง ๑ แม่น้ำเพชรบุรี ตักที่ตำบลท่าไชยแห่ง ๑ รวมเป็น ๕ แห่งด้วยกัน แต่น้ำสรงมูรธาภิเษก ยังใช้น้ำอื่นนอกจากน้ำเบญจสุทธคงคาที่วามาแล้ว คือน้ำสระเกศ สระแก้ว สระ (คง) คา สระยมนา ที่เรียกว่าน้ำ ๔ สระ อยู่ในแขวงเมืองสุพรรณบุรี ซึ่งเคยใช้เป็นน้ำสรงมูรธาภิเษกมาแต่ครั้งกรุงเก่าด้วย

^๖ พระพุทธรูปปฏิมาไชย ที่ตั้งพระแท่นมณฑลครั้งนั้น เข้าใจว่า ๓ องค์ คือ พระไชยพิธองค์ ๑ พระไชยหลังช้างองค์ ๑ พระไชยประจำรัชกาลที่ ๑ องค์ ๑

^๗ ที่เรียกว่าพระอุณาโลมทำแห่งนี้ ได้พบในหนังสือหลายแห่งคือ แห่งครั้งประทับพระราชลัญจกรมหาอุณาโลม หมายความว่าพระราชโองการ เป็นธรรมเนียมที่มีมาแต่ครั้งกรุงเก่า จะเห็นได้ในเรื่องตั้งเจ้าพระยานคร ที่พิมพ์ไว้ในหนังสือ เทศาภิบาล แต่บางรัชกาลใช้พระราชลัญจกรพระครุฑพ่าห์แทนมหาอุณาโลม ตั้งแต่รัชกาลที่ ๔ มา ตั้งหีบพระราชลัญจกร ในพระแท่นมณฑล จึงเลิกใช้พระมหาอุณาโลมทำแห่ง

^๘ บางครั้งใช้ พระเต้าเบญจคัพย์ - สวป.

^๙ บางครั้งใช้ พระเกวฬพ่าห์ - สวป.

อุทุมพร ลาดหญ้าคา มีผ้าคลุม แลกันด้วยพระบวรเศวตฉัตร ๗ ชั้น มีตั้งน้อยทำด้วยไม้ไผ่สีสุก ตั้งตรงที่ประทับ ทั้ง ๘ ทิศ เป็นที่ตั้งกลดแลเทวรูปประจำทิศทั้ง ๘ ฝ่าย ข้างตะวันตกตั้งพระที่นั่งภัทรบิฐทำด้วยไม้อุทุมพร กันด้วยพระบวรเศวตฉัตร ๗ ชั้น ลาดผ้า พราหมณ์โปรยแป้งสาลีแลวางแผ่นทองคำเขียนรูปราชสีห์ด้วยชาดหรรคน แล้ววางหญ้าคาแลผ้าคลุมข้างบนอีกชั้น ๑

บนพระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน จัดเป็นที่ทำพระราชพิธีเฉลิมพระราชมณเฑียร พระที่นั่งองค์ฝ่าย ตะวันตก ตั้งพระแท่นทองมีเพดาน บนพระแท่นนั้นตั้งพระบรมสารีริกธาตุ แลพระพุทธรูปทองคำห้ามสมุทร หน้าพระแท่นตั้งเครื่องนมัสการ แลบาตรน้ำ ๕ บาตรทราย ๕ ต่อมาจัดอาสนะที่พระสงฆ์ ๓๙ รูป มีสมเด็จพระสังฆราชเป็นประธานสวดพระพุทธรูป แลทอดราชอาสน์ที่ประทับทรงศีล ส่วนพระที่นั่งหลังตะวันตก ในห้องที่พระบรมมณเฑียรจัดที่พระสงฆ์สมณะ ๕ รูป สวดภาณวารบนแท่นพระบรมม* แลทอดราชอาสน์ที่ ประทับทรงสวดพระปริตร ที่ทำพระราชพิธีทุกแห่งมีสายสิญจน์ล่ามวงถึงกัน ตลอดจนพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ซึ่งเป็นที่เสด็จประทับอยู่ในเวลาก่อนเฉลิมพระราชมณเฑียร แลจัดเป็นแต่ที่ห้องพระโรงสำหรับเสด็จออก ไม่ทำ การพิธีอย่างใดในนั้น ข้างหน้าพระที่นั่งดุสิตาภิรมย์ ตั้งพนมบัตรพลีสำหรับโหรีบูชาเทวดา แลปลูกโรงพิธีพราหมณ์ เชิญเทวรูป คือ พระพรเมศวร ๑ พระพิศณุ ๑ พระพรหมธาดา ๑ พระพรหมสีห์ธาสีทิตี ๑ พระพิฆเนศวร ๑ พระอุมาภควดี ๑ พระลักษมี ๑ มาสถิตในโรงพิธี มีเครื่องพลีกรรม พวกพราหมณ์กินบวชทำพิธีตามลัทธิไสยศาสตร์ ภายนอกพระบรมมหาราชวัง ให้ตั้งศาลาฉ้อทานเลี้ยงสมณพราหมณาจารย์อาณาประชาราษฎร์ แลได้สัตว์ซึ่งคนจะฆ่ามาปล่อย กับประกาศห้ามมิให้ขายสุราเมรัยตลอดเวลางานพระราชพิธี ๓ วัน

ถึง ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๑๐ ขึ้น ๖ ค่ำ ปีมะเส็ง เอกศก^๑ เป็นวันเริ่มงานพระราชพิธีข้าราชการ แต่งตั้งนั่งผ้าสมปักลาย คาดเสื้อครุย พระราชวงศานุวงศ์ เสนามาตย์ แลเจ้าพนักงานเข้ามาพร้อมกันอยู่ตาม ตำแหน่ง เข้าไปข้างในแต่เจ้านาย แลข้าราชการผู้ใหญ่กับเจ้าพนักงานผู้มีหน้าที่ นอกนั้นอยู่ข้างหน้า ครั้นเวลาบ่าย นิมนต์พระสงฆ์เถรานุเถระทั้งฝ่ายคามวาสี อรัญวาสี มีสมเด็จพระสังฆราชเป็นประธาน เข้าไปยังที่สวดมนต์ ที่พระที่นั่งจักรพรรดิพิมานหลังตะวันตก ๓๘ รูป พระสงฆ์ฝ่ายสมณะ ๕ รูป สวดที่ห้องพระบรมม^๒ เวลา พระเช้า ชาวประโคนประโคนสังข์แตรแลพิณพาทย์มโหรีขึ้นพร้อมกัน ขณะนั้นสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกรมพระราชวัง บวรสถานมงคลทรงพระภูษาเขียนทองพื้นขาว ทรงสายรัดพระองค์เพชร ฉลองพระองค์กรองทอง เสด็จจาก พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ขึ้นสู่พระที่นั่งไพศาลทักษิณ ทรงจุดธูปเทียนเครื่องนมัสการ สมเด็จพระสังฆราช จุดเทียนชัยแล้ว เสด็จขึ้นยังพระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน ทรงจุดธูปเทียนเครื่องนมัสการที่พระที่นั่งหลังตะวันตก สมเด็จพระสังฆราชถวายศีลแล้ว เสด็จไปประทับทรงสวดพระจุฎาณปริตรในห้องที่พระบรมม พระสงฆ์หมู่ใหญ่ สวดพระปริตรเจ็ดตำนาน แต่พระสงฆ์ฝ่ายสมณะที่สวดในห้องที่บรมมสวดจุฎาณวารแบ่งเป็น ๓ ตอน สวดตอนละวัน ครั้นสวดพระปริตรจบ เสด็จมาประทับที่พระที่นั่งหลังตะวันตก สมเด็จพระสังฆราชถวายอติเรก^๓ แล้ว พระสงฆ์ถวายพระพรลากลับวัด ชาวประโคนประโคนขึ้นพร้อมกัน สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จกลับคืนยัง

* พระสวดภาณวาร ๕ รูปนี้ ในร่างหมายรับสั่งว่า สมเด็จพระพนรัตน์นั่งปรก พระสงฆ์วัดพลับ ๔ รูป สวดมหาชัย (พิมพ์ครั้งที่ ๑ ใช้ มหาชัย - สวป.) แต่ในพระราชนิพนธ์ว่าสวดภาณวาร เห็นได้เป็นแน่ว่าถูกต้องตามพระราชนิพนธ์

^๑ วันที่ ๑๔ กันยายน พ.ศ. ๒๓๕๒ (เพิ่มเติมเมื่อการพิมพ์ครั้งที่ ๘, ๒๕๓๓)

^๒ ที่ว่าจำนวนพระสงฆ์รวม ๔๓ รูปเท่าพระชินษา มีปรากฏในจดหมายเจ้าพระยาศรีธรรมราชแห่งเดียวไม่มีที่สอบ ด้วยหนังสืออื่นไม่บอกจำนวนพระ แต่หมายรับสั่งอุปราชาภิเษกบอกจำนวนพระสงฆ์ ๕๐ รูป มากกว่าวังหลวง จึงสงสัยอยู่

^๓ พิมพ์ครั้งที่ ๑ ใช้ อติเรก บางครั้งใช้ อติเรก - สวป.

ที่ประทับ ณ พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย เมื่อเจ้าพนักงานฝ่ายหน้ากลับออกมาหมดแล้ว เสด็จผู้หญิงซึ่งเป็นพนักงานฝ่ายในเฝ้ารักษาที่พระมณฑลซึ่งอยู่ฝ่ายในทุกแห่ง ครั้นเวลาเช้าในวันรุ่งขึ้น เจ้าพนักงานเตรียมสำรับเลี้ยงพระ แลของไทยธรรม นิมนต์พระสงฆ์ที่ได้สวดมนต์ทั้ง ๔๓ รูป ไปพร้อมกันที่พระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน หลังตะวันตก สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเครื่องขาวอย่างเมื่อเวลาเย็น เสด็จทรงจตุรปูเทียนบูชาพระรัตนตรัย สมเด็จพระสังฆราชถวายศีล พระสงฆ์ถวายพรพระเสร็จแล้ว ทรงอุทิศสังฆทานแลทรงหลังน้ำทักษิณทก^๑ (พระสงฆ์อนุโมทนา) แล้ว ทรงประเคนภัตตาหารสมเด็จพระสังฆราช ข้าราชการประเคนแลปฏิบัติพระสงฆ์องค์อื่นต่อมา ครั้นพระสงฆ์ทำภัตกิจแล้ว ถวายอดิเรก^๒ ถวายพระพรลาแล้ว จึงเสด็จกลับคืนยังพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ณ วันศุกร์ ขึ้น ๗ ค่ำ ณ วันเสาร์ ขึ้น ๘ ค่ำ^๓ สวดมนต์เลี้ยงพระเหมือนกับวันแรก^๔

ครั้น ณ วันอาทิตย์ ขึ้น ๙ ค่ำ^๕ เป็นวันพระฤกษ์บรมราชาภิเษก สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเครื่องขาวอย่างวันก่อน เสด็จที่ประชุมสงฆ์ ทรงศีลแล้ว (เสด็จประทับคอยฤกษ์ที่ท้องพระโรงหน้า) ครั้นได้ฤกษ์หลวงโลกที่ปลี่ยนฆ้องชัย ชาวประโคมประโคมขึ้นพร้อมกัน เจ้าพนักงานภูษามาลาเชิญเครื่องถอดถวายทรงแล้ว พราหมณ์เชิญพระพุทธรูปมาไชย พระมหाराชครูโปรยข้าวตอกนำเสด็จตามทางลาดพระบาท สู่ที่พระมณฑปพระกระยาसन เสด็จขึ้นประทับเหนือตั่งไม้มะเดื่อ* ผืนพระพักตร์สุทิสบุรพา เจ้าพนักงานไขทอสหัสธารา ถวายมูรธาภิเษก สมเด็จพระสังฆราช (สุก) วัดมหาธาตุ ถวายน้ำมนต์ในพระเต้าเบญจครรภ สมเด็จพระพนรัตน วัดพระเชตุพน พระธรรมราชา วัดศาลาปูนกรุงเก่า พระญาณสังวร (สุก) วัดพลับ ถวายน้ำมนต์ในพระเต้าปทุมนิมิต พราหมณ์ถวายน้ำสังข์ น้ำกรต** แลใบมะตูมประสิทธิด้วยมนต์ไสยเวท ครั้งสรองมูรธาภิเษกแล้ว ทรงเครื่องต้น^๖ เสด็จขึ้นพระที่นั่งไพศาลทักษิณ ประทับพระที่นั่งอัฐทิศ พราหมณ์ประจำทิศทั้ง ๘ ถวายชัยแลถวายน้ำสังข์ที่ละทิศ ตั้งแต่ทิศบุรพา เป็นต้น เวียนประทักษิณไปจนครบทั้ง ๘ ทิศแล้ว เสด็จไปประทับพระที่นั่ง

^๑ พิมพ์ครั้งที่ ๑ ใช้ ทักษิณทก บางครั้งใช้ ทักษิณทก - สวป.

^๒ ประเพณีถวายอดิเรก ครั้งรัชกาลที่ ๒ ถ้ากำหนดตามความในโคลงพระราชนิพนธ์ ถวายอดิเรกมาแต่แรก แต่ตามแบบแผนชั้นหลังมา ต่อเมื่อบรมราชาภิเษกแล้ว เสด็จจากพระที่นั่งภัทรบิฐขึ้นไปยังที่ชุมนุมสงฆ์ สมเด็จพระมหาสังฆปริณายก จึงถวายอดิเรกเป็นหนแรก วิธีอันนี้จะเพ่งมีขึ้นเมื่อบรมราชาภิเษกรัชกาลที่ ๔ ก็เป็นได้

^๓ วันที่ ๑๕ - ๑๖ กันยายน พ.ศ. ๒๓๕๒ (เพิ่มเติมเมื่อการพิมพ์ครั้งที่ ๘, ๒๕๓๓)

^๔ พิธีสงฆ์ที่ปรากฏในพระราชนิพนธ์โคลงยอพระเกียรติดังกล่าวมานี้ ผิดกับงานพระราชพิธีบรมราชาภิเษก รัชกาลที่ ๔ ซึ่งมีจดหมายเหตุโดยพิสดาร แลรัชกาลที่ ๕ ซึ่งยังมีผู้รู้ผู้เห็นอยู่หลายอย่าง

^๕ วันที่ ๑๗ กันยายน พ.ศ. ๒๓๕๒ (เพิ่มเติมเมื่อการพิมพ์ครั้งที่ ๘, ๒๕๓๓)

* ในโคลงว่าประทับตั่งไม้ชัยพฤกษ์ แต่ตำราบรมราชาภิเษกแลตามการที่เป็นจริงในพระราชพิธีบรมราชาภิเษก ชั้นหลังมา ตั่งที่ประทับใช้ไม้มะเดื่อ ข้าพเจ้าจึงแก้เป็นไม้มะเดื่อ

** คือน้ำกลศ ได้แก่ น้ำเทพมนตร์ของพราหมณ์ (เพิ่มเติมเมื่อการพิมพ์ครั้งที่ ๘, ๒๕๓๓)

^๖ ที่ว่าทรงเครื่องต้นตรงนี้ ว่าตามโคลงพระราชนิพนธ์ แต่เครื่องต้นที่ทรงนั้นจะอย่างไร สงสัยอยู่ในร่างหมายรับสั่งที่เจ้าพระยาจักรีธรรมาธิราชแต่ง กล่าวตรงนี้ว่า ทรงพระภูษา (เขียนทอง) ผืนแดง ฉลองพระองค์รองทอง ว่าทรงเครื่องต้น ต่อเมื่อเสด็จออกท้องพระโรง แลเครื่องต้นนั้นพรรณนาเหมือนกับที่กล่าวไว้ในตำราเจ้าพระยาเพชรพิไชย ว่าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมรทรงเมื่อราชาภิเษกครั้งกรุงเก่า มีรายชื่อ ๑๑ สิ่ง คือ สนับเพลาชิงอน ๒ ชั้น ๑ พระภูษาวิวะระวะหีสีบใจโยคี (บางครั้งใช้ วระหี หรือ วระหี, - สวป.) ๑ รัตพระองค์หนามขนุน ๑ ฉลองพระองค์พระกรน้อย ๑ ฉลองพระองค์สียนอก ๑ รัตพระองค์แดง ๑ พระแสงกันหทัยพูนีส ๑ พระอำมรงค์พลอยต่างกันสำหรับ ๑ พระชฎาพระเกี่ยวแหวนแดง ๑ ฉลองพระบาท ๑ พระแสงดาบใจเพชร ๑

เครื่องต้นที่พรรณานี้ ผิดกับที่เคยเห็นสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงในชั้นหลัง จึงสงสัยว่า เครื่องต้นที่ทรงเมื่อบรมราชาภิเษกครั้งรัชกาลที่ ๒ จะอย่างไรไม่แน่

ภัทรบิฐ พระมหाराชครูพราหมณ์กราบบังคมทูลฯ ถวายสิริราชสมบัติ แลถวายพระสังวาลพราหมณ์ ซึ่งสมมติว่า
เป็นของพระอิศวรทรง แล้วถวายพระสุพรรณบัฏแลเครื่องเบญจราชกกุธภัณฑ์ มหาดเล็กแทนกำนัลทั้ง ๘ ถวาย
พระแสงอัษฎาวุธ ทรงรับด้วยพระหัตถ์แต่พระมหามงกุฎ^๑ พระแสงขรรค์ ๑ พระแสงดาบ ๑ พัดวาลวิชนี ๑
ธารพระกร ๑ พระเศวตฉัตร ๑ ฉลองพระบาทพระมหाराชครูพราหมณ์วางถวาย ส่วนพระแสงอัษฎาวุธ
โปรดให้เจ้าพนักงานรับ เมื่อถวายเครื่องราชูปโภคแล้ว พระมหाराชครูพราหมณ์จึงอ่านเวทถวายพระพร ครั้นจบ
จึงมีพระราชโองการแก่พระมหाराชครูว่า พรรณพฤษกษลธิแลสิ่งของในแผ่นดินทั่วทั้งพระราชอาณาจักนั้น
ถ้าไม่มีเจ้าของหวงแหนแล้ว ตามแต่สมณพราหมณาจารย์ อาณาประชาราษฎร์จะปรารภนาเกิด พระมหाराชครู
รับพระราชโองการเป็นฤกษ์ แต่นั้นบัตรหมายจึงใช้พระราชโองการต่อมา แล้วทรงโปรดอกพิกุลทองพิกุลเงิน
สิ่งละพาน พระราชทานแก่พราหมณ์ มีพระมหाराชครูเป็นประธาน ทรงพระเต้าทองหลังน้ำทักษิณทก พราหมณ์
ถวายบังคมแล้วเป่าสังข์ เจ้าพนักงานประโคมขึ้นพร้อมกัน จึงเสด็จจากพระที่นั่งภัทรบิฐ ขึ้นสู่พระมหามนเทียร
ซึ่งพระสงฆ์ได้ทำภักติกแล้ว แลคอยถวายพระพรอยู่นั้น ทรงนมัสการพระรัตนตรัยแล้ว ทรงพระเคนไตรจีวร
แลเครื่องบริวารแก่พระสงฆ์ พระสงฆ์ถวายพระพร ถวายอดิเรก ถวายพระพรลากลับไป

ครั้นพระสงฆ์กลับแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระแสงเวียด ทรงฉลองพระบาท
เสด็จออกท้องพระโรงพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ประทับพระแท่นภายใต้พระมหาเศวตฉัตร พระราชวงศานุวงศ์
ข้าทูลละอองธุลีพระบาททั้งฝ่ายทหารและพลเรือนพร้อมกันอยู่ในที่เฝ้า กราบถวายบังคมแล้ว เจ้าพระยา
มหาเสนา (ปิ่น) ที่สมุหพระกลาโหม^๒ กราบบังคมทูลถวายพระมหาพิชัยราชรถ เรือพระที่นั่งเรือกระบวน
ทั้งปวง แลเครื่องสรรพศาสตราวุธพลทหาร แลหัวเมืองเอก โท ตรี จัตวา ซึ่งอยู่ในบังคับกลาโหม เวลานั้นตำแหน่ง
สมุหนายกว่าง พระยามหาอำมาตย์กราบบังคมทูลแทนที่สมุหนายก ถวายพระยาข้างต้น พระยาม้าต้น พลเรือน
แลหัวเมืองเอก โท ตรี จัตวา ซึ่งอยู่ในบังคับมหาดไทย พระยาโกษาธิบดี (ขุน)^๓ กราบบังคมทูลถวายราชพัทธยากร
แลราชสมบัติทั้ง ๑๒ ท้องพระคลัง (แลหัวเมืองซึ่งอยู่ในบังคับกรมท่า) พระยายมราช (บุญมา)^๔ กราบบังคมทูล
ถวายกรุงเทพมหานคร อมรรัตนโกสินทร์ มหินทรายุทธยา อันเป็นราชธานี เจ้าพระยาธรรมาฯ (สด)^๕ กราบ
บังคมทูลถวายพระมหาปราสาทราชมนเทียรสถาน แลเศวตฉัตรเครื่องสูง เครื่องประดับพระเกียรติยศทั้งปวง

^๑ พิเคราะห์ความตามโคลงพระราชนิพนธ์ มีข้อความสังเกตอย่าง ๑ ที่ไม่ได้กล่าวว่า พระครูพราหมณ์ถวาย
พระมหามงกุฎหรือทรงพระมหามงกุฎ ในตำราเจ้าพระยาเพชรพิไชย อ้างถึงแบบแผนครั้งกรุงเก่า ก็อย่างเดียวกัน แลยัง
ประหลาดที่มีคำเล่าสืบกันมา ว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ได้ทรงพระมหามงกุฎเลยจนตลอดรัชกาล แต่ในชั้นหลัง
ตั้งแต่รัชกาลที่ ๔ มา ถือว่าพระมหามงกุฎเป็นสิ่งสำคัญในเบญจราชกกุธภัณฑ์ พระมหाराชครูพราหมณ์ถวาย ทรงเมื่อเสด็จ
ประทับพระที่นั่งภัทรบิฐ แลทรงเมื่อเสด็จออกรับราชสมบัติที่ท้องพระโรง เมื่อครั้งรัชกาลที่ ๒ ที่ ๓ จะอย่างไรสงสัยอยู่ แต่เห็น
ในร่างหมายเจ้าพระยาศรีธรรมมาธิราช มีพระมหามงกุฎอยู่ในสิ่งซึ่งพระมหाराชครูพราหมณ์ถวายด้วย ข้าพเจ้าจึงลงไว้

^๒ เจ้าพระยามหาเสนา (ปิ่น) บรรพบุรุษตระกูลสิงหเสนี ต่อมาพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย
โปรดเกล้าฯ ให้เป็นเจ้าพระยาอภัยราชา ที่สมเด็จพระยาวังหน้า รับราชการในพระราชวังบวร (พระบวรราชวัง) (เพิ่มเติม
เมื่อการพิมพ์ครั้งที่ ๘, ๒๕๓๓)

^๓ พระยาโกษาธิบดี (ขุน) ต้นสกุลรัตนกุล ต่อมาพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย โปรดเกล้าฯ ให้เป็น
เจ้าพระยารัตนาธิเบศร์ ที่สมุหนายก (เพิ่มเติมเมื่อการพิมพ์ครั้งที่ ๘, ๒๕๓๓)

^๔ พระยายมราช (บุญมา) เป็นพี่น้องร่วมบิดากับเจ้าพระยามหาเสนา (บุญนาค บุญนาค) ต่อมาพระบาทสมเด็จพระ
พุทธเลิศหล้านภาลัย โปรดเกล้าฯ ให้เป็นเจ้าพระยามหาเสนา ที่สมุหพระกลาโหม (เพิ่มเติมเมื่อการพิมพ์ครั้งที่ ๘, ๒๕๓๓)

^๕ เจ้าพระยาธรรมาฯ (สด) เสนาบดีกระทรวงวัง บรรพบุรุษตระกูล สุนทรคารทูล (เพิ่มเติมเมื่อการพิมพ์ครั้งที่ ๘,
๒๕๓๓)

ตำแหน่งเจ้าพระยาพลเทพว่าง พระยาประชาชีพ กราบบังคมทูลถวายธัญญาหารแด่นสถานลานนาเขตทั้งปวง จึงมีพระราชโองการดำรัสสั่งให้มุขมนตรีผู้เป็นเจ้าหน้าที่จงรักษาสรรพสิ่งทั้งปวงนั้นไว้ตามพนักงาน เพื่อจะได้ป้องกันพระราชอาณาเขต ทะนุบำรุงพระบวรพุทธศาสนาให้สถาพรสืบไป อัครมหาเสนาบดีรับพระราชโองการ ข้าราชการถวายบังคมพร้อมกันอีกครั้งหนึ่ง

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จขึ้นพระที่นั่งไพศาลทักษิณ ประทับเหนือพระที่นั่งภัทรบิฐ ข้าราชการฝ่ายในเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทพร้อมกัน ท้าววรจันทร์กราบบังคมทูลฯ ถวายสืบทองพระกำนัล และมีพระราชปฏิสันถารแล้ว พอได้เวลาพระฤกษ์เฉลิมพระราชมณเฑียร ชาวประโคมประโคมขึ้นพร้อมกัน จึงเสด็จขึ้นสู่พระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน มีนางในตระกูลสูงอุ้มฉัตร ๑ เชิญพานทองรองข้าวเปลือก ๑ ถ้วย ๑ งา ๑ ผลพิกเขียว ๑ หินบด ๑ ตามเสด็จ และมีนางข้าราชการฝ่ายในถวายดอกไม้ธูปเทียนถวายพระพรพร้อมกัน พระแท่นบรรทม พระราชวงศ์ฝ่ายในถวายดอกหมากทองคำ ท้าววรจันทร์ถวายลูกกุญแจ ทรงรับวางข้างที่พระบรรทมแล้ว เอนพระองค์ลงบรรทมโดยทักษิณปรักดิ์เป็นฤกษ์ พระราชวงศ์ฝ่ายในซึ่งเจริญพระชันษาถวายพระพรก่อนแล้ว พระราชวงศ์ฝ่ายในทั้งปวงจึงถวายพระพรพร้อมกัน

เมื่อเฉลิมพระราชมณเฑียรเป็นฤกษ์ (แลเสวยพระกระยาหาร) แล้ว จึงเสด็จพระราชดำเนินโดยทางฝ่ายใน ทรงโปรยเงินพระราชทานผู้ที่มาคอยเฝ้าถวายพระพรตลอดทางจนถึงพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท เสด็จไปถวายบังคมพระบรมศพ ทรงอธิษฐานขอพระราชทานพระพร แล้วเสด็จกลับคืนยังพระราชมณเฑียร เวลาบ่าย เจ้าพนักงานตั้งบายศรีเวียนเทียน สมโภชพระราชมณเฑียร ต่อมาพระราชวงศานุวงศ์ แลข้าทูลละอองธุลีพระบาททั้งฝ่ายหน้าฝ่ายใน ถวายดอกไม้ธูปเทียนทั่วกัน*

เมื่อเสร็จพิธีบรมราชาภิเษกแล้ว เสด็จเสียบพระนครโดยกระบวนพยุหยาตราตามโบราณราชประเพณี ทางเดินกระบวนแห่เสด็จเสียบพระนครครั้งนั้น ออกประตู่พิเศษไชยศรี ประทับกระบวนมหาราชวังไปเลี้ยวบ้อมเมรุวัดจักร แล้วตรงไปจนถึงสะพานข้ามคลองตลาด แล้วจึงเลี้ยวกลับขึ้นทางริมกำแพงพระนครมาทางท้ายสนามเข้าถนนหน้าวังที่ท่าพระ เลี้ยวกลับเข้าพระบรมมหาราชวังทางประตู่พิเศษไชยศรี ไม่ได้หยุดพักที่วัดพระเชตุพนอย่างเมื่อรัชกาลที่ ๔ แลต่อมา ตลอดถนนที่จะเดินกระบวนแห่นั้น เจ้าพนักงานจัดตั้งราชวัติฉัตรเบญจรงค์ ๗ ชั้นแลร้านน้ำเป็นระยะ ปราบถนนโรยทรายเกลี่ยให้ราบรื่น แลให้รื้อร้านโรงอันกีดขวางอยู่ริมทางให้เป็นที่ยืนร้อย ครั้นถึงวันกำหนด* พวกทหารอาสา ๖ เหล่าชายชาติวงศ์ตั้งกองจุกช่องรายทางที่จะเสด็จตั้งปืนคู่ขนานยกยงทุกแพรกถนน เจ้าพนักงานจัดตั้งกระบวนแห่เสด็จพร้อมกัน รื้อกระบวนแห่เสด็จเสียบพระนคร

* เรื่องลักษณะการพระราชพิธีบรมราชาภิเษก พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้พระราชทานพระบรมราชาธิบายไว้ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ (ปัจจุบัน เขียนว่า สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ - สวป.) ได้จดประทานมาดังนี้

“การพิธีนั้น มีรดน้ำเป็นเบื้องต้น ขึ้นราชอาณาจักรเป็นเบื้องปลาย วิธีที่เราทำอยู่นี้ซ้ำกัน สรงมูรธาภิเษกกับขึ้นอัฐทิศนั้น เปรดน้ำอย่างเดียวกัน ขึ้นภัทรบิฐกับออกพระโรงนั้น เปรดน้ำอย่างเดียวกัน ขรอยเราจะได้ตำรามา ๒ แบบ แบบ ๑ ขึ้นบุษบกพระกายสนานเป็นการใหญ่ แล้วออกพระโรงจริง ๆ อีกแบบ ๑ ใช้น้ำบนอัฐทิศแล้วขึ้นภัทรบิฐ เป็นการทำให้พอเป็นสังเขป ตัดสินไม่ลงว่าจะเอาแบบไหน จึงเลยเอาเสียทั้งหมด”

* วันเสด็จเสียบพระนครทางสถลมารค จะเป็นวันใด ไม่พบจดหมายเหตุ แต่คงอยู่ในระหว่างเดือน ๑๐ ขึ้น ๑๐ ค่ำ จนแรม ๒ ค่ำ เพราะแรม ๓ ค่ำ ก็เริ่มพิธีอุปราชาภิเษก (ระหว่างวันที่ ๑๘ กันยายน - ๒๕ กันยายน พ.ศ. ๒๓๕๒ - กวป. (การเทียบวันเดือนปี ใส่เพิ่มเติมเมื่อการพิมพ์ครั้งที่ ๘, ๒๕๓๓))

ครั้งนั้น กระบวนหน้าปลายริ้วฝรั่งแมนปิ่น แต่งตัวเสื้อขลิบก้ามเหยียดแดง ลากปิ่นจ่ารงรางเกวียน ๒ กระบอก แล้วถึงกระบวนนายม้าต้น ใส่เสื้อสีสอดสนับเพลา โปกผ้าแดงขลิบทอง ชัดดาบ ขี่ม้าถือธง ๘ ม้า แล้วถึงพลอาสา ล้วนแต่งเครื่องเสนาภูฏองละ ๕๐ คน ตัวนายใส่เสื้อโปกผ้า มีประจำค้ำคอและสะพายดาบเดินเป็นกอง ๆ คืออาสาเกณฑ์หัดถือปืนคาบศิลาปลายหอกกอง ๑ ถือธนูกอง ๑ ถือหวนกกอง ๑ อาสาขี่ปืน^๑ ถือจ้าวกอง ๑ พลอาสาถือดาบสองมือกอง ๑ พลล้อมวงถือดาบโล่กอง ๑ ถือตั้งทองกอง ๑ พลอาสาถือดาบเขนกอง ๑ อาสาจาม ใส่เสื้อผ้าวิลาส โปกผ้าตะบิต ถือหอกซัดคู่ เหน็บกริชพวก ๑ แล้วถึงขุนหมื่นหกเหล่าคู่ซึก ใส่เสื้อแดง ผ้าโปก ศีรษะ ถือหอกเดินเรียงเป็นสี่สาย ต่อนั้นถึงกระบวนขุนหมื่นตำรวจ ๘ กรม สะพายดาบเดินสี่สาย แล้วถึง เจ้ากรมปลัดกรมพระตำรวจ เดินริ้วนอกสองสาย หุ้มแพรมหาดเล็ก เดินริ้วในสองสาย ล้วนแต่งตัวสอดสนับเพลา นุ่งผ้าเกี้ยว คาดเจียรระบาศ ใส่เสื้อเทศ สวมประจำ โปกผ้าขลิบครุยสะพายกระบี่ ในระหว่างกระบวนสี่สาย ตอนนี้ พวกกลองชนะล้วนแต่งเสื้อกางเกงแลหมวกแดง ๑๐๐ คู่ เดินเป็นสองแถวข้างใน มีจำปี จ่ากลอง แล้วแตรฝรั่ง แตรงอน สังข์ ต่อมาถึงชาวเครื่องนุ่งริ้วคาดลายเสื้อปล้อง ศีรษะใส่ลำพอก เขียวเครื่องสูง ๕ ชั้น ๗ ชั้น ชุมสาย บังแทรก แถวกลางมีมหาดเล็กเชิญพระแสงดาบเขน พระแสงหอกชัย พระแสงดาบคาบค่าย พระแสงดาบใจเพชร พระแสงหอกขวา เดินหว่างเครื่อง แล้วถึงพระที่นั่งพุทไธศวรรย์^๒ ซึ่งเป็นพระราชยาน มีเจ้าพนักงานเชิญพระกลดตาด บังสุริย์ พัดโบก พระทวย ขุนนางตำแหน่งปลัดทูลฉลองเป็นคู่เคียง เดินสองข้าง พระราชยาน ๖ คู่ ล้วนแต่งตัว (สอดสนับเพลา นุ่งผ้าเกี้ยว คาดเจียรระบาศ) ใส่เสื้อริ้วโปกขลิบกรองทอง สะพายดาบ นอกแถวคู่เคียงมีอินทพรหมนุ่งสนับเพลา สวมเสื้อเขียวข้าง ๑ แดงข้าง ๑ ศีรษะใส่เทริด ถือจามร กระบวนหลังต่อพระราชยานถึงเจ้ากรม ปลัดกรม กรมทหารในพลพัน ทนายเลือก แลรักษาพระองค์ เดินเป็นสี่สาย แล้วถึงกระบวนเครื่องสูงหลัง มีมหาดเล็กเชิญพระแสงจ้าว (พระแสงตรี) พระแสงหอกงาม เดินหว่างเครื่อง ต่อนั้นถึงมหาดเล็กเชิญเครื่อง คือ พานพระขันหมาก พระเต้า พระสุพรรณศรี เป็นต้น แลเชิญพระแสงปืน พระแสงทวน พระแสงจ้าว พระแสงหอก ตามเสด็จ ต่อมาถึงพระยาม้าต้น ม้าเทศผูกเครื่องกุดัน ๒ ม้า แล้วจึงถึง กระบวนอาสา มีจำนวนกึ่งจำนวนกระบวนข้างหน้าทุกหมู่ ฝรั่งแมนปิ่น ลากปิ่นจ่ารงรางเกวียน ๒ กระบอก เป็นที่สุด ต่อนั้นถึงกระบวนพระราชวงศ์ทรง (สนับเพลาแล) ผ้าเขียนทอง คาดเจียรระบาศ (ฉลองพระองค์ อย่างเทศทรงพระมาลา) ทรงม้ากั้นพระกลดหักทองขวาง เดินเป็นคู่ ๆ มีมหาดเล็กตามแล้วถึงกระบวนเสนาบดี นั่งแคร่ มีทนายตาม เป็นที่สุดกระบวน รวมกระบวนพยุหยาตราเป็นจำนวน ๘,๐๐๐

ในวันกำหนดนั้น ถึงเวลา ๒ โมงเช้า พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จออกท้องพระโรง ทรงเครื่อง สนับเพลาเชิงอน พระภูษาเขียนทอง ฉลองพระองค์คาดจีบคาดเจียรระบาศสายรัดพระองค์เพชร เหน็บพระแสง กั้นหยัน ทรงพระสังวาล พระอำมรงค์ แลพระมาลาเพชร* ทรงพระแสงเวียด เสด็จขึ้นเกยพระที่นั่งดุสิตาภิรมย์ ทรงพระราชยานเดินกระบวนแห่ออกจากพระบรมมหาราชวัง ทรงโปรยเงินพระราชทานราษฎรซึ่งมาคอยถวาย พระพรอยู่ทั้ง ๒ ข้างทาง จนตลอดระยะทางแล้วเสด็จกลับคืนเข้าสู่พระบรมมหาราชวัง^๓

^๑ ปัจจุบัน เขียนว่า ฎีปุ่น - สวป.

^๒ ปัจจุบัน เขียนว่า พระที่นั่งพุทไธศวรรย์ สันนิษฐานว่าสร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๑ ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ ๔ โปรดเกล้าฯ ให้หุ้มทอง เรียกว่า พระที่นั่งพุทไธศวรรย์ หรือ พระที่นั่งพุทไธศวรรย์กาญจนสิงหาสน์ แปลว่า พระที่นั่งพุทไธศวรรย์ฐานสิงห์ (เด่นดาว ศิลปานนท์. ของขึ้นเอกในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระที่นั่งพุทไธศวรรย์วังหน้า ใน นิตยสารศิลปากร, ๕๔ (๕), กันยายน - ตุลาคม ๒๕๕๔, หน้า ๑๒๑ - ๑๒๒). - สวป.

* เครื่องแต่งพระองค์ที่พรรณนาไว้ในโคลงพระราชนิพนธ์ ตรงกับที่เรียกว่าเครื่องอย่างเทศ ไม่ได้ทรงเครื่องต้น

^๓ ตั้งแต่รัชกาลที่ ๑ จนรัชกาลที่ ๓ เสด็จเสียบพระนครแต่ทางบก เสียบพระนครทางเรือเพิ่งมามีในรัชกาลที่ ๔

พระราชพิธีบรมราชาภิเษก ในรัชกาลที่ ๕

บรมราชาภิเษก

เมื่อแต่งหนังสือนี้ได้พบหมายกำหนดงานพระราชพิธีบรมราชาภิเษกรัชกาลที่ ๕ ครั้งปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๑๑ กับทั้งอธิบายรายการต่าง ๆ ปรากฏอยู่ในจดหมายเหตุบัง ได้ถามได้ความจากผู้ซึ่งมีหน้าที่เกี่ยวข้อง ในการพระราชพิธีครั้งนั้นบ้าง ปรากฏว่าสมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมขุนบาราบปรปักษ์ทรงกำหนดรายการตามระเบียบ แบบอย่าง ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตั้งไว้ แต่รายการนั้น บางอย่างทรงตั้งเมื่อครั้ง บรมราชาภิเษกในรัชกาลที่ ๔ บางอย่างทรงตั้งขึ้นต่อภายหลัง เพิ่งจะได้เข้าในการพระราชพิธีบรมราชาภิเษก รัชกาลที่ ๕ เป็นครั้งแรก จึงเห็นสมควรจะกล่าวถึงระเบียบการที่แก้ไขเมื่อรัชกาลที่ ๔ ไว้ในหนังสือนี้ด้วย

อันการทำพระราชพิธีบรมราชาภิเษก ว่าที่แท้เป็น ๒ พิธี คือ พิธีราชาภิเษก (เฉลิมพระยศ) พิธี ๑ เอลิมพระราชมนเทียร (เสด็จขึ้นประทับพระราชมนเทียรสถาน) พิธี ๑ ทั้ง ๒ พิธีนี้ไม่จำเป็นต้องทำด้วยกัน และ ปรากฏมาในเรื่องพงศาวดารว่าเคยทำห่างกันเป็น ๒ คราวก็มี ดังเช่นเมื่อสมเด็จพระนเรศวรมหาราชเสด็จ ผ่านพิภพกัศิ เมื่อสมเด็จพระนารายณ์มหาราชเสด็จผ่านพิภพกัศิ หรือเมื่อพระเจ้าบรมโกษฐ์^๑ เสด็จผ่านพิภพกัศิ ก็ทำแต่พิธีราชาภิเษกอย่างเดียว เพราะคงเสด็จไปประทับอยู่ที่วังจันทน์เกษม^๒ ต่อมาอีกหลายปีทั้ง ๓ พระองค์ จนเมื่อเสด็จไปประทับพระราชวังหลวง จึงได้ทำพิธีเฉลิมพระราชมนเทียร แต่พระเจ้าแผ่นดินพระองค์อื่น โดยมาก เสด็จขึ้นประทับพระราชมนเทียรในคราวเดียวกับราชาภิเษก การพิธีทั้ง ๒ จึงทำเหมือนเช่นเป็น พระราชพิธีอันเดียวกัน ลักษณะการพระราชพิธีบรมราชาภิเษกในกรุงรัตนโกสินทร์นี้^๓ ตำรานี้ตั้งขึ้นในรัชกาลที่ ๑ เมื่อทำพระราชพิธีบรมราชาภิเษกครั้งที่ ๒ พร้อมกับสมโภชพระนคร ซึ่งทรงสร้างสำเร็จในปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๓๒๘ สันนิษฐานว่าในครั้งนั้นพิธีส่วนราชาภิเษกเห็นจะทำที่พระมหาปราสาท^๔ และทำเป็นพิธีพราหมณ์ ส่วนพิธีเฉลิม พระราชมนเทียรทำที่พระที่นั่งจักรพรรดิพิมานอันเป็นที่เสด็จประทับ ทำเป็นพิธีสงฆ์ ครั้นถึงรัชกาลที่ ๒ พระราชพิธี บรมราชาภิเษกจะทำที่พระมหาปราสาทอย่างแต่ก่อนไม่ได้ ด้วยพระบรมศพประดิษฐานอยู่ที่นั่น จึงย้ายที่ มาทำการพิธีราชาภิเษก ณ พระที่นั่งไพศาลทักษิณ แต่ส่วนพิธีเฉลิมพระราชมนเทียรคงทำในพระที่นั่ง จักรพรรดิพิมานอย่างเดิม^๕ คือมีสวดมนต์เลี้ยงพระ ๓ วัน จัดที่สวดมนต์เป็น ๒ แห่ง พระราชาคณะหมู่ใหญ่ มีสมเด็จพระสังฆราชเป็นประธาน สวดมนต์ในพระที่นั่งจักรพรรดิพิมานองค์ตะวันตก ทางองค์ตะวันออกซึ่งเป็น ที่บรรทมนั้น พระสงฆ์วัดราชสิทธี ๔ รูป สมเด็จพระวันรัตหนึ่งปรก สวดภาณวารบนพระแท่นที่บรรทม แต่เลี้ยงพระรวมกันทางตะวันตก สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จประทับทรงสวดภาณวารที่ในที่ทั้ง ๓ วัน

^๑ ปัจจุบัน เขียนว่า สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ - สวป.

^๒ ปัจจุบัน เขียนว่า พระราชวังจันทน์เกษม - สวป.

^๓ เรื่องตำนานพิธีราชาภิเษกได้พรรณนาไว้โดยพิสดารอยู่ในหนังสือพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๒ ที่ข้าพเจ้าแต่ง

^๔ หมายถึง พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท - สวป.

^๕ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อยังเป็นกรม ได้ทรงแต่งโคลงลิลิต พรรณนารายการพระราชพิธี บรมราชาภิเษกที่ทำครั้งรัชกาลที่ ๒ ถัดวันทุกอย่าง หนังสือพิมพ์แล้วเรียกว่า โคลงลิลิตยอพระเกียรติ

ส่วนพิธีราชาภิเษกนั้น ปลุกมณฑปพระกระยาसनที่ซาลาหลังพระที่นั่งไพศาลทักษิณทางข้างตะวันออก ในพระที่นั่งไพศาลทักษิณตั้งพระแท่นมณฑล พระที่นั่งอัฐทิศ พระที่นั่งภัทรบิฐ และตู้เทียนชัย มีการพิธีแต่ สมเด็จพระสังฆราชจุดเทียนชัยเมื่อวันแรก^๑ และพราหมณ์ถวายน้ำสังข์โบสมิถสำหรับพระเคราะห์ในวันต่อ ๆ มา แล้วทำพิธีราชาภิเษกเมื่อวันที่ ๓ ส่วนพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยนั้นไม่มีการพิธีอันใด จัดไว้แต่เป็นที่เสด็จออก รับราชสมบัติเมื่อราชาภิเษกแล้วอย่างเดียว ถึงรัชกาลที่ ๓ การพระราชพิธีบรมราชาภิเษกและเฉลิม พระราชมนเทียรไม่ปรากฏว่ามีการแก้ไขเปลี่ยนแปลงอย่างใด^๒ แต่มาถึงรัชกาลที่ ๔ ปรากฏว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระราชดำริแก้ไขและตั้งแบบแผนเพิ่มเติมหลายอย่าง ดังจะกล่าวต่อไปนี้ คือ

๑. แก้ระเบียบพระปรมาภิไธยที่จารึกพระสุพรรณบัฏ

ในรัชกาลที่ ๑ รัชกาลที่ ๒ แลรัชกาลที่ ๓ ใช้จารึกพระนามขึ้นต้นว่า “สมเด็จพระบรมราชาธิราช รามาธิบดี” และมีสร้อยพระนามเหมือนกันทั้ง ๓ รัชกาล เมื่อรัชกาลที่ ๓ เกิดมีคนเรียกรัชกาลที่ ๑ ว่า “แผ่นดินต้น” รัชกาลที่ ๒ ว่า “แผ่นดินกลาง” พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๓ ได้ทรงทราบทรงรังเกียจ ว่าถ้าเช่นนั้นรัชกาลของพระองค์ก็จะอยู่ในฐานะเป็น “แผ่นดินปลาย” หรือ “แผ่นดินสุดท้าย” อันเป็นอับมงคล ก็ครั้งนั้นประจวบกับเวลาได้ทรงสร้างพระพุทธรูปยืนขนาดใหญ่ เป็นพระทรงเครื่องขึ้นไว้ในพระอุโบสถ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม ๒ องค์ และถวายพระนามว่า “พระพุทธรูปยอดฟ้าจุฬาโลก” ทรงพระราชอุทิศถวาย สมเด็จพระบรมอัยกาธิราชองค์ ๑ ถวายพระนามว่า “พระพุทธรูปเลิศล้ำนภลัย” ทรงพระราชอุทิศถวายสมเด็จพระบรมชนกนาถองค์ ๑ จึงโปรดให้ประกาศสั่งให้เรียกนามอดีตรัชกาลตามนามพระพุทธรูปซึ่งทรงพระราชอุทิศ รัชกาลที่ ๑ ให้เรียกว่า “แผ่นดินพระพุทธรูปยอดฟ้าจุฬาโลก” รัชกาลที่ ๒ ให้เรียกว่า “แผ่นดินพระพุทธรูป เลิศล้ำนภลัย” ดังนี้^๓ พอถึงรัชกาลที่ ๔ ก็เกิดปัญหาว่าจะเรียกนามรัชกาลที่ ๓ ว่าอย่างไร พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริว่าควรจะมีนามแผ่นดินตั้งไว้สำหรับคนทั้งหลายเรียกกันเป็นสามัญ ทุกรัชกาล จึงทรงบัญญัติอนุโลมต่อพระราชนิยมในรัชกาลที่ ๓ ให้เรียกรัชกาลสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๑ ว่า “แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธรูปยอดฟ้าจุฬาโลก” เรียกรัชกาลสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๒ ว่า “แผ่นดิน พระบาทสมเด็จพระพุทธรูปเลิศล้ำนภลัย” ให้เรียกรัชกาลที่ ๓ ว่า “แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว” และให้เรียกรัชกาลของพระองค์เองว่า “แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว”^๔ นามแผ่นดิน

^๑ ลักษณะการพิธีมีเทียนชัย เช่นพิธีตรุษเป็นต้น ตามแบบโบราณพระเจ้าแผ่นดินทรงจุดเอง สมเด็จพระสังฆราช เป็นแต่ผู้กำกับ (ทำนองจะมีหน้าที่บอกคาถาให้ทรงบริกรรม) แต่ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์นี้ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเป็นแต่ทรง จุดเทียนชนวนและทรงอธิษฐาน แล้วให้สมเด็จพระสังฆราชจุดเทียนชัย จะบัญญัติแต่รัชกาลไหนหาทราบไม่

^๒ มีคำกล่าวกันว่า พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ทรงพระมหาเมตตาเลยจนตลอดรัชกาล แต่ในโคลงกลอน ปรากฏว่าเครื่องราชกกุธภัณฑ์และราชูปโภคซึ่งพระครูพราหมณ์ถวายนั้น พระบาทสมเด็จพระพุทธรูปเลิศล้ำนภลัยทรงรับ ด้วยพระหัตถ์แต่พระมหาเมตตาแล้วเอวางไว้ข้างพระองค์ สิ่งอื่นพระครูพราหมณ์จัดตั้งถวาย เพราะฉะนั้นที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ทรงพระมหาเมตตาเป็นแต่ตามอย่าง

^๓ คำที่เรียกกันว่า รัชกาล เป็นของเกิดขึ้นใหม่ตั้งแต่รัชกาลที่ ๕ แต่ก่อนนั้นเรียกว่าแผ่นดิน (เอกสารต้นฉบับ ใช้ รัชชกาล - สวป.)

^๔ คำว่าพระนั่งเกล้าฯ มาแต่พระนามเดิมว่า “ทับ” พระจอมเกล้าฯ มาแต่พระนามเดิมว่า “มงกุฏ”

ซึ่งทรงบัญญัติก็เลยใช้เรียกเป็นพระนามสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้ง ๔ พระองค์นั้นด้วย เนื่องด้วยการที่ทรงบัญญัตินามแผ่นดินให้เป็นระเบียบดังกล่าวมาจึงทรงแก้ไขพระปรมาภิไธยที่จารึกในพระสุพรรณบัฏให้ต่างกันทุกพระองค์ เป็นต้นว่าพระปรมาภิไธยของพระองค์เอง แต่งขึ้นต้นด้วยพระนามเดิมว่า สมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดลฯ สร้อยพระนามใช้ตามแบบโบราณเพื่อรักษาสวัสดิมงคลไว้บ้าง แต่งใหม่ตามสร้อยพระนามเดิมบ้าง ตามพระบารมีและคุณวิเศษในพระองค์บ้าง ลงนามแผ่นดินไว้ข้างท้ายว่า “พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว” ดังนี้ ถึงรัชกาลที่ ๕ เมื่อจะทำพระราชพิธีพระบรมราชาภิเษก พระบรมวงศ์และเสนาบดี^๑ ปรีक्षाกันคิดพระปรมาภิไธยที่จารึกในพระสุพรรณบัฏ ถวายสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเลือก ๔ พระนาม เมื่อแต่งหนังสือนี้ได้พบสมุดซึ่งเขียนขึ้นทูลเกล้าฯ ถวาย

พระนามที่ ๑

สมเด็จพระปรมินทร^๒มหาบุรุษย์ สุธสมมติเทพยพงศ วงศาติศรกระษัตริย์ วรชัตติยราชนิกรโธม จาตุรันตบรมมหาจักรพรรดิราชสังกาศ อุกโตสุชาติสังสุทธเคราะห์นิจักรบรมนาถ อติศวรรราชรามวรัญกูร สุจริตมูลสุสาธิต อรรคอุกฤษฐไพบุลย์ บุรพาตุลย์กฤษดาภิหาร สุภาธิการรังสฤษดิ์ ธิัญญลักษณ์วิจิตร โสภากยสรพวงค์ มหาชนโตมางคประนตบาทบงกชยุคล ประสิทธิสรพศุภผลอุดม บรมสุขุมาลัย มหาบุรุษรัตนศึกษาพิพัฒนศิลป์โกศล สุวิสุทธีวิมลศีลสมาจาร คัมภีรญาณประภาไพโรจ อเนกโกฏิสาศุณวิบูลย์สันตทาน ทิพยเทพาวตาร ไพศาลเกียรติคุณอดุลยพิเศษ สรรพเทเวศรานุรักษ์ วรุตมศักดิ์สมญา พิณิตประชานาถ เปรมกระมลชัตติราชประยูร มุลสุขุมายาภิรมย์ บรมกฤษดาภิหาร บริบูรณ์คุณสารสยามาทินครวรุฒเมกราชติลก มหาปรีวารนายกอนันตมหันตวรฤทธิเดช สรรพวิเศษสิรินทร อเนกชนนิกร สโมสรรสมมติ ประสิทธิวรยศ มโหดมบรมราชสมบัติ นพปดลเศวตฉัตราดิฉัตร สิริรัตโนปลักษณมหาบรมราชาภิเศกาภิสิต สรรพทศทิศวิชิตชัย สกลมไหสวริยมหาสวามินทร์ มเหศวรมหินทรมหารามาทิราชวโรดม บรมนาถชาติอาชาวศัย พุทธาทีไตรงรัตนสรณารักษ์ อุกฤษฐศักดิ์อรรคนเรศราธิบดี เมตตากรุณาสถลฤทัย อโนปมัยบุญการ สกลไพศาล มหารัษฎาธิบดินทร์ ปรมินทรธรรมิกมหาราชาราชบพิตร อติศรมหาจุฬาลงกรณ์เศกเกล้าเจ้าอยู่หัวฯ

พระนามที่ ๒

พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลักษณ์ อลังกรณ์ศักดิ์สุทธิสมมติเทพยพงศ ฯลฯ (เหมือนสร้อยพระนามที่ ๑)

พระนามย่อที่ ๓

สมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลักษณ์ อลังกรณ์ศักดิ์สุทธิสมมติเทพยพงศ วงศาติศรกระษัตริย์ วรชัตติยราชนิกรโธม จาตุรันตบรมมหาจักรพรรดิราชสังกาศ ปรมินทรธรรมิกมหาราชาราชบพิตร พระผ่านเกล้าเจ้าอยู่หัวฯ

^๑ ได้ยินมาว่าในเรื่องคิดพระนามครั้งนั้น กรมหลวงวงศาธิราชสนิทเป็นหัวหน้า นอกจากนั้นจะมีใครอีกบ้างไม่ทราบแน่

^๒ คำว่า “ปรมินทร” นี้ ทราบว่าเป็นกระแสพระราชดำริในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงไว้ว่าควรใช้สลับรัชกาลกับคำ “ปรเมนทร” จึงใช้เป็นแบบต่อมา

พระนามที่ ๔^๑

พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ บดินทรเทพยมหามงกุฏ บุรุษยรัตนราชรวิวงศ์
วรุตมพงศบริพัตร วรชัตติยราชนิกรโธมจาดุรันตบรมมหาจักรพรรดิราชสังกาศ อุโกโตสุชาติสังสุทธเคราะห์ณี
จักรีบรมนารถ อติศวรรราชรามวรัญกูร สุจริตมูลสุสาธิต อรรคอุกฤษฐ์ไพบุลย์ บุรพาตูลย์กฤฎาภินิหาร สุภาธิการ
รังสฤษดิ์ ธีัญญลักษณ์วิจิตรโสภาคยสรรพางค์ มหาขโนตมางคประนตบาทบงกชยุคล ประสิทธิสรรพศุภผล
อุดมบรมสุขุมาลัย ทิพยเทพาวตารไพศาลเกียรติคุณอดุลยวิเศษ สรรพเทพเวศรานุรักษ์ วิสิษฐศักดิ์สมญาพินิตประชานารถ
เปรมภระมลชัตติยราชประยูร มุลมุขมาตยาภิรมย์ บรมกฤษฏาภินิหาร บริบูรณ์คุณสารสยามาทินครวรุต
เมกราชดิลก มหาปรีวารนายกอนันตมหันตวรฤทธิเดช สรรพวิเศษสิรินทร อเนกชนนิกรสโมสรสมมติ ประสิทธิ
วรยศมโหดมบรมราชสมบัติ นพพลเศวตฉัตรดิลกัตถ์ตรี สิริรัตโนปลักษณมหาบรมราชาภิเศกาภิสิต สรรพทศทิศ
วิจิตรชัย สกลมไหสวรรียมมหาสวามินทร์ มหเศรษฐมหินทรมหารามาธิราชวโรดม บรมนารถชาติอาชาวศัย พุทธาทิไตร
รัตนสรณารักษ์ อุดลยศักดิ์อรรคนเรศราธิบดี เมตตากรุณาสีตลหุทัย อโนปมัยบุญการสกลไพศาล มหารัษฎา
ธิบดินทร์ ปรมินทรธรรมิกมหาราชาธิราช บรมนารถบพิตร พระจุฬาลงกรณ์เกล้าเจ้าอยู่หัว

พระนามที่ ๔ นี้ ในสมุดที่พบมีบานแผ่นงจดไว้ว่า “ฉบับนี้ได้ถวายในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ โปรดว่า
พระราชหฤทัยของท่านรักอย่างนี้ดีแล้ว เพราะไม่เสียของเดิม^๒ ที่ฉบับก่อนนั้นท่านผู้หลักผู้ใหญ่จัดมา มิรู้จะดี
ท่านได้” ก็เป็นอันตกลงใช้พระนามที่ ๔ ที่จารึกในพระสุพรรณบัฏ”

ผู้อ่านโดยสังเขปจะพึงเห็นได้ว่า พระนามทั้ง ๔ พระนามนั้นถ้อยคำเหมือนกันโดยมาก ผิดกัน
แต่บางแห่ง ที่เป็นเช่นนั้นเพราะเอาสร้อยพระนามในพระสุพรรณบัฏพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
มาตั้งเป็นหลัก แก่แต่เฉพาะบางแห่งซึ่งมีเหตุเห็นสมควรจะต้องแก้ที่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวไม่โปรดพระนามที่ ๑
ที่ ๒ แลที่ ๓ นั้น คงเป็นด้วยแต่งพลาดไป ๒ อย่าง คือที่ไม่ใช้พระนามเดิมขึ้นต้นว่า สมเด็จพระปรมินทร
มหาจุฬาลงกรณ์ เหมือนอย่างพระนามพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งใช้พระนามเดิมขึ้นต้นว่า
สมเด็จพระปรมินทรมหามงกุฎอย่าง ๑ อีกอย่าง ๑ นั้น สร้อยพระนามเอาพระคุณของพระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งผิดกับพระคุณของพระองค์มาใช้หลายแห่ง ได้ยินมาว่าโปรดฯ ให้ส่งไปถวายสมเด็จพระ
พระสังฆราช (ปุลสเทว สา) วัดราชประดิษฐ เวลานั้นยังเป็นที่พระศาสนโสภณ ขอให้ตรวจแก้ไข ด้วยท่าน
เป็นผู้รู้ภาษาขอมคณาดกาน แลเป็นศิษย์ทราบพระราชนิยมของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมั่นคง
จึงแก้ถวายมาเป็นอย่างที่ ๔ ที่ตกลงนั้น

^๑ อีกขบวนการสะกดคำในสร้อยพระนามไม่ตรงกับสร้อยพระนามเดิมขณะดำรงพระราชอิสริยยศพระเจ้าลูกยาเธอฯ
ในประกาศราชกิจจานุเบกษา และสะกดต่างจากพระนามในหน้า ๑๑๘ - ๑๑๙ และ ๑๒๓ จึงคงอีกขวิธีไว้ตามต้นฉบับ - สวป.

^๒ ของเดิมนั้น หมายความว่า สร้อยพระนามในพระสุพรรณบัฏเดิมตั้งแต่ บดินทรเทพยมหามงกุฏ บุรุษยรัตนราชรวิวงศ์
วรุตมพงศบริพัตร ตามแบบพระนามพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็เอาสร้อยพระนามเดิมมาลงเหมือนกัน

^๓ ต่อมาเมื่อทำพระราชพิธีบรมราชาภิเษกครั้งปีระกา พ.ศ. ๒๔๑๖ แก้สร้อยพระนามบางแห่ง แลส่งท้าว
พระนามว่า พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแต่นั้นมา

๒. แก้วระเบียบพิธีการ

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่โปรดกระบวนที่ทำพระราชพิธีสำหรับพระนครให้ต่างกัน เป็นพิธีสงฆ์บ้าง เป็นพิธีพราหมณ์บ้าง พระราชพิธีที่เคยทำเป็นพิธีพราหมณ์ล้วนมาแต่ก่อน ทรงเพิ่มพิธีสงฆ์ เข้าด้วยเกือบจะทุกพิธี^๑ ระเบียบการพระราชพิธีบรมราชาภิเษกก็ทรงแก้ไขด้วยเหตุอันเดียวกัน คือโปรดฯให้ ย้ายที่พระสงฆ์ราชาคณะผู้ใหญ่สวดมนต์จากพระที่นั่งจักรพรรดิพิมานองค์ตะวันตกกลางมาสวดมนต์ที่พระที่นั่ง ไพบูลย์ทักซิณ ด้วยเป็นที่ตั้งพระแท่นมณฑล แลเป็นที่ทำพระราชพิธีราชาภิเษก และเมื่อก่อนจะสวดมนต์ ให้พระราชอาคันตุกะผู้จะชดด้ำนานประกาศเทวดาโดยพิสดารด้วย แต่คงสวดสวดปริตรและมีเลี้ยงพระทุกวันเหมือน แต่ก่อน การที่พระสงฆ์วัดราชสิทธีเคยสวดภาณวารในที่พระบรมมหาราชวังนั้น เปลี่ยนเป็นพระสงฆ์ธรรมยุติกฯ ๕ รูป สวดสวดปริตรในที่พระบรมมหาราชวัง แต่คงเสด็จประทับสวดพระปริตรในห้องที่พระบรมมหาราชวังอย่างเดิม ส่วนการสวด ภาณวารนั้น โปรดให้ตั้งระเบียบขึ้นใหม่คล้ายกับพิธีตรุษ คือจัดที่พระสงฆ์สวดมนต์ ตั้งเตียงสวดและตู้เทียนชัย ในพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยอีกแห่งหนึ่ง นิมนต์พระราชอาคันตุกะเพิ่มอีกจำนวนหนึ่งมาสวดมนต์ ๓ วัน แล้วผลัดกันสวดภาณวารคราวละ ๔ รูป มีพระราชอาคันตุกะผู้ใหญ่หนึ่งปรกสวดตลอด ๓ วัน ๓ คืน

ต่อมาในรัชกาลที่ ๔ เมื่อปีมะแม พ.ศ. ๒๔๐๒ เสด็จเฉลิมพระอภิเนาวนิเวศซึ่งทรงสร้างใหม่ โปรดให้ทำการพิธีคล้ายกับพระราชพิธีเฉลิมพระราชมณเฑียรในการบรมราชาภิเษก ทรงพระราชดำริว่า การสวดภาณวารอย่างแต่ก่อนไม่ครบ ๓ วันบริบูรณ์ เพราะจุดเทียนชัยและตั้งต้นสวดภาณวารต่อในวันที่ ๒ จึงทรงแก้ไขให้เพิ่มพิธีตั้งน้ำวงด้าย มีสวดมนต์เลี้ยงพระก่อนวันงานอีกวัน ๑ เพื่อให้ได้จุดเทียนชัย และ เริ่มสวดภาณวารในเวลาเช้าวันที่ ๑ แห่งการพระราชพิธี พิธีตั้งน้ำวงด้ายในงานพระราชพิธีบรมราชาภิเษก จึงเพิ่มเป็นครั้งแรกเมื่อรัชกาลที่ ๕

อนึ่ง แต่ก่อนมาเมื่อราชาภิเษกแล้ว สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จไปยังพระมหาปราสาท^๒ ถวายบังคม พระบรมศพสมเด็จพระบรมชนกนาถขอพระราชทานพร แต่เมื่อรัชกาลที่ ๔ พระบรมศพเป็นสมเด็จพระบรม เชนฐาธิราช พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดให้เชิญพระบรมอัฐิสมเด็จพระบรมชนกนาถ และพระบรมราชบุรพการี เสด็จออกประดิษฐานที่ในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม เมื่อราชาภิเษกแล้ว เสด็จไปถวายบังคมพระบรมอัฐิสมเด็จพระบรมชนกนาถ และพระบรมราชบุรพการีก่อน แล้วจึงเสด็จไป ถวายบังคมพระบรมศพสมเด็จพระบรมเชษฐาธิราชที่พระมหาปราสาท ถึงรัชกาลที่ ๕ พระบรมศพเป็น สมเด็จพระบรมชนกนาถ จึงไม่เสด็จออกวัดพระศรีรัตนศาสดาราม แต่คงเชิญพระบรมอัฐิและพระอัฐิ สมเด็จพระบุรพการีเสด็จออกประดิษฐาน ณ พระมหาปราสาท อนุโลมตามแบบอย่างซึ่งพระบาทสมเด็จพระ จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงตั้งไว้

^๑ เรื่องนี้มีพระบรมราชาธิบายพิสดารอยู่ในหนังสือเรื่องพระราชพิธีสิบสองเดือน ซึ่งพระบาทสมเด็จพระ จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชนิพนธ์

^๒ หมายถึง พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ ๒ ได้ย้ายมาทำพิธีที่ราชมณเฑียรหมู่พระที่นั่ง จักรพรรดิพิมาน เนื่องจากพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทเป็นที่ประดิษฐานพระบรมศพอยู่ในรัชกาลหลังต่อ ๆ มา พระมหาปราสาท ก็เป็นที่ตั้งพระบรมศพอย่างเดียวกัน จึงเป็นประเพณีที่มาทำพระราชพิธีบรมราชาภิเษกในพระมหาราชวังหมู่พระที่นั่ง จักรพรรดิพิมาน ตั้งแต่รัชกาลที่ ๒ สืบมาทุกรัชกาล (ดูเพิ่มในเรื่อง บรมราชาภิเษก รัชกาลที่ ๒ หน้า ๙๕) - สวป.

๓. แก้เสวตฉัตร

มีคติถือมาแต่โบราณ ว่าพระเสวตฉัตรนั้นจะลดลงจากที่ได้ต่อเมื่อเปลี่ยนรัชกาล โดยปกติถ้าจะซ่อมแซม เช่นเปลี่ยนผ้าหุ้มใหม่ ต้องตั้งรกร่างขึ้นใหม่ทำบนนั้น ถ้าหากมีความจำเป็นต้องลด เช่น เวลาปฏิสังขรณ์พระราชมนเทียน เป็นต้น เมื่อกลับยกเสวตฉัตรขึ้นที่เดิม ก็ต้องทำการพิธีมีฤกษ์และสมโภช เพราะฉะนั้นจึงมีแต่งงานพระราชพิธีบรมราชาภิเษกอย่างเดียว ซึ่งระเบียบการพิธีมีลดพระเสวตฉัตรลงซ่อมแซมและเปลี่ยนผ้าหุ้มใหม่ แล้วยกกลับขึ้นตั้งที่ในวันแรกตั้งการพิธีบรมราชาภิเษก แต่การที่ยกพระเสวตฉัตรจะทำการพิธีแหวกอีกส่วนหนึ่ง ดังเช่นประโคมดุริยดนตรีและยิงปืนมหาฤกษ์มหาชัยเมื่อเวลายกมาแต่เดิม หรือเป็นของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริเพิ่มขึ้น ข้อนี้ยังไม่ทราบแน่ ได้ยินมาแต่ว่าแต่ก่อนใช้ตาตหุ้มพระเสวตฉัตร ถึงรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริว่าพระเสวตฉัตรต้องหุ้มผ้าขาวจึงจะตรงกับตำรา ที่ใช้ตาตหุ้มกลับทำให้เลวลง โปรดให้กลับใช้ผ้าขาวหุ้มอย่างเดิม สันนิษฐานว่าคงทรงพระราชดำริเมื่อทำพระราชพิธีบรมราชาภิเษกในรัชกาลที่ ๔

๔. เปลี่ยนพระที่นั่งอัฐทิศและพระที่นั่งภัทรบิฐ^๑

พระที่นั่งอัฐทิศอันทำด้วยไม้มะเดื่อนั้น แต่ก่อนมาต่อเมื่อจะมีงานพระราชพิธีบรมราชาภิเษกจึงสร้างขึ้นสำหรับใช้ชั่วคราว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้สร้างจำหลักปิดทองเป็นของถาวร (สันนิษฐานว่าเมื่องานเฉลิมพระราชมนเทียนพระอภิเนาวนิเวศ) แล้วตั้งประจำที่ไว้ในพระที่นั่งอนันตสมาคม พระที่นั่งอัฐทิศองค์นี้ จึงเพิ่งใช้งานพระราชพิธีบรมราชาภิเษกตั้งแต่รัชกาลที่ ๕ เป็นต้นมา

สันนิษฐานต่อเนื่องไปอีกข้อหนึ่งถึงเรื่องพระที่นั่งภัทรบิฐ เดิมก็เห็นจะสร้างขึ้นใช้งานเฉพาะงานเหมือนอย่างพระที่นั่งอัฐทิศ พระที่นั่งภัทรบิฐองค์ที่ใช้ในปัจจุบันนี้ ทำด้วยถมเป็นรูปพระแก้วอู่ และมีคำกล่าวกันว่าเจ้าพระยานครศรีธรรมราชทำถวาย ก็การทำพระที่นั่งภัทรบิฐสำหรับราชาภิเษกถวายพระเจ้าแผ่นดินซึ่งทรงราชาภิเษกเสร็จแล้วย่อมใช้วิสัยที่จะเป็นได้ พระราชอาสน์ทำด้วยถม ซึ่งเจ้าพระยานครได้ทำถวายมีปรากฏอีก ๒ องค์ คือ พระแท่นเสด็จออกขุนนาง องค์ ๑ พระราชยาน องค์ ๑ จึงสันนิษฐานว่าพระที่นั่งภัทรบิฐถมนี้ เดิมเจ้าพระยานครฯ เห็นจะสร้างเป็นพระแก้วอู่สำหรับเสด็จประทับรับแขกเมืองถวายพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เนื่องจากพระราชอาสน์ ๒ องค์ ซึ่งกล่าวมาก่อน โปรดให้บูรณะเป็นพระที่นั่งภัทรบิฐในคราวเดียวกับทรงสร้างพระที่นั่งอัฐทิศ จึงได้เป็นคู่กันมาจนทุกวันนี้

๕. เพิ่มเครื่องแต่งพระแท่นมณฑล

เครื่องตั้งพระแท่นมณฑล เมื่องานพระราชพิธีบรมราชาภิเษกรัชกาลที่ ๒ ตั้งสิ่งใดบ้างมีปรากฏอยู่ในจดหมายเหตุ^๒ และมาปรากฏว่ามีสิ่งซึ่งเพิ่มขึ้นเมื่อในรัชกาลที่ ๔ อีกมาก^๓ บางสิ่งเพิ่มขึ้นเมื่องานบรมราชาภิเษกรัชกาลที่ ๔ บางสิ่งซึ่งเพิ่มขึ้นต่อภายหลัง เพิ่งจะได้ตั้งพระแท่นมณฑลงานพระราชพิธี

^๑ เรื่องเปลี่ยนพระที่นั่งอัฐทิศ เป็นพระบรมราชาธิบายของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

^๒ พรรณนาไว้ในโคลงกลอนพระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวถวญ

^๓ ในรัชกาลภายหลัง ตั้งแต่รัชกาลที่ ๕ มากี่เพิ่มขึ้นอีกทุกรัชกาล

บรมราชาภิเษกเมื่อรัชกาลที่ ๕ เป็นครั้งแรก^๑ จึงควรจะกล่าวถึงเครื่องตั้งพระแท่นมณฑลด้วย แต่เพื่อความสะดวกแก่ผู้อ่าน จะพรรณนาเป็นหมวด ๆ และสิ่งซึ่งไม่มีอธิบายบอกเป็นอย่างอื่นนั้น เข้าใจว่าเป็นของเคยตั้งพระแท่นมณฑลมาแต่รัชกาลที่ ๑ คือ

หมวดพระเจ้า

๑. พระบรมสารีริกธาตุ (เมื่อรัชกาลที่ ๒ ทำที่ตั้งรับรัตนที่เป็นระย้ากินนร จึงเรียกกันว่า “พระธาตุระย้ากินนร” เดิมตั้งที่พระสงฆ์สวดมนต์ ณ พระที่นั่งจักรพรรดิพิมานองค์ตะวันตก มาตั้งพระแท่นมณฑลเมื่อรัชกาลที่ ๔ และต่อมาทรงสร้างพระสถูปถุณครอบนอกอีกชั้นหนึ่ง)

๒. พระพุทธรูปขจรรัตน์ฯ (ได้มาจากเมืองจำปาศักดิ์เมื่อรัชกาลที่ ๒ แต่เพิ่งตั้งพระแท่นมณฑลพิธีเมื่อรัชกาลที่ ๔)

๓. พระแก้วเรือนทอง (ในหนังสืออื่นเรียกว่าพระเรือนแก้วก็มี เป็นพระหยก ได้มาเมื่อรัชกาลที่ ๓ เห็นจะตั้งพระแท่นมณฑลมาแต่ในรัชกาลนั้น)

๔. พระแก้วเชียงแสน (ได้มาเมื่อรัชกาลที่ ๔ เพิ่งตั้งงานบรมราชาภิเษกครั้งรัชกาลที่ ๕ เป็นที่แรก)

๕. พระชัยประจำรัชกาลที่ ๑

๖. พระชัยประจำรัชกาลที่ ๒

๗. พระชัยประจำรัชกาลที่ ๓

๘. พระชัยประจำรัชกาลที่ ๔ (เพิ่งตั้งงานบรมราชาภิเษกครั้งรัชกาลที่ ๕ เป็นที่แรก)^๒

๙. พระชัยพิธี (พระทรงเครื่องยืน หล่อด้วยเงินหุ้มทองแต่ในรัชกาลที่ ๑)

๑๐. พระชัยหลังช้าง (ครั้งรัชกาลที่ ๑)

๑๑. พระนิรันตราย (ทรงสร้างสวมพระทองคำของโบราณเมื่อในรัชกาลที่ ๔ เพิ่งตั้งงานบรมราชาภิเษกครั้งรัชกาลที่ ๕ เป็นที่แรก)

๑๒. คัมภีร์พระธรรม (คือพระไตรปิฎกย่อ สันนิษฐานว่าจะเพิ่งตั้งพระแท่นมณฑลเมื่อในรัชกาลที่ ๔)

หมวดพระราชลัญจรี

๑. พระสุพรรณบัฏ

๒. ดวงพระชันษา (จารึกพร้อมกับพระสุพรรณบัฏ)

^๑ ในพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๔ ซึ่งเจ้าพระยาทิพากรวงศ์แต่ง (ปัจจุบัน เขียนว่า เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ - สวป.) ตรงว่าด้วยงานพระราชพิธีบรมราชาภิเษกก็พรรณาส่งซึ่งตั้งพระแท่นมณฑลไว้โดยพิสดาร แต่สังเกตว่าสิ่งซึ่งเกิดในรัชกาลที่ ๔ ตอนหลังก็มี เช่น พระเต้าเทวปฏิฐเป็นต้น จึงนึกสงสัยว่า หรือท่านจะได้หมายรับสั่งครั้งรัชกาลที่ ๕ ไปใช้เป็นหลัก โดยทราบจากสมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมพระยาบวรบริบูรณ์ว่าทำอย่างเดียวกับครั้งรัชกาลที่ ๕ ก็ได้สังเกตไปถึงสิ่งที่เพิ่มเติมขึ้นต่อภายหลัง

^๒ พระชัยประจำรัชกาลอื่นนอกจากรัชกาลที่ ๑ สร้างภายหลังงานพระราชพิธีบรมราชาภิเษก เพราะฉะนั้นย่อมตั้งแต่พระชัยประจำรัชกาลก่อน

๓. พระราชลัญจกร (แต่เดิมเรียกว่า “พระอนุโลมทำแห่ง” คือทำแห่งครั้งประทับพระราชลัญจกรมหาอนุโลม หมายความว่า พระราชโองการ ตั้งแต่รัชกาลที่ ๔ โปรดให้ตั้งพระราชลัญจกรแทน)

หมวดเครื่องพระมุธาภิเษก

๑. ครอบพระกริ่ง (บางที่จะได้เคยตั้งแต่ครั้งราชาภิเษกรัชกาลที่ ๔)
๒. พระมหาสังข์ทักษิณาวัฏ^๑
๓. พระมหาสังข์ทอง
๔. พระมหาสังข์นาก (สร้างในรัชกาลไหนไม่แน่ แต่ไม่ปรากฏในหมายรับสั่งตลอดรัชกาลที่ ๓)
๕. พระมหาสังข์เงิน
๖. พระมหาสังข์ ๕ (รัชกาลที่ ๓)
๗. พระเต้าเบญจครรรภ์ใหญ่
๘. พระเต้าเบญจครรรภ์รอง^๒ (รัชกาลที่ ๔)
๙. พระเต้าเบญจครรรภ์ห้าห้อง (รัชกาลที่ ๔)
๑๐. พระเต้าปทุมนิมิตทอง
๑๑. พระเต้าปทุมนิมิตนาก
๑๒. พระเต้าปทุมนิมิตเงิน
๑๓. พระเต้าปทุมนิมิตสัมฤทธิ์
๑๔. พระเต้าห้ำกษัตริย์ (รัชกาลที่ ๔)
๑๕. พระเต้าบัวหยกเขียว (รัชกาลที่ ๔)
๑๖. พระเต้าบัวแดง (รัชกาลที่ ๔)
๑๗. พระเต้าจารึกอักษร (รัชกาลที่ ๔)
๑๘. พระเต้าศิลายอดเกี้ยว^๔ (รัชกาลที่ ๔)
๑๙. พระเต้าบังกลี
๒๐. พระเต้าเทวปฏิฐ (รัชกาลที่ ๔)
๒๑. พระเต้าไกรลาส (รัชกาลที่ ๔)
๒๒. พระเต้านพเคราะห์ (รัชกาลที่ ๔)
๒๓. ครอบพระมุธาภิเษก

^๑ คำว่า ทักษิณาวัฏ ปัจจุบัน เขียนว่า ทักษิณาวรรต หรือ ทักษิณาวัฏ - สวป.

^๒ บางครั้งใช้ พระเต้าเบญจฉัพย์ - สวป.

^๓ บรรดาพระเต้าซึ่งสร้างในรัชกาลที่ ๔ ดูเหมือนจะใช้นางานพระราชพิธีบรมราชาภิเษกเป็นที่แรกเมื่อครั้งรัชกาลที่ ๕ หึ่งนั้น

^๔ ยอดกะเป็นพระเกี่ยวยอด นำสันนิษฐานว่าสร้างในรัชกาลที่ ๕ แต่เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ท่านว่าตั้งพระแทนมณฑลมาแล้วแต่ในรัชกาลที่ ๔

หมวดเครื่องต้น

๑. พระมหามงกุฎ^{*}
๒. พระแสงขรรค์ชัยศรี
๓. ธารพระกร
๔. วาลวิชนี (พัดฝักมะขามก็เรียก)
๕. ฉลองพระบาท
๖. พระภูษารัตกัมพล
๗. พระมหาสังวาล
๘. พระนพ
๙. พระสังวาลพราหมณ์
๑๐. พระอำมรงค์
๑๑. พระมาลาเพชร (หนังสือบางฉบับเรียกว่าพระชฎาเพชร)
๑๒. พระแสงหข่างเผือก (เห็นจะแรกตั้งในรัชกาลที่ ๔)
๑๓. พระแสงจามรี

หมวดเครื่องพิชัยสงคราม

๑. หีบเครื่องพระพิชัยสงคราม
๒. หีบเครื่องพระมนต์พิเศษ
๓. พระมาลาเบี่ยง
๔. ฉลองพระองค์เกราะเหล็ก
๕. ฉลองพระองค์เกราะนวม
๖. เครื่องทรงลงยันต์ราชะ ๗ สี

หมวดพระแสง

๑. พระแสงดาบเขลย
๒. พระแสงจักร
๓. พระแสงตรีศูล
๔. พระแสงธนู
๕. พระแสงดาบเขน
๖. พระแสงหอกชัย

* เครื่องต้นแต่ ๑ ถึง ๕ กำหนดว่าเป็นเบญจราชกกุธภัณฑ์ แต่ในตำราราชาภิเษกไม่ตรงกันทุกตำรา ในปฐมชาดกที่ธารพระกร ว่า ฝักรัตกัมพล ที่ วาลวิชนี ว่า พระเศวตฉัตร ในหนังสือมหาวงศ์ ที่ ธารพระกร ว่า เศวตฉัตร ในหนังสืออภิธานที่ปึกา ที่ วาลวิชนี ว่า จามร

๗. พระแสงปืนคาบชุดขี้ม้วนน้ำสะโตง
๘. พระแสงของง้าวเจ้าพระยาแสนพลพ่าย^๑
๙. พระแสงดาบคาบค่าย
๑๐. พระแสงดาบใจเพชร
๑๑. พระแสงเวียด^๒ (เมืองงานบรมราชาภิเษกรัชกาลที่ ๒ ทรงในงานไม่ได้เข้าพิธี)
๑๒. พระแสงทวน
๑๓. พระแสงง้าว
๑๔. พระแสงปืนคาบศิลาเคยทรง (คือพระแสงปืนพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงสำหรับพระหัตถ์ในการศึกสงครามมาแต่เดิม)
๑๕. พระแสงขอดีข้างลุ่ม
๑๖. พระแสงขอครำดำไม้เท้า
๑๗. พระแสงชนักตั้ง
๑๘. พระแสงศร ๓ เล่ม (สร้างในรัชกาลที่ ๔ เพื่งตั้งงานพระราชพิธีบรมราชาภิเษกเป็นที่แรก เมื่อครั้งรัชกาลที่ ๕)

หมวดเครื่องสูง

๑. พระเศวตฉัตร (คือพระเศวตฉัตรพระคชาธาร)
๒. พระเสมาธิปัตย
๓. พระฉัตรชัย
๔. พระเกวฬพ่าห์^๓
๕. ธงชัยกระบี่ชูช
๖. ธงชัยครุฑพ่าห์

หมวดเครื่องราชูปโภค

๑. พานพระขึ้นหมาก
๒. พระสุพรรณศรีบัวแฉก

^๑ แต่ ๑ ถึง ๘ เรียกพระแสงอัฐฎาฐ

^๒ ที่เรียกพระแสงเวียด เพราะพระเจ้าเวียดนัม (องค์เชียงสือ) ถวายในรัชกาลที่ ๑ (เวียดนัม ปัจจุบัน เขียนว่า เวียดนาม - สวป.)

^๓ พระเสมาธิปัตย พระฉัตรชัย พระเกวฬพ่าห์ (บางครั้งใช้ พระเกวฬพ่าย - สวป.) เรียกรวมกันว่า พระกรรมภิมรมย์ เป็นฉัตรแพรขาวลงยันต์เส้นทองสมเด็จฯ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ทรงสันนิษฐานว่า “เดิมคงเป็นเครื่องหมายตัวแม่ทัพ คือทัพหน้า (วังหน้า) คัน ๑ ทัพหลวง (วังหลวง) คัน ๑ ทัพหลัง (วังหลัง) คัน ๑ ที่เอาขึ้นหลังช้างพระคชาธาร ก็คือฉัตรเครื่องหมายนี้เอง ฉัตรพระคชาธารวังหน้า ๕ ชั้น วังหลวง ๗ ชั้น วังหลังไม่เคยเห็น อาจเป็น ๓ ชั้นก็ได้ เวลาใดเวลาหนึ่ง ไม่มีวังหน้าวังหลังจึงรวมเอาฉัตร ๓ คันมาไว้วังหลวงหมด เลยหลงทำเป็น ๗ ชั้น เหมือนกันหมดทั้ง ๓ คัน”

๓. พระเจ้าพระสุธารส

๔. พระสุพรรณราช

เครื่องตั้งเคียงพระแท่นมณฑล

ตู้เทียบเท้าพระองค์คู่ ๑ เทียนพระมหามงคคู่ ๑ (เข้าใจว่ามีขึ้นเมื่อครั้งรัชกาลที่ ๔)

ปิ่นทองรางเกวียนขนาดย่อม ซ้อมหาฤกษ์ ๑ มหาชัย ๑ มหาจักร ๑ มหาปราบ ๑ ปิ่น ๔ กระบองนี้หล่อเมื่อในรัชกาลที่ ๔ สำหรับยังเป็นฤกษ์ในการพระราชพิธีบางอย่าง เช่น ยกเศวตฉัตรและเริ่มยิงอาถรรพณ์ พิธีตรุษ^๑ เป็นต้น

อนึ่ง ที่ในพระที่นั่งไพศาลทักษิณ ตรงกลางแขวนยันต์พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ต่อออกมาแขวนยันต์พระอรหันต์ประจำทิศทั้ง ๘ ยันต์นี้ก็เป็นของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริขึ้น

พรรณนาว่าด้วยแก้ไขระเบียบการพิธีแล้ว ที่นี้จะกล่าวถึงงานพระราชพิธีบรมราชาภิเษกที่ทำในรัชกาลที่ ๕ เมื่อปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๑๑ ต่อไป การจารึกพระสุพรรณบัฏ ได้พบสำเนาหมายรับสั่ง อันเป็นแบบที่ใช้ในเวลาก่อนบรมราชาภิเษก จึงคัดสำเนามาลงไว้ให้เห็นแบบด้วย ดังนี้

“พระยาบำเรอภักดิ์ รับสั่งสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ กรมขุนพิริยดิศประชนาถ (ซึ่งทรงสำเร็จราชการแผ่นดิน)^๒ โปรดเกล้าฯ สั่งว่า พระโหราธิบดี หลวงโลกทิพย์ ขุนโชติพรหมมา ขุนเทพพยากรณ์ ไทรค้ำฉนวน พระฤกษ์พระราชพิธีบรมราชาภิเษกทูลเกล้าฯ ถวาย” ต่อนี้จะคัดสำเนาฎีกาคำนวณของโหร ซึ่งมีฉบับปรากฏอยู่ลงไว้ด้วย เพื่อรักษามิให้สูญไปเสีย^๓”

“ข้าพระพุทธเจ้า พระโหราธิบดี เจ้ากรม ๑ ขุนชาติพรหมมา ปลัดกรม ๑ โหรหน้า หลวงโลกทิพย์^๔ เจ้ากรม ๑ ขุนเทพพยากรณ์ ปลัดกรม ๑ โหรหลัง โหรมีชื่อ คำนวณพระฤกษ์มงคลมหาราชภิเษกทูลเกล้าฯ ถวาย”

“ศิริศุภยาม์ศดู พระพุทธศักราชอดีตกาล สมัยสหัสสังวัจฉร จตุสดาตฤก เอกาทศสังวัจฉร ปัตยุบีนกาล มังกรสังวัจฉร กติกมาส ศุกรปักษเตรล์มัย ตฤษถิพุทธวาร บริเษทกาลอุกฤษฐ เวลายุบแล้ว ๓๐ นาที พระลักขณาสถิตราศีมังกร เสวยพระฤกษ์ บุรพสาฬห ๒๐ เกาะนะวาง ๕ เกาะตรียางศ์ ๗ พระจันทรสถิตราศีมิน^๕ เสวยฤกษ์ บุพพภัทร ๒๕ พระอาทิตย์สถิตราศีดุลย์^๖ พระอังคารสถิตราศิศรกฎ พระพุธสถิตราศีดุลย์

^๑ นับแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นต้นมา ได้มีการลดทอนขั้นตอนในพิธีตรุษหลวง จนกระทั่งยกเลิกไปเมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๐ ดูเพิ่มใน ฉัตรธานร์ จินดาเดช, “ตรุษ, พระราชพิธี” ใน สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์, นามานุกรมขนบประเพณีไทย หมวด พระราชพิธีและรัฐพิธี (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๕๖) หน้า ๙๐. - สวป.

^๒ ความในวงมีในหมายรับสั่งรัชกาลก่อน แต่ในสำเนาหมายรับสั่งครั้งรัชกาลที่ ๕ หามีไม่ จะเป็นด้วยเสมียนคัดตก หรือยกออกเสีย ด้วยเจ้าพระยาตรีสุริยวงศ (ปัจจุบัน เขียนว่า เจ้าพระยามหาศรีสุริยวงศ - สวป.) เป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน ข้อนี้นั่งสยอยู่

^๓ ฎีกาคำนวณนี้ได้มาแต่กรมราชเลขาธิการ

^๔ พระโหราธิบดี ชื่อชุ่ม หลวงโลกทิพย์ ชื่อเถื่อน ต่อมาได้เป็นพระยาโหราธิบดี

^๕ ปัจจุบัน เขียนว่า ราศีมิน - สวป.

^๖ บางครั้งใช้ว่า ดุลย์ ปัจจุบัน เขียนว่า ราศีดุลย์ - สวป.

พระพทุ์สบัติสถิตราศีมิน พระศุกรสถิตราศीलิ่ง พระเสารัฐสถิตราศีพิจิก พระราชู
สถิตราศีกรกฎ เป็นพระมหากษัตริย์มั่งคั่งอุดมฤกษ์ ชุนโชติพรหมมาได้จารึกดวงพระชันษา
นายราชสารได้จารึกพระนามลงในแผ่นพระสุพรรณบัฏทองคำเนื้อแปดเศษสอง
ดวงพระชันษากว้าง ๑๐ นิ้ว ยาว ๑๐ นิ้ว หนัก ๒ ตำลึง ดวงพระนามกว้าง ๗ นิ้ว
ยาว ๑๔ นิ้ว หนัก ๒ ตำลึง พระมหาราชครูจุมเจิมแล้ว พันด้วยไหมเบญจพรรณ บรรจุ
ไว้ในพระกล่องทองคำ จำหลักลายกุดั่น แล้วเชิญลงไว้ในที่บถมยาตำตะทอง มีถุงเข็ม
ขาบนอกตีตราประจำเล็บ เชิญขึ้นไว้บนพานทองสองชั้นสำหรับใหญ่ ปิดคลุมปีกเลื่อม
ข้าทูลละอองธุลีพระบาทผู้ใหญ่ผู้น้อยพร้อมกันสมโภช เวียนเทียน มีบายศรีแก้ว ๑
บายศรีทอง ๑ บายศรีเงิน ๑ บายศรีทอง ๒ สำหรับ ศิริษะสุกร ๒ ศิริษะ เครื่องกระยาบวช
พร้อมสรรพด้วยแตงสังข์หมโหรีปีพาทย์ กลองแขก ฆ้องชัย มหาราชครูเป่า
พระมหาสังข์ทักษิณาวฏ พระมหาสังข์อูตราวุฏสมโภชเสร็จแล้ว เชิญประดิษฐานไว้ใน
พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม”

ส่วนการจัดพระราชมนเทียรสถานสำหรับพระราชพิธีนั้น ที่บนพระที่นั่งไพศาลทักษิณ
ตั้งพระแท่นมณฑล พระที่นั่งอัฐทิศ พระที่นั่งภัทรบิฐ แขนงยันต์พระเจ้า และทอดอาสนะสำหรับพระสงฆ์ ๓๐ รูป
สวดมนต์ ที่ขาลาระหว่างพระที่นั่งไพศาลทักษิณกับพระที่นั่งจักรพรรดิพิมานทางตะวันออกปลูกมณฑป
พระกระยาसनาน หุ้มผ้าขาวแดงเครื่องทอง มีที่ขังน้ำสรงมูรธาภิเศกอยู่ข้างบน* ในพระมณฑปตั้งลาดทอง
รองตั้งไม้มะเดื่อที่เสด็จประทับสรงพระยาसनาน และรอบพระมณฑปปักเครื่องสูงหุ้มผ้าขาวเครื่องทอง
ต่อออกมาตั้งราชวัติฉัตรทอง ฉัตรนาก ฉัตรเงินรายเป็นระยะอีกชั้น ๑ ที่ในพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยจัดเป็น
ที่พระสงฆ์สวดภาณวาร ตั้งตู้เทียนชัยและเตียงพระสวดทางด้านเหนือทอดอาสนะสำหรับพระสงฆ์ ๕๐ รูป
ทางด้านตะวันออก^๒ และตั้งเครื่องสูงรายรอบในท้องพระโรง บนพระที่นั่งดุสิตาภิรมย์จัดเป็นที่พระสงฆ์ไทยกัมมถ
พระราชาคณะ ๒ พระครูปริตร ๘ รวม ๑๐ รูป สวดทำน้ำพระพุทธมนต์ ส่วนพระที่นั่งจักรพรรดิพิมานนั้น
จัดสำหรับพิธีเฉลิมพระราชมนเทียร ที่ในพระที่นั่งองค์ตะวันตกตั้งเครื่องนมัสการพระชัยเนาวโลกะ^๓
และตั้งเครื่องพิธี คือบาตรน้ำ บาตรทราย พระมหามงค และพานทองรองถ่วงข้าวเปลือก ถั่ว งา ศีลาบด และ

* น้ำสรงราชาภิเศกตามประเพณีแต่ก่อน ใช้น้ำแม่น้ำทั้ง ๕ ในประเทศนี้ คือ น้ำแม่น้ำเพชรบุรี ตักที่ตำบลท่าชัย
(บางครั้งใช้ว่า ท่าไชย - สวป.) แห่ง ๑ น้ำแม่น้ำราชบุรี ตักที่ตำบลดาวดึงส์ (บางครั้งใช้ว่า ดาวดึงษ์ - สวป.) แขวงจังหวัดสมุทรสงคราม
แห่ง ๑ น้ำแม่น้ำเจ้าพระยา ตักที่บางแก้ว แขวงจังหวัดอ่างทองแห่ง ๑ น้ำแม่น้ำศักดิ์ (บางครั้งใช้ว่า แม่น้ำสัก - สวป.) ตักที่ท่าราบ
แขวงจังหวัดสระบุรีแห่ง ๑ น้ำแม่น้ำบางปะกง ตักที่ตำบลบึงพระอาจารย์ แขวงจังหวัดนครนายกแห่ง ๑ นอกจากแม่น้ำทั้ง ๕
ยังนำสระเกษ สระแก้ว สระคงคา สระยมนา ทั้ง ๔ ในแขวงจังหวัดสุพรรณบุรี ซึ่งเคยใช้มาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาด้วย ถึงรัชกาลที่ ๔
ทรงตั้งพระสงฆ์เป็นพระครูพระปริตรไทย ๔ รูปมอญ ๔ รูป สำหรับสวดทำน้ำพระพุทธมนต์ในพิธีซึ่งมีสรงมูรธาภิเศก
จึงมีน้ำพระพุทธมนต์เพิ่มขึ้นอีกอย่าง ๑ ครั้นถึงรัชกาล ๕ เมื่อเสด็จไปอินเดียในปีพ.ศ. ๒๔๑๕ ทรงแสวงหาน้ำปัญจมหานที่
ตามคำรพราหมณ์ คือน้ำแม่น้ำคงคา แม่น้ำยมนาแม่น้ำมทิ แม่น้ำอจิรวดี และแม่น้ำสรภูได้มา น้ำสรงมูรธาภิเศกจึงเพิ่มน้ำ
ปัญจมหานที่อีกอย่าง ๑ ตั้งแต่บรมราชาภิเศกเมื่อปีระกา พ.ศ. ๒๔๑๖ เป็นต้นมา

^๒ ในสำเนาหมายกะการพระราชพิธี ว่าพระสงฆ์สวดมนต์ในพระที่นั่งไพศาลทักษิณ ๕๐ รูป ในพระที่นั่ง
อมรินทรวินิจฉัย ๓๐ รูป เห็นว่าจะเขียนผิด ที่ถูกกลับกัน ครั้งหลัง ๆ มากก็เป็นเช่นนั้น

^๓ พระชัยเนาวโลกะ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างเมื่อปีฉลู พ.ศ. ๒๓๙๖

ผลพักเขียว สิ่งของเครื่องพิธีเฉลิมพระราชมณเฑียร ทอดอาสนะสำหรับพระสงฆ์ ๕ รูป เจริญพระพุทธมนต์บนพระแท่นที่บรรทม^๑ และราชอาสน์สำหรับเสด็จประทับทรงสดับพระพุทธมนต์ ที่ภายนอกพระราชมณเฑียรสถานปลูกโรงพิธีพราหมณ์และตั้งพนมบัตรพลีที่โหรบูชาเทวดาที่หน้าพระที่นั่งดุสิตาภิรมย์ และตั้งราชวัติปักฉัตรเบญจรงค์รายรอบพระราชมณเฑียรและรายทางออกไปจดถึงประตูวิเศษชัยศรี^๒ แล้วล้ามสายสัญญาณตลอดทุกสถานพระราชมณเฑียรที่ทำการพิธีไปจนองค์พระแก้วมรกตในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม^๓

ถึงวันเสาร์ เดือน ๑๒ แรม ๘ ค่ำ ตรงกับวันที่ ๗ พฤศจิกายน เป็นวันเริ่มงาน พราหมณ์เข้าพิธีพระสงฆ์สวดมนต์ ตั้งน้ำวางด้าย เวลาบ่ายสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระภูษาเขียนทองสีขาว ฉลองพระองค์เยียรบับขาว คาดสายรัดพระองค์เพชร เสด็จออกทรงจตุรูปเทียนเครื่องนมัสการพระที่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย^๔ แล้วเสด็จยังพระที่นั่งไพศาลทักษิณ พระบรมวงศานุวงศ์ทรงผ้าเขียนทอง ฉลองพระองค์เยียรบับ คาดสมรสข้าราชการที่มีตำแหน่งเฝ้าข้างในแต่งตัวนุ่งสมปักกลายใส่เสื้อเยียรบับเข็มขาบและอัดลัดตามบรรดาศักดิ์ คาดเสื้อครุยเข้าเฝ้า ทรงจตุรูปเทียนเครื่องนมัสการทรงศีลแล้วพระสงฆ์ราชาคณะผู้ใหญ่ ๓๐ รูป มีกรมหมื่นบวรรังสีสุริยพันธ์^๕ เป็นประธาน เจริญพระพุทธมนต์ในพระที่นั่งไพศาลทักษิณ^๖ ในเวลาพระสงฆ์สวดมนต์นั้น ทรงจตุรูปเทียนเครื่องสักการะที่พระสยามเทวาราชที่พระที่นั่งอัฐทิศและพระที่นั่งภัทรบิฐทั้ง ๓ แห่ง

ณ วันอาทิตย์ เดือน ๑๒ แรม ๙ ค่ำ เวลาเช้าพระสงฆ์ราชาคณะผู้ใหญ่ผู้น้อย พระครูฐานานุกรมเปรียญรวม ๘๕ รูป กรมหมื่นบวรรังสีสุริยพันธ์เป็นประธาน พร้อมกัน ณ พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวออกทรงศีลแล้ว ครั้นได้เวลาพระฤกษ์ทรงถวายเทียนชนวนแก่กรมหมื่นบวรรังสีสุริยพันธ์ ทรงจตุรูปเทียนชัย ขณะนั้นพระสงฆ์สวดคาถาสำหรับการจุดเทียนชัย เจ้าพนักงานประโคมดุริยดนตรีและยิงปืนฤกษ์ ยกพระเศวตฉัตร ๙ ชั้น ในพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยและที่ในห้องพระมทามนเฑียร ที่พระบรรทมและพระเศวตฉัตร ๗ ชั้น ที่พระที่นั่งอัฐทิศ พระที่นั่งภัทรบิฐ ชั้นที่ทั้ง ๔ องค์ แล้วทรงพระราชอุทิศเครื่องพลีกรรมให้เจ้าพนักงานเชิญไปบวงสรวงเทวดา ณ เทวสถานที่ต่าง ๆ ๑๕ แห่ง คือ

^๑ พระแท่นที่บรรทมตั้งในห้องอันเดียวกันทุกรัชกาล เป็นแต่เปลี่ยนที่ ตั้งข้างเหนือรัชกาลหนึ่ง ตั้งข้างใต้รัชกาลหนึ่งสลับกัน

^๒ ปัจจุบัน เขียนว่า วิเศษชัยศรี - สวป.

^๓ เมื่อรัชกาลก่อน ๆ ทำพระราชพิธีใหญ่เคยเชิญพระแก้วมรกตมาตั้งเป็นประธานบนพระแท่นมณฑลถึงรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชปรารภว่า พระแก้วมรกตเป็นของหนัก เชิญไปมาเป็นการเสี่ยงภัย จึงโปรดฯ ให้โยงสายสัญญาณจากพระแท่นมณฑลไปถึงองค์พระแก้วมรกต และโปรดฯ ให้ตั้งพระพุทธรูปยรัตน์เป็นประธานพระแท่นมณฑลแทนพระแก้วมรกต

^๔ ได้ยินมาว่าเมื่องานพระราชพิธีบรมราชาภิเษกรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดฯ ให้เชิญพระพุทธรูปสัมพุทธพรรณี ซึ่งทรงสร้างขึ้นแต่ยังทรงผนวช มาตั้งบนพระที่นั่งบุษบกมาลา และพระชัยพิธี เป็นพระพุทธรูปยืนทรงเครื่องทองซึ่งเคยตั้งที่ในพระที่นั่งจักรพรรดิพิมานองค์ตะวันตก กับพระบรมธาตุระย้ากินนรนั้นก็ดูเหมือนจะย้ายมาตั้งที่พระที่นั่งดุสิตาภิรมย์ เพราะไม่ปรากฏว่าตั้งในพระแท่นมณฑล เมื่องานพระราชพิธีบรมราชาภิเษกรัชกาลที่ ๕ ก็คงตั้งอย่างเดียวกันทั้ง ๒ องค์

^๕ ในราชสกุลวงศ์ ใช้ กรมหมื่นบวรรังสีสุริยพันธ์ - สวป.

^๖ ในสมัยนั้นยังใช้ธรรมเนียมมอบคลานในเฝ้า และมีได้สวมถุงน่องรองเท้า อีกอย่าง ๑ ยังโกนศีรษะอยู่ทั่วกันด้วยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคต

๑. พระนเรศวร^๑ ณ หอโรงแสงใน เจ้าพนักงานพระภูมาลาเชิญเครื่องพลีกรรมไปบวงสรวง
๒. เทวดารักษาพระมหาเศวตฉัตรที่พระที่นั่งสุลลิตมहाประสาธ
๓. เทวดารักษาพระมหาเศวตฉัตรที่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย
๔. เทวดารักษาพระมหาเศวตฉัตรที่พระที่นั่งอนันตสมาคม
๕. เทพารักษ์ ณ หอแก้ว (พระภูมิ) ในพระบรมมหาราชวัง
๖. เทพารักษ์หลักเมือง
๗. เทพารักษ์ที่ตึกดิน

๖ แห่งนี้ ไทโรเชิญเครื่องพลีกรรมไปบวงสรวง

๘. พระเสื่อเมือง^๒
๙. พระทรงเมือง
๑๐. พระกาฬชัยศรี
๑๑. เจ้าเจตคุภ^๓

๔ แห่งนี้ กรมเมืองเชิญเครื่องพลีกรรมไปบวงสรวง

๑๒. เทพารักษ์ที่หอเชือกกรมช่าง กรมช่างเชิญเครื่องพลีกรรมไปบวงสรวง
๑๓. พระอิศวร ณ เทวสถาน
๑๔. พระนารายณ์ ณ เทวสถาน
๑๕. พระพิฆเนศวร ณ เทวสถาน

^๑ รูปพระนเรศวรที่โรงแสงเคยมีมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา แต่เมื่อแต่งหนังสือนี้ หอพระนเรศวรและโรงแสงใน รื้อรื้อเสียไปแล้ว รูปพระนเรศวรซึ่งกล่าวถึงก็ไม่รู้ว่าอยู่ที่ไหน มักชี้เอารูปหุ่นที่มีอยู่ในห้องภูษามาสำหรับปรับเครื่องต้นว่าเป็น พระรูปพระนเรศวร ข้าพเจ้าเคยคิดสงสัยว่ารูปพระนเรศวรก็ดี พระรูปพระรามาริบัติอุทอง ซึ่งเรียกกันว่าพระเทพบิดรก็ดี จะทำอย่างพระรูปสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในปราสาทพระเทพบิดรทุกวันนี้หรืออย่างไร ครั้นไปพิเคราะห์ดูที่นครวัด นครธม เห็นรูปพระมหากษัตริย์โบราณที่ทำไว้บูชาทำเป็นรูปมนุษย์ไม่ ทำแต่เป็นรูปพระอิศวรหรือมีฉะนั้นก็พระนารายณ์ จึงสันนิษฐานว่า พระรูปสมเด็จพระรามาริบัติอุทองเห็นจะเป็นรูปพระนารายณ์ (เมื่อรัชกาลที่ ๑ จึงให้หล่อแปลงเป็นพระพุทธรูป) และ พระรูปสมเด็จพระนเรศวร เห็นจะเป็นรูปพระอิศวร

^๒ พระเสื่อเมือง ชาวมณฑลทางตะวันออก เช่น มณฑลอุบล เป็นต้น เขาเรียกว่า “เสื่อเมือง” คือ “เสื่อเมือง” หมายความว่าต้นวงศ์ของผู้ปกครองเมือง

^๓ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ (ในราชสกุลวงศ์ใช้ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์) ทรงสันนิษฐานว่า พระกาฬชัยศรีนั้น จะมาแต่อุปมาปางหนึ่ง ซึ่งพวกอินทุมักทำรูปไว้บูชา เรียกว่า “กาลิ” และเจ้าเจตคุภนั้น เห็นจะหมายความว่า เจตคุปต์ อันเป็นเสนาของยมราชตนหนึ่ง ซึ่งเป็นพนักงานอยู่ในยมโลก สำหรับจัดบัญชี คนทำดีและคนทำชั่ว

๓ แห่งนี้ พระมหाराชาครูพิธิเชิญเครื่องพลีกรรมไปบวงสรวง

ครั้นจุดเทียนชัยและยกพระเศวตฉัตรแล้ว สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงประเคนผ้าไตรและย่ามแก่พระสงฆ์ทั้ง ๘๕ รูป แล้วพระสงฆ์ราชาคณะซึ่งจะสวดมนต์ที่พระที่นั่งไพศาลทักษิณ ๓๐ รูป กับพระสงฆ์ราชาคณะธรรมยุติกายที่จะสวดมนต์ในที่พระบรมมหาราชวัง ๕ รูป รวมพระสงฆ์ ๓๕ รูป เข้าไปฉันในพระที่นั่งไพศาลทักษิณ พระสงฆ์อีก ๕๐ รูป อยู่ฉันที่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จเข้ามา ณ พระที่นั่งไพศาลทักษิณ พระสงฆ์ถวายพรพระแล้ว ทรงประเคนภัตตาหาร เลี้ยงพระทั้งที่พระที่นั่งไพศาลทักษิณ ข้าราชการเลี้ยงพระที่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย เลี้ยงพระแล้ว เสด็จออกทรงจุดธูปเทียนเครื่องบูชาพระธรรมที่เตียงสวด พระราชาคณะเริ่มสวดภาณวารที่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยทั้งกลางวัน กลางคืนต่อไปตลอด ๓ วัน

เวลาบ่ายพระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยแต่งเต็มยศอย่างกล่าวมาแล้ว เข้าไปพร้อมกันอยู่ตามตำแหน่ง พระสงฆ์รวม ๕๐ รูป นั่งที่สวดมนต์ในพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเครื่องอย่างวันก่อน เสด็จออกทรงจุดธูปเทียนเครื่องนมัสการพระแล้ว เสด็จยังพระที่นั่งไพศาลทักษิณ พระสงฆ์ราชาคณะ ๓๐ รูป มีกรมหมื่นบวรรังษีสฤยพันธ์เป็นประธาน เข้าไปยังที่สวดมนต์ในพระที่นั่งไพศาลทักษิณ และทรงจุดธูปเทียนเครื่องบูชาพระที่พระแท่นมณฑล และทรงสมาทานศีลแล้วทรงจุดธูปเทียนบูชาเทวดาขณะนั้นพระราชาคณะขัดตำนาน จึงประกาศเทวดาดังนี้

“สรชชฺ สเสนํ สพนธู นรินทํ ปริตตานุกาโว สหการกขตุติ ฝริตวาน เมตตุต
สมตตดา ภาทนต์อวิกขิตตจิตตดา ปริตตํ ภาณนตุ ฯ

ภทนต์ตา ข้าแต่พระเจ้าเป็นเจ้าทั้งหลาย นิมนต์พระเจ้าเป็นเจ้าจงสำรวมจิตอย่าให้ฟุ้งซ่าน จงกอบปรด้วยเมตตาจิต แผ่เมตตาพรหมวิหารไปในราชสกุล แล้วจึงสำแดงซึ่งปริตรด้วยอธิษฐานจิตว่า ปริตตานุกาโว อันว่าอานุภาพปริตรนี้ จงคุ้มครองป้องกันรักษาสมเด็จพระบรมกษัตริย์ กับทั้งโอรสสุริยราชสมบัติ และพระบรมวงศานุวงศ์ และเสนาพฤษมาตย์ ให้ปราศจากสรรพภัยอันตราย เจริญสุขสิริสวัสดิ์ เป็นนิพัทธกาลนิรันดร เทอญ ฯ

สมนตดา จกกาวาเฟสุ	อตราคาจณนตุ เทวดา
สทถมมํ มุนิราชสส	สุณนตุ สคคโมกขทํ ฯ
สคเค กาเม จ รูเป	สิริสิขรตถุ จนตลิกุเข วิมาน
ทีเป รฎฐเ จ คาเม	ตรวนคทณเ เคหวตถุมที เขตเต
ภุมมา จายนตุ เทวา	ชลถลวิสเม ยกขคนุพพนาคา
ติฏฐนตดา สนตติเก ยํ	มุนิวรรจณํ สาธโว เม สุณนตุ ฯ
ธมมสวนกาโล	อยมภทนต์ตา
ธมมสวนกาโล	อยมภทนต์ตา
ธมมสวนกาโล	อยมภทนต์ตา ฯ

โกนุโต เทวสังฆา ตูกรหม่อมร เทพนิกรและยกขมูกัณฑ์ คันทัพพทานพนาศ
มีอาทิ คือท้าวอรรถธรรมา และท้าววิรุฬหก และท้าววิรุฬหก และท้าวเวรุระราช
กับทั้งสมเด็จพระเจ้าวชิรทรเทพโกสิย ผู้มีมหิทธิอำนาจ อันมีทิพยโสทธิพิยจักขุ
อันประเสริฐ ซึ่งบังเกิดประดิษฐานอยู่ในทิพยพิมานมาศ และเทพยภูมิ
พฤกษอากาศคณามาวจร โสฬสพรหมพิภพ อีกร่องคัมภีร์วิชฌนพเคราะห์
เทพยดาเทวาทศราศีสถิต กับทั้งเทพยสัปดาห์สังฆัตถรรว และเทพยท้าว
อันอภิบาลบำรุงรักษาพระมหานครบวรราชวัง พระที่นั่งเศวตฉัตรมณเฑียรรัตนปราสาท
จางมาลโสมสรสันนิบาตในพระราชนิเวศมหาสถาน สมาทานปัจฉางคิกคิลลสดับ รับรส
พระสัทธรรมพทุธโฆทลัมโหมทนิยถา แล้วจงปริตารับราชพลีทั้งสองประการ คือ
อามิสพลีกับธรรมพลีที่ทรงตกแต่งเครื่องมโหฬารสักการพิธี มีต้นว่าธูปเทียน
สุคนธบุปผาอันทรงบูชาพระรัตนตรัย ในการพระบรมราชาภิเษก ทรงพระราชอุทิศ
แผ่นผลพระราชกุศลไปนั้น อีกร่องคัมภีร์พิภพบูชาสักการอาหาร อันมีในพระมหาวิหาร
นานาพุทธสังฆวาส มีพระศรีรัตนศาสดารามเป็นต้น กับทั้งพระราชอาณิสสังฆผลที่
ทรงถวายจตุปัจจัยมหาทานบริวารวิธี มีไตรจีวรเป็นอาทิแก่พระสงฆ์ และทรง
พระราชทานประณีตโภขอาหารเลี้ยงราชบรรชท์ทั้งหลายในมหาราชาภิเษกสมาคมนี้
เทพยเจ้าทั้งปวงจงสโสมสรเปรมปรีดีปราโมทย์รับอนุโมทนา ในทานมัยบุญกิริยา
กุศลสุจริต แล้วจงมีกมลจิตพิจารณาในพระอนิจจตาที่ไตรลักษณ์ญาณ ด้วย
สมเด็จพระบรมนราธิบาลอันเป็นปฐมกษัตริย์ ทรงสถาปนากรุงเทพมหานคร
อมรรัตนโกสินทร์มหินทรายุธยานี้ ได้ไ้สวสวรรค์ยถาปัตติถวัลยราชสิบศรีสุริย
สันตติวงศ์ถึงสี่พระองค์แล้วลงมา ก็มีได้พานพ้องต้องปัจจุบันพยาธิทุกขภัยพยาธิ
เป็นต้นว่าบักขณทิกโรคาพาธอันมีแก่หมู่มนุษย์ทั้งหลาย และนานาเนกพิบัติ
อุปัทวภัยอันตรายทั้งปวง ล่วงพระชนม์ชีพโดยอายุขัยที่วงศ์ศ ควรแก้กำหนดโดย
ปกติธรรมดา จะได้ถึงแก่การมรณภาพด้วยเหตุอันใดอันหนึ่งนั้นหามีได้ ก็เห็นเห็นว่า
ด้วยอาณูภาพแห่งเทพไททั้งปวงช่วยอภิบาลบริรักษ์ ทั้งหมู่ธรรมาธิปราชย์ก็มีได้มา
ย้ายีกระทั่งถึงพระราชธานีอันเป็นอุดมสถาน

กาลบัดนี้ สมณพราหมณาจารย์และพระราชวงศาตมาภิมุขมาตย์มนตรี
มีสัสมโหมทนิยจิต มิได้คิดเกณฑนาการอันร้าวรานจากกัน กอปรด้วยสโสมสรสมานฉันท์
ชื่นชมประชุมเชิญเสด็จ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ กรมขุนพิณิต
ประชานาถ เป็นเอกอรรคอดุสยชาติตยสุขุมาลยบดินทร์ อสัมภินอุกโตสุชาติ
ขึ้นเสวยมโหฬารราชสมบัติ ดำรงเศวตบรมราชาฉัตรผลัดแผ่นดินใหม่ จะได้ถวาย
พระนามกรประกาศว่า พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ บดินทร
เทพยมหามงกุฎ บุษษย์รัตนราชรวังศ วรุตมพงศบริพัตร วรชัตติยราชนิกรโรดม
จาตุรันตบรมมหาจักรพรรดิราชสังกาศ อุกโตสุชาติสังสุทธเคราะห์ณี จักรี
บรมนาถ อติศวรรราชรามวรัังกูร สุจริตมูลสุชาติ อรรคอุกฤษฐวิบูลย์ บุรพา

ดุลยภฏฐาภินิหาร สุภาธิการรังสฤษดิ์ อัญญลักษณ์วิจิตรโสภาคยสรรพางค์
มหาชนโนตมางคประนตบาทบงกชยุคล ประสิทธิ์สรรพศุภผล อุดมบรมสุขุมาลัย
ทิพยเทพาวตารไพศาลเกียรติคุณอดุลยวิเศษ สรรพเทเวศรานุรักษ์ วิสิษฐศักดิ์
สมญาพินิตประชานาถ เปรมกมลชัตติยราชประยูร มุลมุขมาตยาภิรมย์
บรมภฏฐาภินิหาร บริบูรณ์คุณสารสยามาทินครวรุฒเมกราชดิลก มหาปรีวาร
นายกอนันตมหันตวรฤทธิเดช สรรพวิเศษสิรินทร อเนกชนนิกรสโมสรสมมติ
ประสิทธิ์วรยศมโหดมบรมราชสมบัติ นพปดลเศวตฉัตรราชดิฉัตร สิริรัตโนปล
ลักษณ์มหาบรมราชาภิเศกาภิลิต สรรพศทศิวิชิตชัย สกลมไหสวรรียมหา
สวามินทร์ มเหศวรมหินทรมหารามาทิราชวโรดม บรมนาถชาติอาชาวศรัย
พุทธชาติไตรรัตนสรณารักษ์ อดุลยศักดิ์อรรคนเรศราธิบดี เมตตากรุณา
ลีตลหฤทัย อโนปมัยบุญการ สกลไพศาลมหารัษฎาธิบดินทร์ ประมินทรมหाराชาธิราช
บรมนาถบพิตร พระจุฬาลงกรณ์เกล้าเจ้าอยู่หัว* เสด็จจวัลยราชพระราชวัง
กรุงเทพมหานครอมรรัตนโกสินทร์ มหินทรายุธยา มหาดิลกภพ นพรัตน์ราชธานี
บุรีรมย์ อุดมราชนิเวศน์มหาสถานฯ เทพยเจ้าทั้งหลายจงพร้อมกันบริหาร
ถวายพระพรอำนวยการ ให้เจริญพระราชสิริสวัสดิวัฒนา จงไฟบุลย์พระราช
กฤษฏาติเรกยศ ปราศจากแผไพศาลไปในนานาประเทศ ทุกขอบเขตชั้นทสิมา
ระอาพระเดช ปราศจากสรรพภยาเภทพยาธิทุกข์ จงเสวยไอสุริยสุขที่มิายุสม
สมบุรณ์ พูนพิพัฒน์ยืนโยคนฤโคกนิรันตราย กับทั้งพระบรมราชวงศาเสนา
พฤตมาตย์ราชบรรชั้ทั้งหลายและสมณพราหมณาประชากร ในกรุงเทพ
มหานครอมรรัตนโกสินทร์มหินทรายุธยา ท้าวทุกคามนิคมชนบทสิมาประเทศ
ราชธานี บุรีรอบขอบขันท์ปัจจันตนครา บรรดาเป็นเมืองขึ้นออกแก่พระมหานครนี้
ทั้งเมืองเอก โท ทรี จัตุวา ปักข์ใต้ ฝ่ายเหนือทั้งปวงทั่วขอบเขตประเทศรัฐสิมา
ขออาานุภาพเทพยาตามเศวตศักดิ์ทั้งหลาย และเทพอันบริหารรักษาพระมหานคร
ราชธานี มีต้นว่าพระกาฬชัยศรีและพระเลื้อเมืองพระทรงเมืองเทพารักษ์หลัก
พระนคร จงบันดาลให้บรรดานรราชด้สกรทั้งหลาย ฝ่ายลั้มาทิจิและมิจฉาทิจิ
ในนานาประเทศที่มีเดชอำนาจ เร่งครันคร้ามขามขยาดยำเียง เกรงพระราช
กฤษฏาธิการ ให้สยดสยอนหย่อนกำลังหาญระทดท้อต่อบุญญาภาพบารมี
อย่าได้ก่อกิจอมิตรไพริมารันทำประทุษร้าย จงบันดาลให้พระบรมวงศาเสนามิตย์
พิริยโยธาทั้งหลายที่มีจิตย่อท้อต่อณรงค์ ให้มีมีนัสพระนองอาจสุรภาพเทียมหาญ
ในการยุทธสงคราม มิได้ใช้เดขามคิดย่อท้อต่อปัจจามิตรภัย อาจสามารถจะปราบ
ปรปักข์ประลัยลาญชิตพิพินาศ ให้ปราชัยปลาศคีนนครตน ยังหมู่นิกรประชาน
ให้พ้นปัจจันกอำนาจ อิกมนุษย์ภัยันตรายจงบาราศสรรพอุปัทวโรคทุกขาตุร
ให้เร่งงับดับสูญเลื้อมลื่นทุกประการ มีกมลเบิกบานปรีดีเปรมเกษมสุขทั่วทุกอเนก

* พระนามในข้อความนี้ สกตต่างจากพระนามที่ ๔ ในหน้า ๑๐๖ และ ๑๒๓ จึงคงไว้ตามต้นฉบับ - สวป.

มนุษย์นิกร ประชาชนล้าต้วจตุบททวิบาท จงสมบูรณฟูลสวัสดิ์บาราศพิบัติวัฒนา
ทั้งวิโสธกธราให้ตักต้องตามฤตุกาล เป็นอุปการะแก้สรรพัญญาหารพีชผล
พฤษกาลดาชาติ ให้บริบูรณ์ทั่วประเทศราชพาราคามนิคมชนบท กำหนดใน
บริเวณจังหวัด พระราชอาณาจักรประวัติมณฑล สกลเขตชั้นขัณฑ์จันตพิสัยสีมา
โดยในประกาศอันอาตมพรรณนามาฉะนี้”

ประกาศเทวดาจบแล้ว พระมหाराชครูพราหมณ์ถวายน้ำสังข์ โบรมะตุมทรงตัดแล้ว ถวาย
ใบสมิททรงปิดพระเคราะห์ คือ โบรมะม่วง (เป็นเครื่องหมายว่าปัดภัยอันตราย) ๒๕ ใบ ใบทอง (เป็นเครื่องหมายว่า
ปัดอุปัทวันอันตราย) ๓๒ ใบ ใบตะขบ (เป็นเครื่องหมายว่าปัดโรคนอันตราย) ๔๖ ใบ ทรงรับมากวาดพระองค์
แล้วส่งแก่พระมหाराชครูเอาไปบูชาขุบโหมเพลิงป้องกันอันตรายทั้งปวงตามพิธีพราหมณ์ แล้วสมเด็จพระ
พระเจ้าอยู่หัวจึงเสด็จพระราชดำเนินขึ้นสู่พระมหลามนเทียรประทับทรงพระมหลามงคสดับพระปริตร
ในห้องที่พระบรมม พระสงฆ์เจริญสตรปริตรทั้ง ๓ แห่ง พิธีเวลาเย็นมีเหมือนกันดังกล่าวมานี้ ทั้งวันแรม ๙ ค่ำ
แรม ๑๐ ค่ำ แรม ๑๑ ค่ำ เวลาเช้าแรม ๑๐ ค่ำ แรม ๑๑ ค่ำ ก็เสด็จทรงประเคนเลี้ยงพระเหมือนกับที่กล่าว
มาแล้วในวันแรม ๙ ค่ำนั้น

ถึงวันพุธ เดือน ๑๒ แรม ๑๒ ค่ำ ตรงกับวันที่ ๑๑ พฤศจิกายน เป็นวันพระราชพิธีบรมราชาภิเศก^๑
เวลาใกล้รุ่ง” ทรงพระภูษาขาวเขียนทอง ฉลองพระองค์ครุยกรองทอง รัตพระองค์ประดับเพชร เหมือนอย่างวัน
ทรงฟังสวด เสด็จเข้าไปยังพระที่นั่งไพศาลทักษิณ ทรงจุดเทียนนมัสการแล้ว ครั้นเวลารุ่งแล้วกับ ๕๔ นาที
พระลัคนาสถิตราศีพิจิก เกษะนวางค์ ๔ เกษะตรียางค์ ๓ เสวยอนุราช ๑๗ พระอาทิตย์สถิตราศีตุลย์ พระจันทร์
สถิตราศีกันต์ เสวยฤกษ์หัตถ ๑๓ พระอังคารสถิตราศีกรกฎ พระพุธสถิตราศีตุลย์ พระพฤหัสบดีสถิตราศีมีน
พระศุกร์สถิตราศีกันต์ พระเสาร์สถิตราศีพิจิก พระราหูสถิตราศีกรกฎ บริบูรณ์ด้วยนักษัตรฤกษ์เป็นมหาชัย
มงคลบรมราชาภิเศก ต้องอย่างขัตติยราชประเพณีมาแต่ก่อน พระโหราธิบดี พระมหाराชครูทูลอัญเชิญเสด็จ
สู่ที่ทรง จึงเสด็จไปยังมุขกระสันหอพระสุราลัยพิมาน เจ้าพนักงานชาวพระภูษามาลาถวายพระภูษาถอดแล้ว
พระเมธาธิบดีเชิญพระชัย หลวงอัญญาเชิญพระพิฆเนศวร์ พระมหाराชครู พระครูอัญญาจารย์ไปรยข้าวตอก

^๑ พระราชาคณะผู้ประกาศเทวดาโดยปกติเป็นหน้าที่พระพิฆเนศวร์ แต่เมื่องานพระราชพิธีบรมราชาภิเศก
คราวปีมะโรงสัมฤทธิศกนี้ พระพิฆเนศวร์ (ยิ้ม) วัดพระเชตุพนเกษราไม่สามารถประกาศได้ จึงสันนิษฐานว่าสมเด็จพระ
พุทธมาจารย์ (ศรี) วัดบhumคองคา แต่ยังเป็นพระโณมนสิริเป็นผู้ประกาศ ด้วยเป็นผู้ประกาศพิธีตรุษมาแต่รัชกาลที่ ๔

^๒ ความแต่นี้เขียนตามจดหมายเหตุที่ได้มาจากกรมราชเลขาธิการ

^๓ จดหมายเหตุบรมราชาภิเศกพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวครั้งแรก พ.ศ. ๒๔๑๑ ได้บรรยาย
เหตุการณ์วันบรมราชาภิเศกไว้ว่า “...ครั้นกติกมาศ กวหนัก พารัสมียคฤถุชวาร เวลาใกล้รุ่ง...เสด็จเข้าไปประทับอยู่ ณ พระที่นั่ง
ไพศาลทักษิณ...ครั้นเวลารุ่งแล้วกับ ๕๔ นาที พระลัคนาสถิตราศีพิจิก...บริบูรณ์ด้วยนักษัตรฤกษ์เป็นมหาชัยมงคลบรมราชาภิเศก...”
คำว่า “ครั้นกติกมาศ กวหนัก พารัสมียคฤถุชวาร ใกล้รุ่ง” นั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเข้าไปประทับ
ณ พระที่นั่งไพศาลทักษิณ ตรงกับวันพุธที่ ๑๑ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๑๑ เป็นการนับเวลาแบบเก่าที่ถือว่าเวลา ๐๖.๐๐ น. จึงจะ
เปลี่ยนวันใหม่หรือเริ่มต้นเวลากลางวัน ส่วนเวลากลางคืนจะเริ่มต้นที่เวลา ๑๘.๐๐ น. จนกระทั่งถึงเวลา ๐๕.๕๙ น. นับเป็น ๑ วัน
ฉะนั้น “เวลาใกล้รุ่ง” การนับเวลาแบบเก่าจึงยังคงเป็นวันพุธที่ ๑๑ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๑๑ ส่วนการนับเวลาตามแบบสากล
วันใหม่จะเริ่มต้นหลังจาก ๒๔.๐๐ น. ฉะนั้น “เวลาใกล้รุ่ง” จึงเป็นวันพฤหัสบดีที่ ๑๒ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๑๑ ส่วนข้อความ
ต่อมาที่ว่า “ครั้นเวลารุ่งแล้วกับ ๕๔ นาที” ซึ่งเป็นฤกษ์บรมราชาภิเศกในจดหมายเหตุนั้น ทั้งการนับเวลาแบบเก่า และการนับ
เวลาแบบปัจจุบัน ตรงกับวันพฤหัสบดีที่ ๑๒ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๑๑ แต่อาลักษณ์ไม่ได้ระบุวันไว้เท่านั้น ซึ่งเป็นที่รับรู้กันว่าเป็น
วันพฤหัสบดี ด้วยเหตุนี้ จึงทำให้เกิดความเข้าใจคลาดเคลื่อนในสมัยหลังว่า “ครั้นเวลารุ่งแล้ว กับ ๕๔ นาที” เป็นวันพุธ เช่นเดียวกับ
ความก่อนหน้าในข้างต้น - สวป.

หลวงราชมนูนี้ หลวงศิวาจารย์เป่าสังข์ทักษิณาวัฏนำเสด็จไปสู่มณฑลพระกระยาसनาน เสด็จสถิตเหนือ
อุทุมพรราชอาสน์ ผันพระพักตร์สู่ทิศพายัพ จึงพระราชโกษาถวายเครื่องพระกระยาसनาน หลวงราชวงศา
ไชยหัตถารา ในขณะที่นั้นชาวประโคนสังข์แตรและเครื่องดุริยดนตรีประโคมขึ้นพร้อมกัน และกรมกองแก้ว
จินดายิงปืนมหาฤกษ์ มหาชัย มหาจักร มหาปราบด้วย เมืองสงرسหัตถาราแล้ว จึงกรมหมื่นบวรรั้งสีสุริยพันธ์
ถวายน้ำมนต์ด้วยครอบพระกริ่ง กรมหลวงเทเวศร์วัชรินทรถวายพระเต้าปทุมนิมิตทอง ๑ กรมหลวง
วงศาธิราชสนิทถวายพระเต้าปทุมนิมิตนาก ๑ กรมขุนวรจักรธรานุภาพถวายพระเต้าปทุมนิมิตเงิน ๑ สมเด็จพระ
เจ้าฟ้าฯ กรมขุนบารบประปักษ์ถวายพระเต้าปทุมนิมิตสัมฤทธิ์ ๑ เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ถวายพระเต้าทองคำ ๑^๑
ต่อนั้นพระบรมวงศ์ฝ่ายใน^๒ คือ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าบุษโปทัยในรัชกาลที่ ๒ ซึ่งเจริญพระชันษายิ่งกว่า
เจ้านายพระองค์อื่น กับพระเจ้าราชวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าลม่อมในรัชกาลที่ ๓ ซึ่งได้บำรุงเลี้ยงสมเด็จพระ
พระเจ้าอยู่หัวมา ถวายพระเต้าน้ำมนต์ด้วย ๒ พระองค์ แล้วพระมหाराชครูพิธิถวายพระเต้าเบญจครรภ
พระมหาสังข์ทักษิณาวัฏ พระครูอัญญาจารย์ถวายพระมหาสังข์ทอง หลวงอัญญาถวายพระมหาสังข์เงิน
หลวงราชมนูนี้ถวายพระมหาสังข์นาก หลวงศิวาจารย์ถวายพระมหาสังข์งา หลวงเทพาจารย์ถวายพระครอบ
ทรงรับน้ำด้วยพระหัตถ์ ขุนรักษนารายณ์ ขุนราชธาดาเป่าสังข์ทักษิณาวัฏ ๒ องค์ ขุนหมื่นพราหมณ์เป่าสังข์
อุตราวัฏและโถวบันเพาว่าตลอดเวลาประโคม

ครั้นสร้งเสร็จแล้ว พระราชโกษาถวายพระภูษาทรงผลัดเสด็จขึ้นทรงเครื่อง ณ มุขกระสัน
หอพระสุราลัยพิมาน ทรงพระภูษาเขียนทองพื้นสีเขียว ทรงฉลองพระองค์เยียรบับ แล้วทรงสวมฉลองพระองค์
ครุยกรองทอง เสด็จมาสถิตเหนืออัฐทิศอุทุมพรราชอาสน์ ภายใต้พระเศวตฉัตร ๗ ชั้น ผันพระพักตร์ไป
ทิศพายัพเป็นปฐม จึงราชบัณฑิตถวายน้ำพระพุทธรมนต์ พราหมณ์ถวายน้ำพระมหาสังข์ทักษิณาวัฏ น้ำกลศ
ทรงรับมาสร้งพระพักตร์แล้วเสวยหน่อยหนึ่ง แล้วผันพระองค์ไปตามลำดับทิศโดยทักษิณาวรรต ทรงรับ
น้ำพระพุทธรมนต์น้ำสังข์ ๘ ทิศ แล้วพระมหाराชครูประคองพระองค์เชิญเสด็จโดยทางลาดพระบาทมาขึ้น
พระที่นั่งภัทรบิฐ มีพระเศวตฉัตร ๗ ชั้น เสด็จนั่งเหนือแผ่นทองซึ่งเขียนรูปราชสีห์ ผันพระพักตร์สู่บูรพา
พระมหाराชครูร้ายเวทสรรเสริญโกลาสนแล้ว ถวายพระสังวาลพราหมณ์ ๓ เส้น และพระสุพรรณบัฏ
เบญจราชกกุธภัณฑ์ แล้วถวายพระแสงอัญญาวุธ และเครื่องราชูปโภค ทรงรับพระสังวาลและพระมหา
มงกุฎมาสอดทรง พระแสงขรรค์วางเบื่องขวา ธารพระกรวางเบื่องซ้าย เครื่องนอกรับแล้วส่งพระราชทาน
พระราชโกษารับต่อพระหัตถ์ส่งให้เจ้าพนักงาน แต่ฉลองพระบาทพระมหाराชครูรับมาสอดทรงถวาย
แล้วร้ายเวทถวายพระพรชัย พระมหाराชครูพิธิกราบบังคมทูลพระกรุณาว่า

“ขอเดชะฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้าปกกระหม่อม สิริราชสมบัติ
อันพระมหากษัตริย์จะครอบครองมิได้ ข้าพระพุทธเจ้ากับเสนาบดีมนตรีมุขทั้งปวง
ขอพระราชทานทูลเกล้าฯ ถวายแต่พระบาทสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้า
จุฬาลงกรณ์ กรมขุนพินิตประชานาถ เป็นที่พึ่งแก่สมณพราหมณาจารย์อาณา
ประชาราษฎร์สืบไป ขอเดชะ”

^๑ ในจดหมายเหตุที่ได้มา ว่ากรมหมื่นบวรรั้งสีฯ ถวายพระเต้าปทุมนิมิตสัมฤทธิ์ เห็นว่าจดผิด ท่านเคยถวายน้ำมนต์
ครอบพระกริ่งเป็นนิจมาจนตลอดพระชนมายุและรดถวายที่พระชนอง ส่วนเจ้านายที่ถวายพระเต้าปทุมนิมิต และเจ้าพระยา
ศรีสุริยวงศ์ถวายพระเต้าอีกองค์ ๑ นั้น เป็นแต่ส่งพระเต้าถวาย สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงรดเอง

^๒ ในจดหมายเหตุของฝรั่งที่ได้รับอนุญาตเข้าไปดู ว่ามีเจ้านายผู้หญิงถวายน้ำด้วย ๒ พระองค์

หลวงอัญญา (หัวหน้าพราหมณ์พฤติบาท ว่าที่พระหมอล้ำ) กราบบังคมทูลว่า “ขอเดชะฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้าปกกระหม่อม ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานทูลเกล้าฯ ถวายพระมหาเศวตฉัตรเป็นที่เฉลิมสิริราชสมบัติสำหรับบรมกษัตริราชเจ้าสืบมาแต่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเกล้าฯ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ กรมขุนพินิตประชานาถ ขอเดชะ”

จึงมีพระบรมราชโองการพระราชทานพระบรมราชานุญาตแก่พระมหาราชครูว่า “พรรณพฤษภลลิต และสิ่งของในแผ่นดินทั่วอาณาเขตพระนครซึ่งหาผู้ทวงแถมมิได้นั้น ตามแต่สมณพราหมณาจารย์ราชครูจะปรารถนาเถิด” พระมหาราชครูรับพระราชโองการเป็นปฐมว่า “ข้าพระพุทธเจ้าขอรับพระราชโองการมาณพระบัณฑูรสุรสิงหนาทใส่เกล้าใส่กระหม่อม ขอเดชะ” แล้วทรงไปรดดอกพิกุลทองพิกุลเงินพระราชทานพวกพราหมณ์ และทรงหลั่งน้ำทักษิโณทกทรงอธิษฐาน ขณะนั้นพราหมณ์เป่าสังข์ โกวับณเทาว์ และชาวประโคนก็ประโคนขึ้นพร้อมกัน อนึ่ง ในตอนเช้าวันนี้ พระสงฆ์ทำพิธีดับเทียนชัยที่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย แล้วพระสงฆ์ทั้ง ๘๕ รูป ขึ้นไปพร้อมกันอยู่ที่พระที่นั่งจักรพรรดิพิมานองค์ตะวันตก สวดชัยปริตรถวายเวลาสรองแล้วเจ้าพนักงานถวายภัตตาหาร ครั้นเมื่อเสร็จพิธีราชาภิเษกแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเปลื้องพระมหามงกุฏและฉลองพระองค์ครุยแล้ว เสด็จขึ้นไปยังพระที่นั่งจักรพรรดิพิมานทรงถวายไทยธรรมแก่พระสงฆ์ กรมหมื่นบวรรั้งชีสุริยพันธ์ถวายอดิเรกเป็นปฐม^๒ พระสงฆ์ราชาคณะสวดสรรพนมกลแล้วถวายพระพรลา จึงพระราชครูพิธีกับพระหมอล้ำขึ้นไปบนพระมหามนเทียรประพรมน้ำกลศน้ำสังข์รอบพระมหามนเทียรทั้งภายในและข้างนอก อวยชัยถวายพระพรในการเฉลิมพระราชมนเทียร

เวลาเข้าวันนั้น เจ้าพนักงานจัดเตรียมการเสด็จออกรับราชสมบัติ และให้พระบรมวงศานุวงศ์เสนาบดี ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยเฝ้าพร้อมกัน ณ พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย อันเป็นส่วนหนึ่งในพระราชพิธีบรมราชาภิเษก ข้างหน้าพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยตั้งแถวพวกชาวประโคนสังข์แตรกลองชนะและมโหระทึกต่อไปทางหน้าทิมดาบตำรวจตั้งแถวพวกทหารอย่างยุโรปเป็นกองเกียรติยศ และที่ตรงเกยพระที่นั่งดุสิตาภิรมย์ด้านเหนือตั้งพระราชนทรยาน ด้านตะวันตกผูกช้างต้นเจ้าพระยาปราบไตรจักรราชพาหนะ นอกประตูพิมานชัยศรี^๓ ออกไป พวกทหารอาสาสิบหมู่แต่งเครื่องเสนาภูกฎถือศัสตราวุธต่าง ๆ ยืนกลบาทสองข้างถนน และในที่สนามปลูกปะรำยืนช้างต้น ม้าต้น ที่ทำราวขวิดขธูแต่งเรือพระที่นั่งกิ่งศรีสมรรถชัยลำ ๑ กับเรือพระที่นั่งกิ่งไกรสรมุขลำ ๑ เทียบท่ามีพลพายประจำลำพร้อมสรรพ ครั้นถึงเวลาเช้า ๑๑ นาฬิกา พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเครื่องเยียรบับ ฉลองพระองค์ครุยกรองทอง ทรงพระมหามงกุฏและพระแสงขรรค์ชัยศรีเสด็จออกพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ประทับพระแท่นเศวตฉัตร^๔ พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการทั้งปวง

^๑ พระมหาราชครูพิธีก่อนชื่อพุ่ม เป็นต้นสกุล ครูกุล หลวงอัญญา ชื่ออ่อน ต่อมาได้เป็นที่พระสิทธิชัยบดี

^๒ ประเพณีถวายอดิเรก สังเกตในโคลงกลิตพระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เข้าใจว่าแต่ก่อนมา ถวายอดิเรกตั้งแต่วันแรกตั้งพิธี เพิ่งมาเปลี่ยนประเพณีการถวายอดิเรกเมื่อรัชกาลที่ ๔ ในชั้นหลังมานี้มิได้ถวายอดิเรกจนบรมราชาภิเษกแล้ว แต่อดิเรกที่ถวายครั้งแรกนั้นถวายเป็นพิเศษ คือพระมหาสังฆปริณายกผู้ถวายอดิเรก ถวายพระพรด้วยภาษามคธนำก่อน แล้วจึงว่าอดิเรกต่อ

^๓ ปัจจุบัน เรียกว่า พิมานไชยศรี - สวป.

^๔ การที่เสด็จออกประทับพระแท่นเศวตฉัตรนั้น ตามประเพณีโบราณ (และในชั้นหลังมา) เสด็จประทับแล้วจึงไซ้พระสูตร แต่เมื่อบรมราชาภิเษกรัชกาลที่ ๕ ครั้งปีมะโรง ไม่ปรากฏในจดหมายเหตุฉบับใด ๆ ว่ากันพระสูตร จดหมายเหตุของฝรั่งยังซ้ำพรรณาน่าว่า เมื่อทรงพระราชดำเนินผ่านเจ้านายผู้ใหญ่ไป ยกพระหัตถ์ประสานขอประทานอภัยก่อน แล้วจึงได้เสด็จขึ้นพระแท่นเศวตฉัตร

ถวายบังคม เหล่ากษัตริย์ต่างประเทศกับนายทหารเรือรบอังกฤษ ซึ่งได้อนุญาตให้เข้ามาเฝ้าด้วยก็ถวายคำนับ
พร้อมกัน ขณะนั้นชาวประโคม ๆ สังข์แตร กลองชนะ มโหระทึก กองแก้วจินดายิงปืนมหาฤกษ์ มหาชัย
มหาจักร มหาปราบ ทหารยิงปืนใหญ่ที่สุดในท้องสนามหลวง ทหารเรือยิงปืนใหญ่ในเรือรบยงยศโยธยา
และเรือสยามมุประสตันท์ และเรือรบอังกฤษชื่อ อะวอง ก็ยิงปืนใหญ่สุดด้วย แห่งละ ๒๑ นัด

ครั้งสุดเสียงประโคม พระมหाराชาครุพิธีร้ายเวทถวายพระพร พรราหมณ์เป่าสังข์แล้ว
จึงพระศรีสุนทรโวหารที่พระอัครกษัตริย์กราบบังคมทูลเบิกข้าราชการ ว่า

“สรวมชีพข้าพเจ้าผู้รับอภัยแห่งท่านทั้งหลาย คืออัครมหาเสนาบดีและ
อำมาตย์มุขมนตรีข้าทูลละอองธุลีพระบาท บรรดามาพร้อมกันในสถานที่นี้ ขอถวายอัญชลี
บังคมประณมน้อมศรีโรตมวงศ์แด่พระบาทสมเด็จพระบรมนาถบพิตร พระจุฬาลงกรณ์เกล้า
เจ้าอยู่หัว อันได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติบรมราชาภิเษก เป็นองค์เอกอัครมหา
ราชาธิราช ทรงพระยศโหราสถิตภายใต้พระมหาเศวตฉัตรเหนือพระวโรดมบรมรัตน
ราชบัลลังก์ มีพระปรมาภิไธยได้ประดิษฐานตั้งในแผ่นพระสุพรรณบัฏ โดยอักษรลักษณ์
แสดงอรรถว่า

พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ บดินทรเทพยมหามงกุฎ
บุรุษยรัตนราชรวังศ วรุตมพงศบริพัตร วรชัตติยราชนิกรโธดมจาตุรันตบรมมหา
จักรพรรดิราชสังกาศ อุกาโตสุชาติสังสุทธเคราะห์นิจักริบรมนาถ อดิศรราชรามวรัญกูร์ สุจริต
มูลสุสาธิต อรรคอกฤษฐ์ไพบูลย์ บุรพาตูลย์กฤฎาภินิหาร สุภาธิการรังสฤษดิ์ อัญญลักษณ์
วิจิตรโสภาคยสรรพางค์ มหาชโนตมางคประนตบาทบงกชยุคล ประสิทธิสรรพคุณผล
อุดมบรมสุขุมาลัย ทิพยเทพาวตารไพศาลเกียรติคุณอดุลยพิเศษ สรรพเทพเคราะห์นุรักษ์
วิสิษฐศักดิ์สมญาพินิตประชานาถ เปรมกระมลชัตติยราชประยูร มูลมุขมาตยาภิรมย์
บรมกฤษฎาภินิหาร บริบูรณ์คุณสารสยามาทินครวรุตเมกราชดิลก มหาปรีวารนายก
อนันตมหันตวรฤทธิเดช สรรพวิเศษสิรินทร อเนกชนนิกรสโมสรสมมติ ประสิทธิวรยศมโหดม
บรมราชสมบัติ นพปตลเศวตฉัตรราดฉัตร สิริรัตโนปลักษณมหาบรมราชาภิเศกาภิสิต
สรรพทศทิวจิดชัย สกลมไหสวรรียมมหาสวามินทร์ มเหศวรมหินทรมหารามาธิราชวโรดม
บรมนาถชาติอาชาวศัย พุทธาทิไถยรัตนสรณารักษ์ อดุลยศักดิ์อรรคนเรศราธิบดี เมตตา
กรุณาสถิตลหฤทัย โอนปมัยบุญการ สกลไพศาลมหารัษฎาธิบดินทร์ ปรมินทร์ธรรมิก
มหाराชาธิราชบรมนาถบพิตร พระจุฬาลงกรณ์เกล้าเจ้าอยู่หัว^๑ เสด็จเถลิงถวัลยราช
ในพระบรมมหาราชวัง ณ กรุงเทพมหานครอมรัตนโกสินทร มหินทรายุธยามหาดิลกภพ
นพรัตนราชธานีบุรีรมย์ อุดมราชนิเวศน์มหาสถาน”

“สรวมชีพข้าพระพุทธเจ้าเจ้าพระยาภูธราภัย ที่สมุหนายก พระยาเทพประชุน
เจ้าพนักงานกรมพระกลาโหม พระยาพิพัฒน์โกษา เจ้าพนักงานกรมท่าสิบสองพระคลัง”

^๑ พระนามในข้อความนี้ สกตต่างจากพระนามในหน้า ๑๐๖ และ ๑๑๘ - ๑๑๙ จึงคงไว้ตามต้นฉบับ - สวป.
^๒ เวลานั้นเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ เป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน และพระบรมวงศ์เธอ กรมขุนวรจักรธรานุภาพ
ทรงบัญชาการกรมท่า นับว่าไม่มีตัวเสนาบดี ปลัดทูลฉลองจึงกราบทูลแทน

พระยามหาอำมาตย์ ว่าที่เจ้าพระยาธรรมาธิกรณ์ เจ้าพนักงานกรมวัง เจ้าพระยายมราช เจ้าพนักงานกรมพระนครบาล พระยาอาหารบริรักษ์เจ้าพนักงานกรมฯ ขอรับพระราชทาน พระบรมราชวโรกาส แต่พระบาทสมเด็จพระบรมนาถบพิตร พระจุฬาลงกรณ์เกล้าเจ้าอยู่หัว เพื่อจะกราบทูลพระกรุณาถวายสรรพสิ่งซึ่งเป็นเครื่องประดับพระบรมราชอิสริยยศ และราชสมบัติทั้งปวงอันปฏิบัติเฉพาะพนักงานต่าง ๆ ตามธรรมเนียมแต่ก่อนมา ในใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทสมเด็จพระบรมนาถบรมบพิตร พระจุฬาลงกรณ์เกล้าเจ้าอยู่หัว ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ขอเดชะ” ๗

สิ้นคำอัญญากราบทูลเบิกแล้ว จึงมีพระบรมราชโองการพระราชทานพระบรมราชวโรกาส แก่บรรดาข้าราชการทั้งปวง ว่าต่อไปภายหน้า ถ้ามีเหตุการณ์อันสมควรจะกราบบังคมทูลฯ ให้มีโอกาส กราบบังคมทูลได้ตรงต่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจงทุกคน ตามสมควรแก่เหตุแห่งราชการ พระศรีสุนทรโวหารรับพระบรมราชโองการแล้ว ข้าราชการกราบถวายบังคมอีกครั้ง ๑

ขณะนั้นเจ้าพระยาภูธราภัยที่สมุหนายกกราบทูลว่า “ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานถวาย พระยาช้างต้นพระที่นั่ง พระยาม้าต้นพระที่นั่ง กับเมืองเอก โท ศรี จัตวา ทั้งไพร่พลฝ่ายพลเรือน แต่พระบาท สมเด็จพระบรมนาถบรมบพิตร พระจุฬาลงกรณ์เกล้าเจ้าอยู่หัว ขอเดชะ”

พระยาเทพประชนราชปลัดทูลฉลองพระกลาโหม กราบทูลว่า “ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทาน ถวายพระมหาพิชัยราชรถ เรือพระที่นั่งศรีสมรรถชัย เรือพระที่นั่งไกรสรमुख เรือกระบวนใหญ่น้อยและ เครื่องสรรพยุทธทั้งปวง กับเมือง เอก โท ศรี จัตวา ไพร่พลเมืองฝ่ายทหาร แต่พระบาทสมเด็จพระบรมนาถ บรมบพิตร พระจุฬาลงกรณ์เกล้าเจ้าอยู่หัว ขอเดชะ”

พระยาพิพัฒน์โกษากราบทูลว่า “ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานถวายเครื่องพระพัชฌายากร ราชสมบัติทั้ง ๑๒ พระคลัง แต่พระบาทสมเด็จพระบรมนาถบรมบพิตร พระจุฬาลงกรณ์เกล้าเจ้าอยู่หัว ขอเดชะ”

พระยามหาอำมาตย์กราบทูลว่า “ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานถวายพระที่นั่งมนเทียรปราสาท ราชนิเวศน์มหาสถาน พระราชนิเวศน์นันทอุทยาน ทั้งเครื่องสูงเฉลิมพระเกียรติยศ แต่พระบาทสมเด็จพระบรมนาถ บรมบพิตร พระจุฬาลงกรณ์เกล้าเจ้าอยู่หัว ขอเดชะ”

เจ้าพระยายมราชกราบทูลว่า “ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานถวายกรุงเทพมหานคร อมรรัตนโกสินทร มหินทรายุธยามหาดสถาน แต่พระบาทสมเด็จพระบรมนาถบรมบพิตร พระจุฬาลงกรณ์เกล้า เจ้าอยู่หัว ขอเดชะ”

พระยาประชาชีพกราบทูลว่า “ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานถวายธัญญาหารแดนสถานลานนา หัวพระราชอาณาเขตประเทศตำบลใหญ่น้อยทั้งปวง แต่พระบาทสมเด็จพระบรมนาถบรมบพิตร พระจุฬาลงกรณ์เกล้า เจ้าอยู่หัว ขอเดชะ”

จึงมีพระราชโองการดำรัสสั่งเจ้าพระยาและพระยาทั้งปวงว่า “สิ่งของทั้งนี้จัดแจงทำนุบำรุง ไว้ให้ดี จะได้บ่งกันรักษาแผ่นดิน และจะได้อุปถัมภ์พระพุทธศาสนาสืบไป” เจ้าพระยาภูธราภัยผู้เป็น อัครมหาเสนาบดีรับพระราชโองการกราบถวายบังคมทูลว่า “ข้าพระพุทธเจ้าขอรับพระราชโองการ

๗ เจ้าพระยาธรรมา (บุญศรี) เจ้าพระยาพลเทพ (หลง) ขราทูลพลภาพทั้ง ๒ คน

มาณพระบัตหุรสุรลิ่งหนาทไล้เกล้าไล้กระหม่อม ขอเดชะ” เมื่อข้าราชการฝ่ายไทยกราบบังคมทูลเสร็จแล้ว ซินยอวีเอนา กงสุลเยเนรลโปรตุเกส ซึ่งเป็นหัวหน้านำชาวต่างประเทศทั้งปวง จึงกราบทูลถวายชัยมงคล แทนรัฐบาลต่างประเทศทั้งปวงที่มีทางพระราชไมตรี และมีพระราชดำรัสตอบตามสมควร^๑ แล้วเสด็จลงจาก พระแท่นเศวตฉัตรประทับในพระฉาก ทรงเปลื้องพระมหามงกุฎเปลี่ยนทรงพระมหาชฎาแล้ว เสด็จเข้าไปยัง พระที่นั่งไพศาลทักษิณ ประทับพระที่นั่งภัทรบิฐ ท้าววรจันทร (มาลัย) กราบบังคมทูลว่า “ข้าพระพุทธเจ้า ขอพระราชทานทูลเกล้าฯ ถวายพระสนม ๑๒ พระกำนัล แต่พระบาทสมเด็จพระบรมนาถบรมบพิตร พระจุฬาลงกรณ์เกล้าเจ้าอยู่หัว ขอเดชะ” มีพระราชปฏิสันถารตามสมควร พระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายในถวาย รูปเทียนแล้วเสด็จลงจากพระที่นั่งภัทรบิฐไปยังมุขกระสันหอพระสุราลัยพิมาน ทรงเปลื้องพระมหาชฎา และประทับรอพระฤกษ์อยู่ ณ ที่นั้น

ครั้นได้เวลาพระฤกษ์เฉลิมพระมหามนเทียร จึงเสด็จมายังพระที่นั่งไพศาลทักษิณแล้วเสด็จขึ้น พระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน ทรงโปรยดอกพิกุลทองพิกุลเงินไปตามทาง มีนางเชียวเครื่องราชูปโภคตามเสด็จ แล้วมีนางเชื้อพระวงศ์^๒ อัมวิฬา ๑ เชียวศิลาบต ๑ เชียวพานผลปักเขียว ๑ เชียวพานข้าวเปลือก ๑ เชียวพานถั่ว ๑ เชียวพานงา ๑ ที่เชิงบันไดพระที่นั่งจักรพรรดิพิมานมีนางชำระพระบาท ๒ คน ครั้นเสด็จถึงในที่ทรงเปลื้อง ฉลองพระองค์ครุยและทรงจุดเทียนนมัสการ แล้วเสด็จขึ้นพระแท่นที่บรรทม พระองค์เจ้าบุควายดอกหมาก ทำด้วยทองคำหนัก ๕ ตำลึง พระองค์เจ้ายี่สุน่ถวายพระเส้าหางข้างเผือก^๓ ท้าวทรงกันดาล (ศรี) ถวายลูกกุญแจ ทรงรับวางไว้ข้างที่ แล้วทรงเอนพระองค์ลงบรรทมเหนือพระแท่นที่โดยทักษิณปรัศว์เบื้องขวาเป็นพระฤกษ์ และพระเจ้าราชวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าล่อมมถวายพระพรก่อน^๔ แล้วพระบรมวงศานุวงศ์ทั้งนั้นถวายพระพร ต่อภายหลัง และชาวประโคมศุรียางคนตรีก็ประโคมขึ้นพร้อมกัน

^๑ การที่พระราชทานอนุญาตให้ฝรั่งต่างประเทศเข้าเฝ้าในงานบรมราชาภิเษกเริ่มมีมาแต่ครั้งรัชกาลที่ ๔ ครั้งนี้ หากกล่าวถึงจดหมายเหตุข้างไทยไม่ แต่มีในจดหมายเหตุของฝรั่ง จึงเอามาลงไว้ (ในสมัยรัชกาลที่ ๖ มีทั้งทูตานุทูต และ พระราชราชวงศ์ต่างประเทศเข้าเฝ้า ส่วนสมัยรัชกาลที่ ๗ และรัชกาลที่ ๙ มีเพียงทูตานุทูตเข้าเฝ้า ไม่มีพระราชวงศ์ เข้าเฝ้า - สวป.)

^๒ เมื่อแต่งหนังสือนี้ ผู้ที่ได้เชิญเครื่องเฉลิมพระราชมณเทียรเมื่อปีมะโรงยังมีอยู่บ้าง สืบถามได้ความว่า คุณปลัด เสี่ยงยมเป็นผู้เชิญขันดอกพิกุลทองพิกุลเงิน และนางเชียวเครื่องนั้นเป็นหม่อมเจ้าในรัชกาลที่ ๓ ทั้งนั้น คือ

หม่อมเจ้าปวี ในกรมหมื่นภูมินทรภักดี (ภายหลังมีพระเกียรติยศเป็นพระอัครชายาเธอ พระองค์เจ้าเสาวภาคย นารีรัตน์) ๑

หม่อมเจ้าสารภี ในกรมหมื่นภูมินทรภักดี ๑

หม่อมเจ้ามณฑา ในกรมหมื่นภูวนัยนฤเบนทรธิบาล ๑

หม่อมเจ้าภคินี ในกรมหมื่นอักษรสาสนโสภณ (กรมหลวงบดินทรไพศาลโสภณ) ๑

หม่อมเจ้าวิไลยวร ในพระองค์เจ้าเปี้ยก ๑

หม่อมเจ้า (ประ) ยง ในพระองค์เจ้าสำยอง ๑

^๓ พระองค์เจ้ายี่สุน่ในรัชกาลที่ ๒ เวลานั้นพระชันษาได้ ๘๐ ปี

^๔ ในจดหมายเหตุมิได้บอกพระนามว่าพระองค์ใด แต่คงเป็นพระองค์เจ้าล่อมม

ครั้งนี้เสร็จการพิธีเฉลิมพระราชมณเฑียรแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงผลิตเครื่องแต่งพระองค์ทรงขาว เสด็จโดยทางข้างใน ทรงโปรยเงินไปตลอดทางจนถึงพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท เสด็จขึ้นไปทรงจุดเทียนเครื่องนมัสการถวายบังคมและสดับปกรณ์พระบรมศพ กับทั้งพระบรมอัฐิสมเด็จพระบรมราชบุพการีแล้วเสด็จกลับคืนไปสู่พระมหาราชนเฑียร

ครั้งนี้เวลาบ่าย เจ้าพนักงานตั้งบายศรีแก้ว บายศรีทอง บายศรีเงิน บายศรีตอง เวียนเทียนสมโภชพระมหาราชนเฑียรตามจารีตโบราณขัตติยราชพิธีราชเจ้าสืบมา^๑

ต่อจากวันบรมราชาภิเษกมา เสด็จออกพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย เวลาเช้าทรงตั้งพระราชอาคันตุกะกับข้าราชการ ซึ่งจะกล่าวต่อไปข้างหน้า และทรงรับดอกไม้ธูปเทียนซึ่งพระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยทูลเกล้าฯ ถวาย^๒ ครั้งเวลาค่ำเสด็จออกทรงสดับพระธรรมเทศนาพิเศษเนื่องด้วยงานพระราชพิธีบรมราชาภิเษก ๔ กัณฑ์ คือวันแรม ๑๓ ค่ำ สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) วัดระฆัง ถวายเทศนา ว่าด้วยทศพิธราชธรรม และจักรวรรดิวัตร วันแรม ๑๔ ค่ำ กรมหมื่นบวรรั้งสิสุริยพันธ์ถวายเทศนา ว่าด้วยพระราชพงศาวดาร วันแรม ๑๕ ค่ำ (พระสาสนโสภณ วัดราชประดิษฐ) ถวายเทศนามงคลสูตร เดือนอ้าย ขึ้น ๑ ค่ำ (สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ จี วัดประยุรวงศาวาส) ถวายเทศนารัตนสูตร^๓ เป็นเสร็จงานพระราชพิธีบรมราชาภิเษก^๔ ต่อนี้ก็ถึงแห่เสด็จเลียบพระนคร ซึ่งจะพรรณนาเป็นตอนหนึ่งต่างหาก

^๑ รายการตอนราชาภิเษกเฉลิมพระราชมณเฑียรที่คัดมาจากจดหมายเหตุที่ได้มาจากกรมราชเลขาธิการเพียงนี้ ได้ตรวจชำระแก้ไขตรงที่เห็นว่าผิดบ้างเล็กน้อย

^๒ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้พระราชทานพระบรมราชาธิบายว่าการถวายดอกไม้ธูปเทียนนั้น ตามประเพณีมีในงาน ๒ อย่าง คือ งานเฉลิมพระราชมณเฑียรอย่าง ๑ กับงานทรงบำเพ็ญพระราชกุศลซึ่งเป็นงานใหญ่ เช่นฉลองวัดเป็นต้นอย่าง ๑ มิใช่ถวายในงานพระราชพิธีบรมราชาภิเษก

^๓ ในจดหมายเหตุที่พิมพ์ปรากฏชื่อท่านผู้เทศนามงคลสูตร รัตนสูตร แต่สันนิษฐานว่า ๒ องค์นั้นเห็นจะไม่ผิด อன்றั้งประเพณีที่ทรงสดับพระธรรมเทศนาเนื่องในงานพระราชพิธีบรมราชาภิเษก ไม่พบจดหมายเหตุว่าเคยมีมาแต่ก่อน สันนิษฐานว่าจะมีครั้งนี้เป็นครั้งแรก สืบมาแต่พระราชนิยมของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

อนึ่งในพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๔ กล่าวว่า มีการถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม เนื่องในงานพระราชพิธีบรมราชาภิเษก แต่ในรัชกาลที่ ๕ หาปรากฏว่ามีไม่

^๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริว่า พิธีราชาภิเษกซึ่งทำกันมานั้นเป็น ๒ คำรา แต่หลงทำระคนปนกันไปเสีย คือว่าหลักแห่งการราชาภิเษกนั้น มีรดน้ำแล้วเกล็นราชาอาสน์เป็นเสร็จพิธี ที่ว่าปนกันนั้น เล็งเห็นได้ สรงมูรธาภิเษกกับขึ้นอัฐทิศรับน้ำนั้น เป็นรดน้ำเหมือนกัน ขึ้นภัทรบิฐกับขึ้นพระแท่นเศวตฉัตร เป็นเกล็นราชาอาสน์เหมือนกัน อย่างขึ้นพระที่นั่งอัฐทิศและภัทรบิฐนั้นเป็นอย่างน้อย อย่างสรงมูรธาภิเษกและขึ้นพระแท่นเศวตฉัตรนั้นเป็นอย่างใหญ่ สำหรับเลือกทำตามโอกาสจะอำนวย แต่หากเกิดความไม่เข้าใจกันขึ้นคราวใดคราวหนึ่ง เลยทำเสียทั้ง ๒ อย่าง ให้เป็นที่ สิ้นสงสัยจึงเลยเลอะมา โดยพระราชดำริเช่นนี้ เมื่อเฉลิมพระราชมณเฑียรพระราชวังดุสิต จึงโปรดเกล้าฯ ให้ทำพระแท่นที่สรงเป็น ๘ เหลี่ยม ยอดเป็นเศวตฉัตรไว้ทุกสหัสธารานั่น เวลาเสด็จขึ้นที่สรงไขสหัสธาราแล้ว ราชบัณฑิตและพราหมณ์เข้าถวายน้ำ ๘ ทิศ ดิดไปทีเดียว เสร็จแล้วเสด็จขึ้นทรงเครื่องบนพลับพลา แล้วเสด็จออกพระที่นั่งอภิเศกดุสิต เสด็จขึ้นเกล็นภัทรบิฐซึ่งโปรดเกล้าฯ ให้ทำใหม่ตั้งเหนือพระแท่นเศวตฉัตร พระบรมวงศานุวงศ์ข้าทูลละอองธุลีพระบาทฝ่ายหน้า เข้าเฝ้า พราหมณ์ร่ายมนต์สรรเสริญไภรลสาเสร็จแล้วฝ่ายหน้ากราบถวายบังคมลาออก พระบรมวงศานุวงศ์ข้าทูลละอองธุลีพระบาทฝ่ายในเข้าเฝ้า แล้วเสด็จขึ้น

เลียบพระนคร

การเลียบพระนครนับเป็นส่วนหนึ่งในพิธีบรมราชาภิเษกเนื่องมาแต่พิธีที่ทำในพระราชฐาน มีการเสด็จออกท้องพระโรงให้ข้าราชการทั้งปวงได้มีโอกาสเข้าเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท เมื่อเสร็จการพิธีในพระราชฐาน จึงเสด็จออกเลียบพระนครเพื่อให้ประชาราษฎร์ได้โอกาสเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทด้วย แต่ประเพณีการเลียบพระนคร แห่งเสด็จพระเจ้าแผ่นดินเป็นกระบวนพยุหยาตราอย่างใหญ่ คล้ายกับยกกองทัพ ผิดกับกระบวนแห่งเสด็จ ในการพิธีอื่นทั้งนั้น ชวนให้สันนิษฐานว่าประเพณีเดิมเห็นจะเสด็จเลียบถึงเมืองรายรอบมณฑลราชธานี ต้องเสด็จโดยทางบกบ้าง ทางเรือบ้าง และประทับรอนแรมเป็นระยะไปหลายวันจนกว่าจะรอบมณฑลราชธานี เพื่อบำรุงความสามัคคีและให้ประจักษ์พระเดชานุภาพแก่ประชาชนทั้งหลาย ครั้นนานมา เห็นเป็นการลำบาก โดยมีจำเป็น จึงย่นระยะทางลงเป็นเพียงเลียบพระนครราชธานี แล้วย่อลงมาอีกชั้นหนึ่งคงแห่งเสด็จเลียบรอบ กำแพงพระนครแต่ทางเรือ ส่วนทางบกเป็นแต่แห่งเสด็จเลียบรอบบริเวณพระราชวัง เห็นจะเป็นอย่างนี้ มาแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา ถึงกระนั้นกระบวนแห่งเสด็จเลียบพระนครยังกำหนดจำนวนพลถึง ๑๐,๐๐๐ เป็นอย่างต่ำ และพึงสังเกตเห็นเค้าเงื่อนกองทัพได้ในริ้วกระบวนแห่ง ที่กรมทหารทุกหมู่เหล่า ตลอดจน ข้าราชการที่เป็นตำแหน่งแม่ทัพนายกองเข้าเป็นตาริวในกระบวนทั้งสิ้น ไม่ใช่แต่ข้าราชการในราชสำนัก เท่านั้น

การเลียบพระนครในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์นี้ เลียบพระนครทางเรือเคยมีแต่ ๒ ครั้ง คือใน รัชกาลที่ ๑ เมื่อสร้างพระนครและเครื่องเฉลิมพระราชอิสริยยศต่าง ๆ รวมทั้งเรือกระบวนแห่งเสด็จสำเร็จแล้ว ทำการพระราชพิธีบรมราชาภิเษกเต็มตามตำราเมื่อปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๓๒๘ จึงเสด็จเลียบพระนครทั้งทางบก และทางเรือครั้ง ๑ ถึงรัชกาลที่ ๔ (ได้ยินว่าเพราะประจวบกับเวลาที่ได้ซ่อมแซมเรือกระบวนเมื่อตอนปลาย รัชกาลที่ ๓) จึงมีการเลียบพระนครทั้งทางบกและทางเรืออีกครั้ง ๑ เมื่อบรมราชาภิเษกในรัชกาลที่ ๒ และ รัชกาลที่ ๓ มีแต่เลียบพระนครทางบก ถึงรัชกาลที่ ๕ จึงมีการเลียบพระนครแต่ทางบกอย่างเดียว^๑

กระบวนแห่งเสด็จเลียบพระนครทางบก^๒ เป็นทำนองเดียวกันทุกรัฐกาล จัดกระบวนเป็นตอน คือ ตอนที่ ๑ พวกเสนากรมต่าง ๆ เดินเป็น ๘ สายนำหน้า ตอนที่ ๒ กระบวนหลวง ตอนที่ ๓ เสนากรมต่าง ๆ กระบวนหลังเดิน ๘ สาย ตอนที่ ๔ กระบวนเจ้านายทรงม้า และเสนาบดินทร์เสลี่ยงหรือแคร่ตามบรรดาศักดิ์ ตามเสด็จด้วยเป็นที่สุด กระบวนแห่งเปลี่ยนแปลงบ้างแต่เมื่อมีทหารอย่างใดจัดขึ้นในรัชกาลก่อน ถึงรัชกาล หลังก็เพิ่มทหารอย่างนั้นเข้าในกระบวนแห่งด้วย

ในรัชกาลที่ ๕ เสด็จเลียบพระนครเมื่อวันพุธ เดือนอ้าย ขึ้น ๔ ค่ำ ปีมะโรงฯ เมื่อก่อนวันแห่ เจ้าพนักงานแต่งทางถนน “เกลี่ยทรายราบรื่น”^๓ สองข้างทางปักฉัตรเบญจรงค์ ๗ ชั้น กั้นราชวัติ

^๑ แต่เมื่อทำพิธีบรมราชาภิเษกคราวปีระกา พ.ศ. ๒๔๑๖ มีการเลียบพระนครทั้งทางบกและทางเรือ

^๒ ริ้วกระบวนแห่งเสด็จเลียบพระนครคราวปีมะโรง ข้าพเจ้าค้นพบเมื่อแต่งหนังสือนี้ ๒ ฉบับ ฉบับหนึ่งดูเป็น ริ้วกระบวนเมื่อก่อนแห่ อีกฉบับหนึ่งเป็นจดหมายเหตุพรรณานการกระบวนอย่างย่อ ๆ เมื่อแห่แล้ว ทั้ง ๒ ฉบับมีแตกต่างกัน อยู่บ้าง ต้องใช้ความสันนิษฐานตัดสินในบางแห่ง

^๓ ในสมัยนั้นไม่ได้ทำถนนถมศิลาสำหรับใช้รถ ถนนรอบพระบรมมหาราชวังปูด้วย “อิฐรู” แผ่นใหญ่ พื้นที่ขรุขระ เวลาแห่จึงต้องโรยทราย

ผูกต้นกล้วย อ้อย และธงกระดาชรายเป็นระยะ และมีปี่พาทย์ กลองแขก เครื่องประโคม และตั้งร้านน้ำสำหรับ
บริโภคไว้ด้วยทุกระยะ ที่แห่งใดเป็นหัวถนนหนทาง ก็มีพวกทหารกรมอาสาหกเหล่าไปตั้งกระโจมหอกจุกช่อง
ทุกแห่งไป เป็นอย่างทหารรายทางในสมัยนั้น อนึ่ง แต่ก่อนมามีประเพณีบังคับเจ้าของบ้านเรือนบรรดาอยู่ริม
ทางแห่งเสด็จให้ปิดประตูหน้าต่าง^๑ แต่เมื่อเสด็จเสียบพระนครในรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวโปรดให้เลิกหามนั้นเสีย พระราชทานอนุญาตให้ผู้อยู่บ้านเรือนริมทางเสด็จเปิดประตูหน้าต่างได้
ตามชอบใจ จึงเกิดมีการตั้งเครื่องสักการบูชาตามบ้านเรือนซึ่งเสด็จผ่านไป ถึงครั้งนี้ก็เหมือนกัน ส่วนกระบวน
แห่เสด็จนั้น

ที่ ๑ กระบวนทหารม้า เสนากองหน้า ขุนโจมพลลั่นกับขุนสท้านพลแสน แต่งตัวสวมสนับเพลา
นุ่งผ้าเกี้ยว ใส่เสื้อแพร โปกผ้าสีทับทิมขลิบทอง ชัดดาบ ซี่ม้าถือธงห้าชายหักทองขวางนำกระบวนคู่ ๑
แล้วถึงทหารม้าเกราะทอง (แต่งเครื่องเกราะทองอย่างฝรั่ง^๒) ถือชวาน และกรมม้าแต่งอย่างฮ้อ ถือเกาทัณฑ์
เป็นกระบวนซี่ม้าทั้งสิ้น

ที่ ๒ กระบวนฝรั่งแมนปิ่น (แต่งตัวอย่างฝรั่ง^๓) ลากปืนจางรัง^๔ ๔ กระบอก

ที่ ๓ กรมม้าซี่ม้าถือธงฉานและธงยันต์แถวหนึ่ง แล้วถึงพระยาศีหราชเดโชชัย แต่งตัวสวม
สนับเพลานุ่งยก ใส่เสื้อไหมด โปกผ้าสีทับทิมขลิบทอง ชัดดาบ นั้งแคร่คนหามนำกระบวน^๕ พระยาราชวรานุกูล
ปลัดทูลฉลองมหาดไทย พระยาศรีสุรราชภักดี ว่าที่ปลัดทูลฉลองกลาโหม แต่งตัวสวมสนับเพลานุ่งยก ใส่เสื้อ
โปกผ้าสีทับทิมขลิบทอง ชัดดาบ ซี่ม้านำริ้วคู่กันเป็นประตูหน้า ต่อนั้นถึงกระบวนเสนาเดิน ๘ สาย สายนอก
ข้างละ ๒ สายกรมเดียวกัน สายในเดินกลาง ๔ สายกรมเดียวกัน นายแต่งตัวเครื่องทรงประพาส ชัดดาบ
ขุนหมื่นไพร่นุ่งกางเกง ใส่เสื้อเสนาภูมวกหนั่ง

ที่ ๔ สายนอก ธงทหาร แล้วถึงปี่พาทย์ ๔ สำหรับนำกระบวนทหารอย่างยุโรปถือปิ่นคาบศิลา

สายใน กระบวนกรมอาสาจาม ถือหอกคู่^๖

ที่ ๕ สายนอก ทหารเกณฑ์หัดถือปิ่น (ราง) แดง

สายใน คนถือธงยันต์ ๔ คน นำกระบวนกรมล้อมวัง ถือดาบโล่

ที่ ๖ สายนอก กรมทหารรักษาพระองค์ ถือปิ่นปลายหอก

สายใน คนถือธงยันต์ ๔ คน นำกระบวนกรมอาสาใหญ่ ถือดาบเขลย

^๑ ประเพณีนี้ได้มาแต่เมืองปักกิ่ง แต่จะได้มาครั้งไหน หาทราบไม่

^๒ ชื่อกรมม้าเกราะทองมีมาแต่โบราณ มาแต่งเครื่องเกราะอย่างฝรั่งเศษเมื่อรัชกาลที่ ๔

^๓ กรมฝรั่งแมนปิ่นปรากฏในพงศาวดารว่ามีแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา เมื่อรัชกาลสมเด็จพระชัยราชาธิราช

^๔ บางครั้ง เขียนว่า ปิ่นจ่ารง หรือ ปิ่นจ่ารงค์ - สวป.

^๕ พระยาศีหราชเดโชชัย เป็นตำแหน่งแม่ทัพ บังคับเสนากองต่าง ๆ กระบวนหน้า ควรสังเกตเครื่องแต่งตัวที่โปก
ผ้าสีทับทิมขลิบทองนั้น แสดงว่าเครื่องแต่งศิระชะข้าราชการแต่โบราณมี ๒ อย่าง คือลอมพอก (ก็ผ้าโปกนั่นเอง แต่โปกเป็นทรง
สูงและมีเครื่องประดับ) อย่าง ๑ ผ้าโปกอย่าง ๑ สันนิษฐานว่า ผ้าโปกใช้ในเวลาออกสงคราม ลอมพอกใช้ในการพิธี

^๖ กองที่ ๔ นี้ จะแต่งตัวอย่างไรสงสัยอยู่ ทหารอย่างยุโรปบางที่จะแต่งอย่างทหารฝรั่ง และพวกอาสาจามก็จะ
แต่งอย่างแขก

- ที่ ๗ สายนอก เหมือนก่อน^๖
สายใน ก็เหมือนก่อน เป็นกระบวนมอญกรมตั้งทอง ถือตาบตั้ง
- ที่ ๘ สายนอก เหมือนก่อน
สายใน เป็นกระบวนกรมมอญกรมอาทมาท ถือตาบ
- ที่ ๙ สายนอก เหมือนก่อน
สายใน เป็นกระบวนกรมเขนทอง ถือเขนแบกตาบ
- ที่ ๑๐ สายนอก เหมือนก่อน
สายใน เป็นกระบวนกรมทำลุ ถือธนูหางไก่
- ที่ ๑๑ สายนอก เหมือนก่อน
สายใน เป็นกระบวนกรมอาสาญี่ปุ่น ถือขวานเงินด้ามยาว
- ที่ ๑๒ สายนอก เหมือนก่อน
สายใน เป็นกระบวนกรมท่า ถือเสื่อ หมดกระบวนหน้าเพียงนี้

กระบวนหลวง

- ที่ ๑๓ ตำรวจถือนธวัชฉานแถวหนึ่ง ๘ คน
- ที่ ๑๔ สายนอก ตำรวจซัดตาบ
สายใน มโหระทึก กลองชนะ
- ที่ ๑๕ สายนอก ตำรวจถือนธวัช
สายใน แตรฝรั่ง แตรงอน สังข์ เครื่องสูง และพระแสงหว่างเครื่อง^๗
- ที่ ๑๖ สายนอก (แถวนอก) นายเวร จำ ปลัดกรม เจ้ากรมตำรวจหน้า
สายนอก (แถวใน) หุ้มแพร จำ นายเวร หัวหมื่น มหาดเล็ก
สายใน พระกรรมวิกรมย์ ธงชัยราชกระบี่คู่ชู ครุฑพาว์ พราหมณ์
- ที่ ๑๗ พระที่นั่งพุดตานที่เสด็จประทับ มีก้านลึงเชิญพระกลด บังสุรย์ พัดโบก ทวยพระสุพรรณศรี
ทวยเงินทรงไปรย สองข้างพระยานมาศมีกรมวังและคู่เคียง ต่อออกไปถึงอินทรพรม
- ที่ ๑๘ สายนอก เจ้ากรม ปลัดกรม นายเวรตำรวจหลัง^๘ คือกรมพลพัน กรมทหารใน กรมรักษา
พระองค์ กรมทนายเลือก ต่อเนื่องถึงพวกกรมรักษาพระองค์ ถือนธวัชประยา

^๖ ในริ้วกระบวนไม่บอกชื่อกรมไว้ สันนิษฐานว่าจะเป็นกรมรักษาพระองค์นั่นเอง

^๗ กองที่ ๑๓ ที่ ๑๔ ที่ ๑๕ แต่งด้วยอย่างไรสงสัยอยู่ ตำรวจแถวเห็นจะนุ่งผ้าพื้นใส่เสื้อขาว คาดรัดประคด แต่พวกมโหระทึกและกลองชนะนั้นนุ่งกางเกงแดงเสื้อแดง หมวกกลีบสำนวนแดง พวกแตรสังข์ใส่เสื้อแดงกางเกงแดงหมวกสูง พวกเชิญเครื่องสูงก็นุ่งกางเกงริ้วสวมลอมพอกแดงมาแต่ก่อนแล้ว

^๘ ตำรวจตั้งแต่นายเวรขึ้นไป มหาดเล็กตั้งแต่หุ้มแพร ที่เข้าริ้วตลอดจนคู่เคียง แต่งสวมสนับเพลา นุ่งผ้าสมปักลายเสื้ออัดลัดเข็มขาบแล้วสวมเสื้อครุย สะพายกระบี่ตามยศ โปกผ้าสีทับทิมขลิบทอง ไม่ใช่ลอมพอก มหาดเล็กกรมวังที่เชิญเครื่องและตามเสด็จในกระบวนไม่สวมเสื้อครุยหรือซัดตาบ

สายใน มหาตเล็กเชิญเครื่อง ชาวพระคลังมหาสมบัติเชิญพานเงินตรา ภูษามาลาเชิญพาน พระภูษามหาตเล็กเชิญพระแสง เครื่องสูงหลังมโหระทึก กำนัลเชิญพระแสงพระราชยาน ที่นั่งรอง พระวอ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ ๒ พระองค์ทรงด้วยกัน ม้าพระที่นั่งผูกเครื่องกุดัน ๒ ม้า รถพระที่นั่ง ๔ หลัง หมุดกระบวนหลวงเพียงนี้

เสนากองหลัง

ที่ ๑๙ สายนอก รักษาพระองค์ถือปืน

สายใน ขุนหมื่น ๔ คน ถือธงยันต์นำกระบวนเกณฑ์หัตถ์อย่างฝรั่ง ถือปืนหลังม้า

ที่ ๒๐ สายนอก เหมือนก่อน

สายใน ก็เหมือนก่อน เป็นกระบวนกรมทวนทอง ถือทวน

ที่ ๒๑ สายนอก เหมือนก่อน

สายใน เป็นกระบวนกรมทหารใน ถือง้าว

ที่ ๒๒ สายนอก ในริ้วไม่มี (แต่เข้าใจว่าเหมือนก่อน)

สายใน เป็นกระบวนกรมอาสาธอง ถือตรี (สามง่าม)

ที่ ๒๓ สายนอก ในริ้วไม่มี

สายใน เป็นกระบวนกรมเรือกัน ถือตะบองทอง

ที่ ๒๔ พระยาศรีสิงหนาท พระนรินทรราชเสนี ปลัดบัญชามหาดไทย กลาโหม เดินคู่กันเป็นประตูหลัง

ที่ ๒๕ กรมทหารปืนใหญ่ (ญวน) ลากปืนใหญ่ ๔ กระบอก หมุดกระบวนเสนาเพียงนี้

ที่ ๒๖ เจ้านายแต่งพระองค์ “อย่างเทศ” ทรงม้าตามเสด็จ ๑๐ คู่^๑

คู่ที่ ๑ พระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น ๒ กรมหมื่นสิทธิสุขุมการ กับ พระเจ้าราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่น (ภายหลังเป็นกรมขุน) ภูวนัยนฤเบนทรธิบาล

คู่ที่ ๒ พระเจ้าราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นอักษรสารโสภณ (ภายหลังเป็นกรมหลวงบดินทรไพศาลโสภณ) กับ พระเจ้าราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่น (ภายหลังเป็นกรมขุน) เจริญผลพูลสวัสดิ์

คู่ที่ ๓ พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้ากฤษฏาภินิหาร^๒ (กรมพระนเรศวรฤทธิ์) กับ พระองค์เจ้า คัคณางคยกุล (กรมหลวงพิชิตปรีชากร)

^๑ ในริ้วกระบวนไม่ลงพระนาม แต่สืบตามได้ความดังกล่าวไว้ในนี้

^๒ ในราชสกุลวงศ์ ใช้ กฤดาภินิหาร - สวป.

คู่ที่ ๔ พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าสุขสวัสดิ์^๑ (กรมหลวงอดิศรอุดมเดช) กับ พระองค์เจ้าทวีถวัลยลาภ (กรมหมื่นภูธรเรศธำรงค์ศักดิ์)

คู่ที่ ๕ พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าทองกองก้อนใหญ่ (กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม) กับ พระองค์เจ้าเกษมสันตโสภาคย์^๒ (กรมหลวงพรหมวรานุรักษ์)

คู่ที่ ๖ พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้ากมลลาสเลอสรรค์ (กรมหมื่นราชศักดิ์สโมสร) กับ พระองค์เจ้าอนุภรณ์อนันตนรชัย^๓

คู่ที่ ๗ พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าเกษมศรีศุภโยค (กรมหมื่นทิวากรวงศ์ประวัติ) กับ พระองค์เจ้าศรีสิทธิธัชชัย^๔ (กรมขุนศิริธัชสังกาศ)

คู่ที่ ๘ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ ชั้น ๔ พระองค์เจ้าสุธารส กับ พระองค์เจ้าวรัตน์^๕ (กรมหมื่นพิศาลบรรดาศักดิ์)

คู่ที่ ๙ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ ชั้น ๔ พระองค์เจ้าภาณุมาศ กับ พระองค์เจ้าหัสตินทร์ (กรมหมื่นบริรักษ์นรินทรฤทธิ์)^๖

คู่ที่ ๑๐ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ ชั้น ๔ พระองค์เจ้าเบญจางค์ กับ พระองค์เจ้านาวรัตน์ (กรมหมื่นสถิตย์ธำรงสวัสดิ์)^๗

กระบวนเสนาบดีมีแต่เจ้าพระยาภูธราภัยที่สมุหนายกคนเดียว^๘

ถึงวันพุธ เดือนอ้าย ขึ้น ๔ ค่ำ เวลาเช้า พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จออกพระที่นั่งดุสิตาภิรมย์ ทรงเครื่องพระภูษาเขียนทอง ฉลองพระองค์เยียรบับ สายรัดพระองค์ประดับเพชร ทรงพระมหาสังวาลนพรัตน์ และพระอัมรินทร์เพชร เหน็บพระแสงตรี ฉลองพระองค์ครุยกรองทองชั้นนอก ทรงพระมหาขุภาพระกลีบ เสด็จขึ้นประทับพระที่นั่งพุดตาน เวลาเช้า ๑๐ นาฬิกา ยิงปืนใหญ่ให้สัญญาณแล้วเคลื่อนกระบวนพยุหยาตราออกจากพระบรมมหาราชวังทางประตูวิเศษชัยศรี ทรงโปรยเงินพระราชทานชาวพระนคร ประทับที่ถนนพระบรมมหาราชวังไปทางถนนหน้าพระลาน ถนนสนามชัย หยุดกระบวนประทับที่วัดพระเชตุพน^๙ ที่หน้าวัดปลุกโรงไว้เป็นที่รับฝรั่งชาวต่างประเทศ

^๑ ในราชสกุลวงศ์ ใช้ สุขสวัสดิ์ - สวป.

^๒ ในราชสกุลวงศ์ ใช้ เกษมสันตโสภาคย์ - สวป.

^๓ ในราชสกุลวงศ์ ใช้ อนุภรณ์อนันทรไชย - สวป.

^๔ ในราชสกุลวงศ์ ใช้ ศรีสิทธิธัชชัย - สวป.

^๕ ในราชสกุลวงศ์ ใช้ วรัตน์ - สวป.

^๖ ในราชสกุลวงศ์ ใช้ บริรักษ์นรินทรฤทธิ์ - สวป.

^๗ ในราชสกุลวงศ์ ใช้ เนาวรัตน์, สถิตย์ธำรงสวัสดิ์ - สวป.

^๘ ด้วยเจ้าพระยาศรีสุริยวงค์ ที่สมุหพระกลาโหมเป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน และเสนาบดีจตุสดมภ์ป่วยเจ็บแก่ชรา ๓ คน กรมขุนวรจักรก็เป็นเจ้านาย

^๙ การหยุดประทับที่วัดพระเชตุพน เพิ่งมีขึ้นเมื่อเสียบพระนครครั้งรัชกาลที่ ๔

นายพลเรือเอกเปเล แม่ทัพเรืออังกฤษที่เมืองจีน กับนายทหารเรือและกงสุล และพ่อค้าฝรั่งต่างประเทศไปคอยเฝ้าอยู่ด้วยกัน ณ ที่นั้น โปรดให้แม่ทัพนายเรืออังกฤษกับกงสุลต่างประเทศเฝ้าที่พลับพลาวัดพระเชตุพน และพระราชทานดอกพิกุลทองและเงินของสำหรับพระราชพิธีบรมราชาภิเษกให้เป็นที่ระลึกด้วยด้วยกัน เมื่อเสด็จนมัสการพระที่นั่งพระอุโบสถเสร็จแล้ว เคลื่อนกระบวนแห่ไปทางถนนท้ายวัง เลี้ยวเข้าประตูสุนทรพิศาลทิศาศักดิ์ไต้มาทางท้ายสนม (เจ้านายฝ่ายในเสด็จออกทอดพระเนตรแห่ที่โรงทาน^๒) ออกประตูพิทักษ์บวรศักดิ์เหนือ เลี้ยวถนนหน้าพระลานมากลับเข้าประตูวิเศษชัยศรีเสด็จกลับขึ้นเกยพระที่นั่งดุสิตาภิรมย์ เป็นเสร็จการเลียบพระนคร^๓

^๑ สันนิษฐานว่าต้นฉบับพิมพ์ผิด แต่ไม่แน่ว่าหมายถึงประตูใด เนื่องจากประตูรอบพระบรมมหาราชวังมีชื่อประตูสุนทรพิศาล แต่ดูจากแผนที่แล้วจะอยู่ทางด้านเหนือ ไม่ได้อยู่ฝั่งเดียวกับวัดพระเชตุพน ส่วนอีกประตูที่มีชื่อและตำแหน่งใกล้เคียงกับข้อความ คือ ประตูพิศาลทักษิณ ซึ่งเป็นประตูชั้นในด้านใต้ ออกประตูวิจิตรบรรจงออกวัดพระเชตุพน ปรากฏใน **ทำเนียบนามภาค ๑** (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์เจริญผล, ๒๔๕๓), หน้า ๓๓. จึงอาจเป็นไปได้ที่กระบวนจะผ่านเข้าประตูด้านในทางด้านทิศใต้ เพื่อไปออกประตูพิทักษ์บวร มากกว่าย้อนไปทางเหนือที่ประตูสุนทรพิศาลแล้วกลับมาทางใต้เพื่อย้อนกลับไปทางเหนือเข้าประตูวิเศษชัยศรี - สวป.

^๒ โรงทานเดี่ยวนี้อื้อเสียแล้ว อยู่ตรงที่สร้างตึกหลังข้างเหนือประตูศรีสุนทร

^๓ ปรากฏในจดหมายเหตุฝรั่งว่า เมื่อแห่แล้วกรมขุนวรจักรธรานุภาพ (ในราชสกุลวงศ์ใช้วรจักรธรานุภาพ - สวป.) ซึ่งเป็นเสนาบดีบัญชาการกรมท่าเชิญพวกฝรั่งไปเลี้ยงที่วังด้วย

เรื่องบรมราชาภิเษก

THE OLD SIAMESE CONCEPTION
OF THE MONARCHY

พระนิพนธ์

พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร

คำอธิบาย

การตรวจสอบชำระบทความเรื่อง “เรื่องบรมราชาภิเษก” และ “THE OLD SIAMESE CONCEPTION OF THE MONACHY”

“เรื่องบรมราชาภิเษก” และ “THE OLD SIAMESE CONCEPTION OF THE MONACHY” เป็นพระนิพนธ์ของพระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร โดย “เรื่องบรมราชาภิเษก” เมื่อแรกทรงตั้งพระทัยจะแปลจากปาฐกถา เรื่อง “THE OLD SIAMESE CONCEPTION OF THE MONACHY” ที่ทรงแสดง ณ สยามสมาคม ใน พ.ศ. ๒๔๘๙ แต่ต่อมาทรงพิจารณาเห็นควรปรับปรุงเนื้อหาเสียใหม่ เพื่อให้กระชับเหมาะสมกับการนำเสนอในรูปแบบภาษาไทย ดังนั้น จึงไม่ตรงกับต้นฉบับที่เป็นภาษาอังกฤษทั้งหมด ซึ่งสาระสำคัญของพระนิพนธ์เรื่องนี้ ช่วงแรกมีเนื้อหาว่าด้วยความเป็นมาของวัฒนธรรมไทย ถัดมาเป็นเรื่องทัศนคติของสังคมไทยที่มีต่อฐานะของพระมหากษัตริย์และสถาบันพระมหากษัตริย์ และตอนท้ายเป็นเรื่องพระราชพิธีบรมราชาภิเษก

หลังจากที่พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร ทรงแปลและเรียบเรียง “เรื่องบรมราชาภิเษก” แล้ว ได้มีการจัดพิมพ์เผยแพร่พระนิพนธ์เรื่องนี้หลายครั้ง อาทิ

- พ.ศ. ๒๔๘๙ วารสารสยามสมาคม ฉบับไทย ภาค ๔ โดยโรงพิมพ์พระจันทร์
- พ.ศ. ๒๔๘๙ พิมพ์ในงานศพมรดาพระภุชเวทย์วิสิษฐ์ โดยโรงพิมพ์พาณิชย์สุภผล
- พ.ศ. ๒๕๐๗ ชุมนุมนิพนธ์ของกรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร โดยสำนักพิมพ์สมาคม สังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย
- พ.ศ. ๒๕๑๓ ชุมนุมพระนิพนธ์ของพระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร พิมพ์ช่วยในงานฌาปนกิจศพ คุณหญิงสุน์ อนุพันธ์ดิษฐการ โดยโรงพิมพ์กฤษณปกรณัม
- พ.ศ. ๒๕๑๔ ในหนังสือแจกงานพระราชทานเพลิงศพ พลตรี หม่อมทวีวงศ์ถวัลย์ศักดิ์ โดยสำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์
- พ.ศ. ๒๕๑๗ ชุมนุมพระนิพนธ์ของพระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทาน ในงานพระศพ พระวรวงศ์เธอกรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร โดยโรงพิมพ์พระจันทร์

ส่วนเรื่อง “THE OLD SIAMESE CONCEPTION OF THE MONACHY” พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร ทรงอธิบายว่า เดิมเป็นปาฐกถาที่ทรงแสดง ณ สยามสมาคม ใน พ.ศ. ๒๔๘๙ แก่ผู้ฟังซึ่งส่วนใหญ่เป็นชาวต่างประเทศที่ยังไม่เข้าใจภาษาไทยหรือไม่ชำนาญมากนัก ในครั้งนั้น จึงทรงกำหนดโครงเรื่องของบทปาฐกถาโดยมุ่งให้ชาวต่างประเทศสามารถเข้าใจได้ชัดเจนเป็นสำคัญ ทั้งนี้ หลังจากอารัมภบทที่มาของการแสดงปาฐกถาแล้ว เนื้อหาส่วนแรกว่าด้วยเรื่องภูมิหลังหรือความเป็นมาของวัฒนธรรมไทย ถัดมาเป็นเรื่องราวเกี่ยวกับทัศนคติของสังคมไทยที่มีต่อฐานะของพระมหากษัตริย์และสถาบันพระมหากษัตริย์ เช่นเดียวกับบทความภาษาไทย แต่อธิบายขยายความเรื่องรูปแบบการปกครองของไทยสมัยโบราณตั้งแต่

ครั้งสุโขทัย เรื่องคัมภีร์พระธรรมศาสตร์ อันเป็นต้นเค้าตัวบทกฎหมายสำคัญในสังคมไทย และนำมาใช้กับ ทั้งกษัตริย์และประชาชนทุกคน เรื่องเกี่ยวกับข้อกำหนด แบบแผน หรือวิธีการวางตัวของกษัตริย์ เรื่อง ขนบธรรมเนียมเกี่ยวกับกษัตริย์บางประการที่ปฏิบัติสืบต่อกันมา ไม่ได้มีการบันทึกไว้ เรื่องลัทธิเทวราชา ซึ่งรับอิทธิพลจากเขมรที่ถือว่ากษัตริย์คือพระเป็นเจ้าของเจ้า เรื่องพัฒนาการทัศนคติที่มีต่อสถานะพระมหากษัตริย์ และสถาบันพระมหากษัตริย์ และสุดท้ายเรื่องสถานะของกษัตริย์ในความเป็นจริงกับการพระราชพิธี บรมราชาภิเษก สำหรับปาฐกถาเรื่องนี้ ได้มีการนำมาจัดพิมพ์เผยแพร่หลายครั้งด้วยเช่นกัน อาทิ

พ.ศ. ๒๔๙๐ THE JOURNAL OF THE SIAM SOCIETY : VOL. XXXVI, PT.2 (DECEMBER 1947)

พ.ศ. ๒๕๑๒ COLLECTED ARTICLES BY H.H. PRINCE DHANI NIVAT, SAIAM SOCITY, BANGKOK, 1969

พ.ศ. ๒๕๑๗ ชุมนุมพระนิพนธ์ของพระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร ทรงพระกรุณา โปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทานในงานพระศพ พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่น พิทยลาภพฤฒิยากร

อย่างไรก็ตาม การจัดพิมพ์เผยแพร่เฉพาะเรื่อง “เรื่องบรมราชาภิเษก” และ “THE OLD SIAMESE CONCEPTION OF THE MONACHY” และพิมพ์รวมในหนังสือ ประมวลบทความเนื่องในพระราชพิธี บรมราชาภิเษก โดยกรมศิลปากร ครั้งนี้นับเป็นการจัดพิมพ์ครั้งแรก สำหรับการตรวจสอบชำระเนื้อความ “เรื่องบรมราชาภิเษก” บรรณาธิการใช้หนังสือ ชุมนุมพระนิพนธ์ของพระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยลาภ พฤฒิยากร ซึ่งพิมพ์ใน พ.ศ. ๒๕๑๗ เป็นหลัก ส่วน “THE OLD SIAMESE CONCEPTION OF THE MONACHY” นอกจากตรวจสอบชำระเนื้อความจากหนังสือ ชุมนุมพระนิพนธ์ของพระวรวงศ์เธอ กรมหมื่น พิทยลาภพฤฒิยากร ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๑๗ เช่นเดียวกันแล้ว ยังได้ตรวจสอบกับฉบับพิมพ์ครั้งแรก เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๐ ซึ่งพิมพ์เผยแพร่ในวารสารสยามสมาคม ฉบับที่ ๓๖.๒ ด้วย พร้อมกับปริวรรตภาษาให้ถูกต้อง ตามกาลสมัยในส่วนที่เป็นคำสามัญหรือคำทั่วไป ส่วนคำเฉพาะ ชื่อบุคคล ชื่อสถานที่ ยังคงไว้ตามต้นฉบับ พร้อมทั้งจัดทำเชิงอรรถอธิบายความเพิ่มเติม ทั้งนี้ กำหนดให้เชิงอรรถเดิมมีสัญลักษณ์ดอกจัน (*) กำกับ หน้าข้อความ ส่วนเชิงอรรถที่จัดทำขึ้นใหม่โดยการตรวจสอบชำระของบรรณาธิการ กำหนดใช้ตัวเลขกำกับ หน้าข้อความ

เรื่องบรมราชาภิเษก

เมื่อวันที่ ๑๕ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๘๙ ข้าพเจ้าได้แสดงปาฐกถาที่สยามสมาคม เรื่องบรมราชาภิเษก โดยคำตริสชวนของนายกแห่งสมาคมซึ่งทรงเจาะจงเอาเรื่องนี้ ตามปรกติปาฐกถาที่แสดง ณ สมาคมนี้นักแสดงเป็นภาษาอังกฤษ เพราะส่วนมากของผู้ฟังเป็นชาวต่างประเทศที่ไม่เข้าใจหรือไม่เข้าใจภาษาไทย ข้าพเจ้าจึงได้เขียนเรื่องขึ้นเป็นภาษาอังกฤษ และตั้งรูปเรื่องขึ้นเพื่อให้ชาวต่างประเทศเข้าใจได้ดี

บัดนี้ เมื่อจะพิมพ์เป็นภาษาไทย ข้าพเจ้าจึงได้รับลงมือแปลจากภาษาอังกฤษ แต่แปลไม่ทันถึงไหน ก็รู้สึกว่าคุณอ่านภาษาไทยนั้น ของเดิมบางแห่งไม่สู้จำเป็นก็มี เพราะข้อความบางอย่างนั้นหากจะพูดไปห้วน ๆ ชาวต่างประเทศก็จะไม่เข้าใจดี แต่ข้อความบางอย่างก็ยังมีอีกเหมือนกันที่ควรจะขยายให้ได้มากกว่าที่เอาไปพูดในเวลาแสดงปาฐกถา ฉะนั้น ฉบับภาษาไทยนี้จึงกลายเป็นไม่ใช่ความแปลทั้งหมด และจะเอาไปเทียบกับต้นฉบับภาษาอังกฤษไม่ได้ ด้วยมีความหลายแห่งที่ตั้งใจตัดบ้างเติมบ้าง

อนึ่ง เรื่องนี้ข้าพเจ้าเขียนโดยตั้งใจจะแนะทางค้นคว้าให้นักประวัติศาสตร์และสังคมวิทยา เป็นส่วนใหญ่ ฉะนั้น จึงได้ตั้งวันรายละเอียดบางอย่างที่คิดว่าจะไม่เกี่ยวพันอยู่ในเรื่องพิธีบรมราชาภิเษกแท้ ๆ นักท่านผู้รู้ในทางขนบธรรมเนียมราชประเพณี คงรู้สึกว่ายาวนานเกินไปเสียบ้างบางแห่ง ท่านผู้ใดใครจะอ่านศึกษาทางพิธีโดยเฉพาะ ข้าพเจ้าขอแนะนำให้ไปอ่านหนังสือ เช่น พระราชพงศาวดาร รัชกาลที่สอง พระนิพนธ์สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ จดหมายเหตุพระราชพิธีบรมราชาภิเษกรัชกาลที่หก ซึ่งพิมพ์เมื่อศก ๒๔๖๖ จดหมายเหตุพระราชพิธีบรมราชาภิเษกรัชกาลที่เจ็ดในราชกิจจานุเบกษา ๒๔๖๘ เรื่องบรมราชาภิเษก รัชกาลที่เจ็ด ซึ่งมีพระบรมราชโองการให้ข้าพเจ้าแต่งเป็นภาษาอังกฤษ ๒๔๖๘ เรื่องบรมราชาภิเษกลิขิตพระนิพนธ์กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ ๒๔๗๒ เป็นต้น

พิธีบรมราชาภิเษกในประเทศไทย เป็นเรื่องที่น่ารู้สำหรับนักประวัติศาสตร์และสังคมวิทยา พิธีนี้เจือปนอยู่ด้วยลัทธิพราหมณ์และลัทธิพุทธศาสนาทางฝ่ายหिनยาน คำว่าหिनยานนี้ แท้จริงเราไม่น่าจะนำมาใช้ เพราะผู้ที่คิดขึ้นใช้นั้นประสงค์จะเหยียดว่าต่ำกว่าของตน^{*} แต่ข้าพเจ้าเห็นว่า ไหน ๆ ก็ใช้กันมาจนแพร่หลายแล้ว จะไปถืออะไรกับรูปธรรมนามธรรม เพราะฉะนั้น จึงขอใช้คำนี้ตลอดไปในเรื่องนี้ นอกจากลัทธิพราหมณ์และลัทธิพุทธศาสนาหिनยานดังกล่าวแล้ว พิธีบรมราชาภิเษกยังมีลัทธิเทวราชของเขมรประดับอยู่ภายนอกอีกด้วย ฉะนั้น เพื่อให้คำพูดข้าพเจ้าแจ่มแจ้ง ข้าพเจ้าจึงขอลำดับประวัติวัฒนธรรมของประเทศไทย เพื่อท่านผู้ฟังจะได้เข้าใจชัดเจนว่า ทศนะของชาวไทยในเรื่องตำแหน่งพระมหากษัตริย์ได้เป็นมาอย่างไร แต่โบราณจนปัจจุบันนี้

* ตามความหมาย คำว่า หินยาน หรือ หินยาน แปลว่า ยานชั้นเลว หรือยานชั้นต่ำ หรือยานเล็ก ๆ พาหนะเล็ก ๆ ส่วน มหายาน แปลว่า ยานสูงสุด หรือพาหนะขนาดใหญ่ สำหรับทศนะที่ว่านิกายหिनยานหรือหिनยาน เป็นนิกายด้อยหรือต่ำกว่ามหายาน น่าจะมาจากที่นิกายมหายานมีแนวคิดในการบำเพ็ญตนเช่นพระโพธิสัตว์ที่ช่วยเหลือนำพาสรรพชีวิตทั้งหลายในโลกให้หลุดพ้นความทุกข์ก่อนจะสำเร็จเป็นพระพุทธรองค์ หรือบำเพ็ญตนดูพาหนะขนาดใหญ่ ซึ่งจะสามารถบรรลุสรรพชีวิตได้จำนวนมากในการส่งถึงฝั่งคือบรรลุดุธรรมหรือพ้นทุกข์ ในขณะที่หिनยานหรือหินยาน มีแนวคิดมุ่งเน้นการปฏิบัติเพื่อตนเองหลุดพ้นทุกข์หรือบรรลุดุธรรม จึงถูกมองว่าเป็นเพียงพาหนะขนาดเล็ก ๆ สามารถช่วยเหลือผู้คนหลุดพ้นทุกข์ได้น้อยกว่า

ชนชาติไทย ซึ่งได้อพยพออกจากจีนใต้มาสู่ต้นแม่น้ำของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เช่นแม่น้ำเจ้าพระยา แม่น้ำโขง แม่น้ำคง* แต่โบราณกาลนั้นเข้าใจว่าเป็นคนชนิดที่ถือผี พวกไทยน้อยที่ลงมาทางลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ได้มาพบกับพวกมอญแห่งอาณาจักรทวารวดี เมื่อประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๖ พวกมอญนี้เป็นชาติที่สืบเชื้อสายมาจากชาวอินเดียที่ชื่อว่าเตลิ่งคนะ^๒ อยู่ในอ่าวเบงกอลฝั่งตะวันตกตอนบน แล้วได้ข้ามปากอ่าวนั้นมาตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนอยู่ทางฝั่งตะวันออก เหตุฉะนั้นจึงได้เรียกว่าชาติเตลิ่ง พวกมอญเชื้อเตลิ่งนี้ได้มาตั้งประเทศทวารวดีขึ้นในลุ่มน้ำเจ้าพระยา และได้มีวัฒนธรรมสูง โดยอาศัยศาสนาพุทธหินยานเป็นหลัก วัฒนธรรมของทวารวดีนี้แหละ ได้มาเป็นต้นตอของวัฒนธรรมของพวกไทยน้อย ที่ลงมาทางแม่น้ำเจ้าพระยา ดังกล่าวมาแล้ว นอกจากพุทธศาสนาแล้วเรายังได้คัมภีร์พระธรรมศาสตร์แบบแผนกฎหมายของเขามาใช้ด้วย เพื่อสนับสนุนค้ำกล่าวของข้าพเจ้าในข้อนี้ ข้าพเจ้าขอยกคทาเบื้องต้นของพระธรรมศาสตร์มาให้เห็นดังต่อไปนี้

ภาสิตํ มนุสสารณ มุลภาสาย อาทิตโต
ปรมฺปรากตํ ทานี รามณฺสฺส ปตฺติภูติตํ
รามณฺสฺส จ ภาสาย ทศฺคาพหํ ปุริสณินท
ตฺสฺมา ตํ สามภาสาย รจิตฺสฺสนตํ สฺยนาถ เม

ความว่า คัมภีร์พระธรรมศาสตร์นี้ ขึ้นเดิมพระมนุสสารจารย์ได้กล่าวไว้ด้วย ภาษาเดิม (อาจารย์กฎหมายไทยแปลกันว่า มคธภาษา) ครั้นแล้วได้มาประดิษฐานแต่สมัยปรัมปราโมดินแดนของพวกรามัญ แต่ในบัดนี้เป็นสิ่งยากที่อำมาตย์จะเข้าใจได้ ฉะนั้น จึงได้แปลออกจากภาษารามัญเป็นภาษาสยาม

ส่วนพวกมอญแห่งทวารวดี หดไปจากลุ่มน้ำเจ้าพระยา ด้วยอาการอย่างไรไม่มีใครทราบ ๆ แต่ชาวไทยเราเข้ามาแทนที่โดยต้องรบกับเขมร ตั้งแต่สุโขทัยลงมา และในที่สุดก็แย่งเอาดินแดนของเขมรที่ในลุ่มน้ำเจ้าพระยาไว้ได้เป็นส่วนมาก ในกรณีที่ไทยเข้าสวมรอยเขมรนี้ เราได้รับเอาวัฒนธรรมของเขมรเข้าไว้อีกทอดหนึ่งด้วย คือลัทธิพราหมณ์ ลัทธิพุทธศาสนามหายาน และลัทธิเทวราช แต่วัฒนธรรมเขมรหาได้ฝังลงไปใต้นิสิยไทยแน่นแฟ้นเหมือนดังวัฒนธรรมแบบมอญไม่

รวมใจความว่า ไทยเรานำวัฒนธรรมเดิมของเรามาจากจีนใต้ส่วนหนึ่ง รับวัฒนธรรมมอญเข้าไว้ อย่างสนิทสนมส่วนหนึ่ง แล้วรับวัฒนธรรมเขมรไว้อย่างเฝิน ๆ อีกส่วนหนึ่ง

* แม่น้ำคง คือ แม่น้ำสาละวิน แม่น้ำสายนี้นับเป็นแม่น้ำสำคัญของโลกสายหนึ่ง ซึ่งในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ถือว่ามีความสำคัญรองจากแม่น้ำโขง แม่น้ำสาละวินมีต้นกำเนิดจากการละลายของหิมะบริเวณที่ราบสูงทิเบต ไหลผ่านประเทศจีน เมียนมา แล้วไหลสู่มหาสมุทรอินเดียที่อ่าวเมาะตะมะ (Mataban Gulf) บริเวณที่ตั้งเมืองเมาะล้าเล็งหรือมะละเม็ง (Moulmein) ตลอดระยะทางที่ไหลผ่านดินแดนต่าง ๆ แม่น้ำสายนี้มีหลายชื่อเรียกแตกต่างกัน ช่วงแรก แม่น้ำนี้ไหลผ่านมณฑลยูนนาน ประเทศจีน เรียกว่า “นุเกียง” (Nu Giang) เมื่อไหลผ่านเข้าสู่เขตประเทศเมียนมา ชาวไตเรียกว่า “น้ำคง” (Nam Kong) เช่นเดียวกับชนพื้นเมืองอื่น ๆ ในล้านนา เช่น ลัวะ ไตลอง ไตลื้อ ดาระอั้ง ปกาเกอญอ ส่วนออกชื่อเรียกแม่น้ำสาละวินในสำเนียงใกล้เคียงกันว่า “คง” ส่วนชาวพม่าเรียกว่า “ตาลวิน” (Talween) ซึ่งชาวอังกฤษเรียกเพี้ยนเป็น “สาละวิน”

^๒ เตลิ่งคนะ มาจาก Telingana ในพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๕๔ ใช้ว่า กลิงค์ (กะ-ลิง)

ทศนของไทยในรื่องต้วถนงพระมหากษัตริย์

ตั้งได้กล่าวมาแล้วข้างต้น ชาวไทยมีวัฒนธรรมเดิมมาแต่จีนได้ส่วนหนึ่ง ในวัฒนธรรมเดิมนี้น้ำที่พระมหากษัตริย์เป็นจุดพ้อมือง เป็นผู้นำอกรบพุงในเวลามีศึก เป็นทั้งพ้อมผู้ปกครอง ทั้งตุลาการของราชกรในเวลาสงบศึก พระมหากษัตริย์ทรงค้มครองราชกรอย่างสนทสนม เพราะฉนั้นจึงปรากฏว้าในปากปตุมักดิงอนนถึง แชนวไว้ท่นนโพร์ฟ้าหน้าใสกलगบ้านกลางเมือง มีถ้อยมีความเจบท้อง (ซ้)องใจมนนจกคกถ้วถนงเจ้าขุนถึงบไว้ร้ ไปลนนถึง อ(น)ท่นนแชนวไว้พ้ชุนรามค้วถนง เจ้าเมืองได้ยนิยกเมืออถวมสวนคววมแก่มนดด้วยซ้ ธรรมเนียมที่ราชกรมีสิทธิจะร้องทุกซ้โดยตรงถึงพระมหากษัตริย์นี้ ยังคงมีตลอดมาจนถึง พ.ศ. ๒๔๗๕ โดยแปรรูปไปบั้งเล็กน้อย คือถนงที่จะมีกระดิงแชนวไว้ได้มีต้วรจหลวงยนิอยู่หน้าพระบรมหาราชวัง เพื่อรับค้วร้องทุกซ้ สดแต่ใครจะถวย การที่พระมหากษัตริย์ทรงรับผิดชอบมากมายเช่นนี้ ย้อมเป็นเหตุให้คนรักใคร่นบถือ แต่ถ้ามืออุปทวเหตุถึนถึนใหญ่ แม้นแต่เพียงท่นนมาได้ผลติ ราชกรก็พลอยโพษท่นนไปด้วย

ระเบียบพ้อมืองตั้งได้กล่าวมานี้ เมือได้รับวัฒนธรรมมอญถนงค้มภีร์พระธรรมศาสตร้มาเลือปนก็เข้ากันได้สนทสนมติ ความนิยมนที่จะให้พระมหากษัตริย์ทรงเป็นธรรมกรราช ตุจตั้งพระเจ้ามหาสมมตราชถนงค้มภีร์พระธรรมศาสตร้ถึน ก็เป็นรื่องมาจากส่วนเก้วแก่ของพระไตรปิฎก เช่น องคถยสุดต และ จกกวตติสุดต ถนงที่มนิกาย ปาฎิกวคค ฉนั้น จึงจะขอค้ตคววมถนงถนงสือโบราณถล่านี เจพะตอนถึงแสดงด้วยลักษณะของพระมหากษัตริย์มา เพื่อเปรียบเทียบกันไว้ว้าความนิยมนของประชาชนไทยเป็นอย่างไรในรื่องพระมหากษัตริย์นี้

ค้มภีร์พระธรรมศาสตร้กล่าวว้า พระเจ้ามหาสมมตราช ตั้งอยู่ในราชธรรม ๑๐ ปรการ ทรงเบญจางคิกะคิลเป็นปรกตคิล และอ้ชะฎางคิกะคิลเป็นอุโบสกคิล เมตตากรุณาแกล้ต้วร้ทั้งปวง แล้วทรงพระอุสาหะมะนะลิการะ ซึ่งค้วภีร์พระธรรมศาสตร้เป็นนิจกาล ทรงประพฤติธรรม ๔ ปรการ คือ พิจารณาซึ่งคววมชอบคววมผิดถนงผู้กระท้วให้เป็นประโยชน์ แลมิได้เป็นประโยชน์แก่พระองค้ด ทะนุบำรุงซึ่งบุคคลผู้มีคิลลจจ ปรมูลมาซึ่งพระราชทร้พยโดยยติธรรม๑ ร้กษาพระนครรราชเสมาให้ศุขเกษมโดยยติธรรม๑ เป็น ๔ ปรการ แลตั้งอยู่ในราชกิจประเพณมีได้ขาด

ส่วนพระธรรมกรราชเป็นอย่างไรถึน เราจะเห็นได้จก จกกวตติ สดต ซึ่งอธิบายลักษณะถนงจักรพรรติ ตั้งได้ค้ตคววมมาถึนไปน้

วัตร คือหน้าถึงของพระจักรพรรติ จะต้องเป็นผู้นิยมนบถือธรรมเป็น ผู้สนบสนุนธรรม จะต้องเอาพระทัยใส่ค้มเกรงร้กษาบรรดาผู้อาศัยอยู่ในแวนแคว้นของพระองค้ คือเป็นผู้อันโตชน ผู้เป็นพลกาย ผู้เป็นขัตติย ผู้เป็นอนุนยนตติคสอยห้อยตาม ผู้เป็นพราหมณ้และคหบดี ผู้เป็นชาวบ้านชาวชนบท ผู้เป็นสมณพราหมณ้ตลอดจนล้ต้วล้เท้วสองเท้ว ต้องทรงสอดล้องมิให้มีการอธรรมถึนถึนได้ในแวนแคว้นของพระองค้ และเกือกุลคนจนด้วย

อนึ่ง เมื่อผู้มีศรัทธาผู้จักสำรวมตนและปฏิบัติตน เพื่อความดีมาสู่พระองค์ และทูลถามถึงอะไรดีอะไรชั่ว อะไรผิด อะไรชอบ อะไรพึงทำ อะไรพึงเว้น พระองค์ จะต้องฟังเขาโดยตลอด แล้วห้ามปรามอย่าให้เขาไปในทางที่ชั่ว สนับสนุนให้เขาไปในทางที่ดี ดังนี้

พระราชามหากษัตริย์ผู้รับอภิเษก เมื่อได้ทรงปฏิบัติจักรวรรดิวัตร ดังข้างบนนี้แล้ว ครั้นถึงวันเพ็ญพระจันทร์เต็มดวง จึงเสด็จทรงพระมูรธาภิเษกเสด็จขึ้นสู่ปราสาทเบื้องต้น ขณะนั้นแลจึงทิพยจักรวรรดิปรากฏขึ้นเฉพาะพระพักตร์ พระราชาเสด็จลุกขึ้นทรงสะพักภูสิตาภรณ์เฉวียงพระอังสาเพื่อแสดงความเคารพ ทรงหยิบพระภิงคารด้วยพระหัตถ์ซ้าย หลังน้ำลงบนพระหัตถ์ขวา แล้วลูบไล้ทิพยจักรวรรดิ พลาจตรัสให้จักรพรรดิ (วรรดิ) ไป จึงทิพยจักรพรรดิได้เริ่มหมุนไปทิศตะวันตกก่อน พระราชาก็เสด็จตามไปด้วยจตุรงคโยธา แห่งใดที่ทิพยจักรพรรดิหยุดลง พระองค์ก็ยับยั้งอยู่ด้วย บรรดาพระราชานุรักษ์แก่พระองค์ในทิศตะวันตกนั้นก็พากันมาเฝ้าและทูลว่า “ข้าแต่มหाराช ขอเชิญเสด็จมาเถิด พระองค์เสด็จมาด้วยดีแล้ว สรรพสมบัติเป็นของพระองค์หมดแล้ว พระองค์จงประทานอนุศาสนแก่หม่อมฉันทั้งหลายด้วยเถิด” ลำดับนั้นพระจักรพรรดิ จึงประทานอนุศาสน ห้ามฆ่าสัตว์ตัดชีวิต ห้ามลักขโมย ห้ามประพฤติผิดในกาม ห้ามมุสาวาท ห้ามดื่มสิ่งมีเมา และทรงอนุญาตว่าให้บริโศกทรัพย์ศฤงคารไปจุใจเต็ม พระราชาปรักษในทิศตะวันตกเหล่านั้น ต่างก็พากันอ่อนน้อมต่อพระจักรพรรดิราช ทิพยจักรพรรดิเวียนไปตามทิศทั้งสี่ เหตุการณ์ได้เป็นไปดุจในทิศตะวันตกอีก จนครบรอบจักรวาลแล้ว จึงกลับเข้าสู่ราชธานี ประดิษฐานอยู่ในห้องพระโรง หน้าพระราชมณเฑียร โดยมีรัศมีส่องสว่างกระจ่างไปทั่วพระราชมณเฑียร แห่งพระจักรพรรดิผู้เป็นเจ้าโลกนั้น

นิยายอันเป็นที่นิยมของคนโบราณนี้ มีคติสำคัญอยู่ที่ว่า พระราชาผู้ทรงธรรมย่อมเป็นที่นิยมกว่าผู้มีชัยด้วยคมอาวุธ ทรงดำรงอยู่ในธรรม ทรงเป็นผู้ประกาศธรรมด้วยพระราโชวาท และทรงกว้างขวางพยายามคบคนดีทั่วไป นอกจากคดีนี้แล้ว เราพึงสังเกตว่า รายละเอียดของนิยายนี้ ได้ช่วยประกอบรูปพิธีบรมราชาภิเษก ซึ่งจะได้กล่าวต่อไปข้างหน้า โดยเฉพาะในข้อที่ว่าพระธรรมิกราชเวียนไปรอบโลก ได้ช่วยหนุนด้วยธรรมเหนือปรักษครวละทิศ คล้าย ๆ พิธีประทับพระที่นั่งอัฐทิศ

เราย่อมได้ยินได้ฟังเรื่อง ๆ ว่า พระมหากษัตริย์ผู้เป็นธรรมิกราชควรจะเป็นอย่างไร คือทรงทศพิธราชธรรม ทรงประกอบสังคหัตถ์ทั้ง ๔ ประการ ทรงดำรงพระองค์อยู่ในจกกวตติวัตต อยากจะทราบเรื่องพิสดารขอให้ดูโคลงท้ายเพลงพ่าย หรือในท้ายเรื่องบรมราชาภิเษกของกรมพระนราธิปฯ ถ้าจะอ่านเป็นร้อยแก้วให้พิสดารยิ่งกว่านั้น ก็ให้อ่านหนังสือจดหมายเหตุพระราชพิธีบรมราชาภิเษกรัชกาลที่ ๒ หน้า ๕๔ ถึง ๗๔

ยังมีขนบธรรมเนียมอื่น ๆ ที่จดจำกันมา โดยไม่ปรากฏว่าได้มาจากตำราใดอีก ซึ่งถ้าไม่นำมากล่าวในที่นี้ ก็จะทำให้ภาพของเราแห้วไป ประเพณีเหล่านี้มีเป็นต้นว่า พระมหากษัตริย์ขึ้นเสวยราชย์โดยสมรส สมมตของประชาชน คือในขณะที่พระมหากษัตริย์พระองค์ก่อนเสด็จสวรรคตลง พระบรมวงศานุวงศ์

และข้าราชการและบางที่ประมุขสงฆ์ด้วย ประชุมพร้อมตกลงกันว่า จะเชิญใครขึ้นเสวยราชสมบัติ จจริงอยู่
ธรรมเนียมนี้บ้างที่ก็เห็นจะละเอียดกันบ้างเหมือนกัน แต่คาดว่า จะเป็นส่วนน้อยที่สุด

ข้าพเจ้าจะไม่ขอเดาว่า พระมหากษัตริย์ทรงเป็นเจ้าของชีวิตของคนไทยมาแต่ครั้งใด แต่อย่างไรก็ตาม
ที่เรียกกันเช่นนี้ก็คงเป็นเพราะพระองค์มีสิทธิเหนือชีวิตราษฎรของพระองค์จริง ๆ ซึ่งถ้าจะเปรียบกับสังคม
โบราณ ไม่ว่าส่วนใด ๆ ของโลกแล้ว ก็หาใช่เป็นอาการแปลกประหลาดประการใดไม่ นอกจากเป็นเจ้าของแล้ว
พระมหากษัตริย์ยังทรงเป็นเจ้าของแผ่นดินอีกด้วย ในกฎหมายลักษณะเบ็ดเสร็จ ซึ่งพระเจ้าอยู่หัว^๑ เป็นผู้ประกาศไว้
เมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๓ กล่าวว่า *ที่ในแว่นแคว้นกรุงพระมหานครศรีอยุธยาดีลกษณพรัตนราชธานีบุรีรมย์*
เป็นที่แห่งพระเจ้าอยู่หัว หากให้ราษฎรทั้งหลายผู้เป็นข้าแผ่นดินอยู่ จะได้เป็นที่ราษฎรหามิได้ เหตุตั้งนั้นจึงได้
มีระเบียบศักดินา ซึ่งกำหนดให้ราษฎรทุกคน ตั้งแต่ชั้นสูงลงมาหาชั้นต่ำ มีสิทธิจะครอบครองที่ดินเป็นจำนวน
เนื้อที่มากน้อยแล้วแต่ฐานะของตน ในเรื่องคำว่าพระเจ้าแผ่นดินนี้ กรมหลวงราชบุรีฯ ได้ทรงอธิบายไว้ตรงกัน
กับที่กล่าวมานี้ (ดูเล็กเซอร์ กรมหลวงราชบุรี หน้า ๑๘๘)

ในเรื่องหน้าที่นิติบัญญัตินั้น คัมภีร์พระธรรมศาสตร์จำแนกออกเป็น ๒ ประเภท เรียกว่ามุลคดี
แห่งผู้พิพากษาศาลการ ๑๐ ข้อ และมุลคดีวิวาทของราษฎรอีก ๒๔ ข้อ บรรดากฎหมายโบราณทั้งปวง
เมื่อพระมหากษัตริย์จะทรงบัญญัติออกไปอย่างไร ย่อมทรงอ้างมุลคดีอันใดอันหนึ่งใน ๓๔ นี้เสมอ ดูเหมือน
กับว่าพระมหากษัตริย์ไม่ทรงถือสิทธิที่จะทำการนิติบัญญัตินอกเหนือคัมภีร์พระธรรมศาสตร์ได้อย่างไรเลย
ถ้าจะใช้ภาษาสมัยปัจจุบันก็แทบจะอ้างเอาได้ว่า คัมภีร์พระธรรมศาสตร์เป็นรัฐธรรมนูญจำกัดพระราชอำนาจ
ทางนิติบัญญัติมาแต่โบราณกาล

นักเขียนที่เป็นชาวต่างประเทศ ไม่ใคร่เข้าใจฐานะของพระมหากษัตริย์ที่เกี่ยวกับศาสนา เช่น
ดร. เวลส์ ก็อธิบายว่าเป็น High Priest ด้วยข้าพเจ้าเชื่อแน่ว่า ข้อนี้ไม่มีมูลอันใดแม้แต่ตั้งเดิมมา เพราะ
พระมหากษัตริย์ตัวอย่าง (พระเจ้ามหาสมมตราช) ของมัธยมประเทศโบราณดังปรากฏในพระไตรปิฎกนั้น
เป็นสกุลชาติย คือนักรบ ถึงแม้ทางพุทธศาสนาจะไม่นิยมการรบพุ่งเบียดเบียนผู้อื่น ก็ไม่หนักหนักที่ว่าเป็นนักรบนี้
ไปได้ พระมหากษัตริย์ของไทยเกี่ยวกับศาสนาในฐานะเป็นผู้เลื่อมใสในพระพุทธศาสนา และเป็นผู้ค้ำจุนศาสนา
หรือศาสนูปถัมภกเท่านั้น

เมื่อไทยมาเกี่ยวกับเขมรแล้ว ฐานะพระมหากษัตริย์แปรรูปไปบ้าง คือรับเอาขนบธรรมเนียมแห่ง
ลัทธิเทวราชของเขมรมาใช้ ดังปรากฏในพิธีใหญ่ ๆ เช่น พิธีบรมราชาภิเษก และมฤตกพิธี^๒ ในพิธีบรมราชาภิเษก
พราหมณ์สาธยายมนต์อัญเชิญพระเป็นเจ้าของมาสู่พระองค์พระมหากษัตริย์ แล้วใช้คำพูดแก่พระองค์ผู้จัก
พระอิสวรเป็นเจ้า คำสั่งของพระองค์ก็เรียกว่า โองการ คือคำสั่งของพระเป็นเจ้าทั้งสาม ทั้งถวายพระสังวาลธูรา
อันพราหมณ์ในอินเดียถือว่าเป็นเครื่องทรงอันหมายเฉพาะถึงพระอิสวร ในจำพวกพระแสงราชอาวุธทั้งแปด
ก็มีพระแสงตรีของพระอิสวร และพระแสงจักรของพระนารายณ์ ในพระบรมนามาภิไธยเต็มก็มีสำนวนว่า
ทิพยเทพาวตาร ซึ่งแปลว่าเป็นอวตารของพระเป็นเจ้าบนสวรรค์ ในมฤตกพิธี พระบรมศพก็ใช้โกศทรง
พระบรมศพ โกศนี้ใช้ก้อนโกลอันใด คือครอบสำหรับเครื่องหมายพระอิสวร ตามที่ใช้กันอยู่ในประเทศเขมร
ในสมัยลัทธิเทวราช ที่ถือว่าพระมหากษัตริย์คือองค์พระเป็นเจ้านั้น จจริงอยู่ทุกวันนี้แม้แต่ศพเจ้านายและ
ข้าราชการผู้ใหญ่ก็อาจใส่โกศได้ แต่เป็นธรรมดาอยู่เองที่เครื่องยศต่าง ๆ สำหรับที่สูง ย่อมขยายกว้างขวาง

^๑ คือ สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ (พระเจ้าอยู่หัว)

^๒ เป็นพิธีปิดพระศพที่ทำต่อท้ายการบำเพ็ญพระราชกุศลครบ ๑๐๐ วัน ระหว่างรอเวลาสร้างพระเมรุแล้วเสร็จ
มีขึ้นครั้งแรกในคราวงานพระบรมศพสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ สยามมกุฎราชกุมาร พิธีนี้ทำต่อมาอีก
สองสามครั้งก็ยกเลิกไป บางแห่งใช้ว่า มฤตกวัตร หรือ มฤตกวัฏ ก็มี

ออกไปทุกที อย่างไรก็ตามก็ดี ลัทธิเทวราชของเขมรติดอยู่แต่ภายนอก ถ้าจะพิจารณาให้ซึ่งลงไปถึงจิตใจของคนไทยแล้ว คงไม่มีใครเชื่อเป็นจริงจังว่าพระสังวาลธรรมาภิเษก พระแสงราชวุธก็ดี พระบรมโกศก็ดี ได้ทำให้พระมหากษัตริย์ของเรากลายเป็นพระอิศวรไปได้เลย เราารู้สึกแต่เพียงว่าสิ่งเหล่านี้เป็นเครื่องประกอบพระราชอิสริยยศเท่านั้น นอกจากนั้นเราเป็นพุทธศาสนิก ย่อมไม่นิยมที่จะยึดถือว่าพระองค์คือพระอิศวรเป็นเจ้า

ตามที่ได้ลำดับ อากาการเปลี่ยนแปลงแห่งความยึดถือของคนไทยในลักษณะแห่งตำแหน่งพระมหากษัตริย์มาทั้งนี้ นับว่าความยึดถือดังนี้ได้เป็นอยู่ตลอดสมัยกรุงศรีอยุธยา มาจนถึงรัชกาลที่สามแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ส่วนตั้งแต่รัชกาลที่สี่มาจนถึงปัจจุบัน เพียง พ.ศ. ๒๔๗๕ นั้น ลักษณะแห่งตำแหน่งพระมหากษัตริย์เปลี่ยนแปลงไปในทางจะให้เหมาะสมกับสมัยปัจจุบัน อันโลกย่อมอนุโลมเข้าหาแบบแผนทางยุโรปมากขึ้นทุกที ส่วนภายหลัง พ.ศ. ๒๔๗๕ นั้น ไม่อยู่ในขอบเขตแห่งปาฐกถาอันนี้

ในระบอบนี้ (ตั้งแต่รัชกาลที่ ๔ มา และก่อนนั้นเล็กน้อย) การที่จะจำกัดให้ออกกฎหมายภายในมุลคดี ๓๙ ข้อ เป็นไปไม่ได้เสียแล้ว เพราะปัญหาปกครองบ้านเมืองกว้างขวางขึ้นหลายเท่าพันทวี เช่นจะออกกฎหมายว่าด้วยการสาธารณสุข ก็ไม่รู้จะเอาเข้าในมุลคดีข้อใด พระมหากษัตริย์จึงทรงใช้อำนาจทางนิติบัญญัติเต็มที่ การผ่อนผันเข้าหาปัจจุบันสมัยนั้น ส่วนที่เกี่ยวกับตำแหน่งพระมหากษัตริย์ โดยมากย่อมเป็นไปในทางที่จะจำกัดพระราชอำนาจลงโดยลำดับ โดยพระองค์ทรงริเริ่มขึ้นเองทุกเรื่อง อาทิ คือการเลิกทาส การแยกเงินแผ่นดินออกไว้เป็นส่วนหนึ่งต่างหาก (รัชกาลที่ ๕) และการสละสิทธิยกเว้นภาษีอากรให้แก่พระคลังข้างที่ (รัชกาลที่ ๖) การถอนอำนาจการสาบานว่าจะซื้อตรงต่อพระเจ้าแผ่นดินเก่า แต่เดิมมาข้าราชการถือฝ่ายเดียว ต่อมาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตั้งธรรมเนียมใหม่ คือทรงตั้งน้ำพระราชทานสัตย์แก่ข้าราชการด้วย การสืบราชสมบัตินั้น ถึงแม้ว่าจะได้อนุโลมเข้าหาธรรมเนียมฝรั่ง ที่ว่าให้พระราชโอรสพระองค์ใหญ่มีสิทธิที่จะรับสืบราชสันตติวงศ์ ก็จริง แต่ก็ยังต้องรับรองกันในที่ประชุมเจ้านายและข้าราชการผู้ใหญ่อยู่ดี ธรรมเนียมนี้ยังใช้อยู่จนถึงเมื่อพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวขึ้นเสวยราชย์ สืบต่อมาจากสมเด็จพระบรมเชษฐาธิราชเพราะไม่มีพระโอรส

พระราชพิธีบรมราชาภิเษก

ตามหลักเดิมของไทยนั้น เมื่อพระมหากษัตริย์เสด็จสวรรคตลงที่ประชุมที่กล่าวมาแล้วนั้น เลือกพระมหากษัตริย์ใหม่ แต่พระองค์ทรงเป็นแต่ผู้สำเร็จราชการแผ่นดินไปก่อน จนกว่าจะได้ทรงรับราชาภิเษก ในระหว่างที่ยังไม่ได้รับนั้น เครื่องยศบางอย่างก็ต้องลด เช่น พระเศวตฉัตรมีเพียง ๗ ไม่ใช่ ๙ ชั้น คำสั่งของพระองค์ไม่เป็นโองการ ฯลฯ เหตุฉะนั้นจึงมักต้องรีบทำพิธีนี้เสีย สิ่งเหล่านี้ในสมัยปัจจุบันมิได้ถือเคร่งครัด

พิจารณาดูในประวัติศาสตร์ ปรากฏความในศิลาจารึกวัดศรีชุมของพญาลิไท^๑ แห่งสุโขทัยว่า พ่อขุนผาเมืองอภิเษกสหาย พ่อขุนบางกลางท่าว^๒ ให้เป็นผู้ครองสุโขทัย ข้าพเจ้าเข้าใจว่าคงจะได้ธรรมเนียมอภิเษกมาจากเขมรหรือมอญ เพราะทางเขมรโบราณถือลัทธิพราหมณ์ ย่อมมีการอภิเษกไม่ต้องสงสัย พยานก็มีอยู่ว่า น้ำที่พุดอกมาจากเขาลิงคบรรพตข้างบนวัดกุ ไถ่นครจำปาศักดิ์ นั้น ใช้เป็นน้ำอภิเษกตามความในศิลาจารึก (พ.ศ. ๑๑๓๒) นั้น พระราชพงศาวดารไทยไม่บรรยายทำพิธีบรมราชาภิเษกว่ามีลักษณะอย่างไรบ้าง จนกระทั่งถึงคราวที่สมเด็จพระเจ้าบรมโกศรับราชสมบัติ ใน พ.ศ. ๒๒๗๕ ซึ่งทำเป็นพิธีลัด เพราะแย่งชิงราชสมบัติกับพระราชนัดดาอยู่ พระเจ้ากรุงธนบุรีจะได้ทรงทำพระราชพิธีบรมราชาภิเษกหรือไม่ ท่านผู้รู้ไม่รับรอง แต่สมเด็จพระยาตากษัตริย์ราชานุกาพ ได้ทรงพบหนังสือทางปักซีเต๋ออ้างพระบรมราชโองการ

^๑ คือ พระมหาธรรมราชาที่ ๑ (สีอไทย, สีไทย)

^๒ คือ พ่อขุนศรีอินทราทิตย์ สำหรับพระนามเดิม พ่อขุนบางกลางท่าว บางแห่งใช้ว่า พ่อขุนบางกลางท่าว ก็มี

ของท่านจึงทรงสันนิษฐานว่าถ้ามิได้รับราชาภิเษกก็คงไม่ใช่พระบรมราชโองการ ที่เราทราบแน่นอนนั้น พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ เมื่อขึ้นเสวยราชสมบัตินั้น ได้ทรงทำพิธีอย่างลัดครั้งหนึ่งก่อน แล้วก็จัดงานพระราชสงครามกับพม่า จนหมดห่วงเรื่องนี้แล้ว จึงทรงตั้งกรรมการขึ้นคณะหนึ่ง มีเจ้าพระยาเพชรพิชัย ซึ่งเป็นข้าราชการครั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นประธาน ให้สอบสวนแบบแผนโดยถี่ถ้วน พอการสร้างพระนครทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยาเสร็จลง จึงได้ทรงทำบรมราชาภิเษกโดยพิสดารอีกครั้งหนึ่งเมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๘ เข้าใจกันว่าพิธีพราหมณ์ที่ไม่เกี่ยวกับส่วนภาษาบาลี ซึ่งเป็นพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่สี่นั้น คงจะสำเร็จรูปขึ้นในงานคราวนี้ โดยได้ของเก่ามาเทียบเคียงพิธีพราหมณ์ที่ว่านี้ หมายถึงพิธีที่เรียกว่าเปิดประตูไภลาส^๑ เป็นการอัญเชิญพระอิศวรให้เสด็จลงมาจากเขาไภลาส เป็นภาษาที่ไม่มีผู้ใดรู้ชัดเจนมานานแล้ว พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าฯ ได้โปรดให้พราหมณ์อารย ซึ่งรับปริญญาภาษาโบราณมาแต่อินเดีย ตรวจสอบดูพราหมณ์เห็นว่า เป็นภาษาชนิดที่ใช้ในสมัยคัมภีร์ตันตระ เข้าใจว่าคัมภีร์ที่ชื่อไตตติรีย อารณยก และไตตติรียพราหมณ์ แต่เมื่อพราหมณ์อารยถึงแก่กรรมลง ทางราชการได้พราหมณ์ศาสตร์เข้ามาแทน ที่หอสมุดสำหรับพระนคร ท่านผู้เห็นแย้งว่าเป็นภาษาทมิฬโบราณ

ลักษณะของพิธีบรมราชาภิเษกเวลานี้ เรามักจะเข้าใจตามธรรมเนียมฝรั่งไปเสียว่า สำคัญอยู่ที่การสวมพระมหากษัตริย์มงกุฎ แต่ข้าพเจ้าคิดว่าแต่เดิมเห็นจะสำคัญอยู่ที่การทรงรับน้ำอภิเษก เพราะชื่อพิธีก็บังอยู่เช่นนั้นแล้ว

การบรมราชาภิเษกพิสดารในรัชกาลที่หนึ่ง เมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๘ นั้น ได้เป็นแบบแผนต่อมา โดยเปลี่ยนรายการบางอย่าง ที่แปลกไปจากนั้นมากที่สุดก็คือ พระราชนิพนธ์เพิ่มเติมในรัชกาลที่สี่ ซึ่งพราหมณ์และราชบัณฑิตกราบบังคมทูลเป็นภาษาบาลี แล้วแปลเป็นภาษาไทย และพระเจ้าอยู่หัวทรงตอบทั้งสองภาษานั้น ในระยะแสดงปาลูกถานี้ ข้าพเจ้าไม่มีเวลาที่จะลำดับการเปลี่ยนแปลง จึงขอลัดไปเล่าถึงงานบรมราชาภิเษกรัชกาลที่เจ็ดเป็นแบบอย่าง โดยชี้แจงบางระยะว่าอะไรใหม่ อะไรเก่า ตลอดไป

ก่อนเริ่มพระราชพิธีที่กรุงเทพฯ ได้มีการเสกน้ำสรงที่ปูชนียสถานสำคัญ หรือที่มณฑล ทั้ง ๑๗ มณฑล เพิ่มวัดมหาธาตุสุวรรคโลก ซึ่งอยู่ในมณฑลพิษณุโลกอีกแห่งหนึ่ง รวมเป็น ๑๘ แห่ง ส่วนที่กรุงเทพฯ ก็มีพิธีจารึกพระสุพรรณบัฏ ดวงพระราชา และพระราชลัญจกรแผ่นดิน

ครั้นถึงกำหนดงาน ก็มีพิธีตั้งน้ำวงด้วยวัน ๑ กับสวดมนต์เลี้ยงพระอีก ๓ วัน ซึ่งไม่สู้จะมีลักษณะแปลกไปจากสวดมนต์เลี้ยงพระตามธรรมดามากนัก แปลกแต่มีการประกาศเทวดาในเวลาเย็นทั้งสามวัน ครั้นถึงวันที่ ๔ เวลาเช้า สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวสรงพระมูรธาภิเษกสนานแล้วทรงเครื่องต้น ออกสู่พระที่นั่งไพศาลทักษิณ ประทับเหนือพระราชอาสน์แปดเหลี่ยม ซึ่งเรียกว่าพระที่นั่งอัฐทิศ ภายใต้พระเศวตฉัตรเจ็ดชั้น ราชบัณฑิตและพราหมณ์นั่งประจำทิศทั้งแปด ผลัดเปลี่ยนกันคราวละทิศ กล่าวคำอัญเชิญให้ทรงปกปักรักษาทิศนั้น ๆ แล้วถวายน้ำอภิเษกและถวายพระพรชัย เมื่อเวียนไปจนครบแปดทิศแล้ว กลับมาประทับทิศตะวันออก หัวหน้าราชบัณฑิตซึ่งนั่งประจำทิศตะวันออก กราบบังคมทูลรวยบอดอีกทีหนึ่ง จึงเสด็จสู่พระราชอาสน์อีกด้านหนึ่ง ซึ่งเรียกว่าพระที่นั่งภัทรบิฐ จึงพระมหाराชครู (ในรัชกาลที่เจ็ดเป็นเพียงพระราชาครูวามเทพมูณีว่าที่พระมหाराชครู)^๒ ร่ายเวทสรรเสริญไภลาส จนเสร็จพิธีพราหมณ์ แล้วกราบบังคมทูลเป็นภาษาบาลีก่อนแล้วแปลเป็นไทยว่า

ขอเดชะฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้าปกกระหม่อม ขอได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระบรมราชวโรกาสแก่ข้าพระพุทธเจ้า ด้วยพระบาท

^๑ บางแห่งใช้ว่า ไภลาส

^๒ คือ พระราชาครูวามเทพมูณี (หว่าง รังสิพราหมณกุล)

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงรับพระมูรธาภิเษก เป็นบรมราชาธิราช เป็นเจ้าเป็นใหญ่
ของประชาชนชาวสยาม เหตุตั้งนั้นข้าพระพุทธเจ้า ทั้งพระบรมวงศานุวงศ์
ข้าทูลละอองธุลีพระบาท มีท่านเสนาบดีเป็นประธาน และสมณะพราหมณาจารย์
ทั้งปวง พร้อมเพรียงมีน้ำใจเป็นอันเดียวกัน ขอขนานนามพระปรมาภิไธยถวาย
พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ดังได้จารึกไว้ในพระสุพรรณบัฏนั้น และขอมอบ
ถวายเครื่องราชกกุธภัณฑ์ อันสมพระราชอิสริยยศ ขอได้ทรงเฉลิมพระปรมาภิไธย
ดังได้ทรงกำหนดนั้น และทรงรับเครื่องราชกกุธภัณฑ์นี้ ครั้นแล้วขอได้ทรงราชภาระ
ดำรงราชสมบัติโดยธรรมสม่ำเสมอ เพื่อประโยชน์เกื้อกูลและสุขแห่งมหาชนสืบไป

ทรงรับว่า ชอบละ พราหมณ์

ลำดับนี้พระมหाराชครูจึงถวายพระสุพรรณบัฏ พระสังวาลสามสายและเครื่องราชกกุธภัณฑ์
และพระแสงอัษฎาวุธ

เครื่องราชกกุธภัณฑ์ตามตำรามีห้าอย่าง อะไรบ้างนั้น ไม่ตรงกันทุกตำราไป อยากรู้คดี
ที่พระมหाराชครูถวายนี้คือ

๑. พระมหาพิชัยมงกุฎ ทรงรับมาสวม ขณะนี้ ในสมัยปัจจุบันอนุโลมเป็นองค์สำคัญที่สุด
แห่งงานพระบรมราชาภิเษก พราหมณ์เป่าสังข์ขับบัณเฑาะว์ชาวประโคน ๆ แตรสังข์ดุริยดนตรี ทหารยิงปืน
ถวายคำนับ พระสงฆ์อาระฆังและสวดชัยมงคลคาถาทว่าพระราชอาณาจักร

๒. พระแสงขรรค์ชัยศรี ซึ่งถือว่าเป็นพระแสงของพระเจ้าปทุมสุริยวงศ์แห่งเขมรโบราณ
เป็นพระแสงคู่บ้านคูเมืองของเขมรนั้น

๓. พระแสงจักร เป็นราชกกุธภัณฑ์อันนิยมกันว่าเป็นของสูงคู่พระองค์พระมหากษัตริย์มาแต่
อินเดียโบราณ

๔. ธารพระกร และพระแสงหว่านข้างเผือก ปนเปื่อยอยู่ในเบญจราชกกุธภัณฑ์ แต่เข้าใจว่าไม่ได้อยู่ใน
ตำรับเดิม คงจะแทรกภายหลัง

๕. ฉลองพระบาทเชิงงอน เป็นราชกกุธภัณฑ์สำคัญอันหนึ่งตามแบบอินเดียโบราณ ใน
ทศรถชาติก ซึ่งเป็นต้นฉบับโบราณอันหนึ่งของนิทานพระราม เล่าว่า เมื่อพระภารตไปวิงวอนพระรามในป่า
ให้กลับมาทรงราชย์นั้น พระรามไม่ยอมกลับไป จึงพระราชทานฉลองพระบาท ซึ่งพระภารตเชิญมาประดิษฐานไว้
แทนพระองค์พระรามบนราชบัลลังก์ในกรุงอโยธยา

เลข ๑ ๒ ๓ ๕ กับพระเศวตฉัตร รวม ๕ อย่างนี้ เข้าใจว่าเป็นเบญจราชกกุธภัณฑ์ตาม ตำรับเดิม
ของลังกา (ดูมหาวงศ์พงศาวดารลังกาทวีป เล่ม ๑ หน้า ๒๗๘)

มีเครื่องราชูปโภค คือ พระแสงฝักทองเกลี้ยง เป็นพระแสงประจำพระองค์ที่มหาดเล็ก
เชิญตามเสด็จ ธารพระกรเทวรูป พระสุพรรณศรีบัวแฉก พานพระชันหมาส พระมณฑป พระเต้าทักษิณทก
เป็นเครื่องทรงใช้ประจำวัน ซึ่งมหาดเล็กเชิญตามเสด็จทุกงานพระราชพิธี

ส่วนพระแสงอัษฎาวุธ คือ พระแสงแปดองค์นั้น เป็นอาวุธพระเป็นเจ้า (ตรี จักร ธนู) บ้าง เป็น
พระแสง อันมีเรื่องทางประวัติศาสตร์ (พระแสงปืนข้ามแม่น้ำสะโตง หมายถึงพระนเรศวรทรงยิงข้ามแม่น้ำนั้น
ไปถูกแม่ทัพพม่าตาย) บ้าง อื่น ๆ อีกบ้าง

แล้วพระสิทธิชัยบดีจึงกล่าวคำถวายพระเศวตฉัตร และพราหมณ์อื่นกล่าวศิวเวท วิษณุมนตร์
เป็นภาษาโบราณ และถวายชัยด้วยมคธและสยามภาษาซึ่งพระเจ้าอยู่หัวทรงรับว่า

ตุกรพราหมณ์ บัดนี้เราทรงราชภวาระครองแผนดินโดยธรรมสมำเสมอ เพื่อ
ประโยชน์เกื้อกูลและสุขแห่งมหาชน เราแผ่อณวมเหือท่านทั้งหลายกับภคสมบัต
เป็นที่พึงจัดการป้องกันอันเป็นธรรมสืบไป ท่านทั้งหลายจงวางใจอยู่ตามสบายเทอญ
พระมหาราชครูรับว่า

ข้าพระพุทธเจ้าขอรับพระบรมราชโองการ พระบ้นชुरสุรสิงหนาทประณม
ธรรมภราชววจา ด้วยเกล้าด้วยกระหม่อม ขอเดชะ

นี่เป็นระยะสำคัญที่สอง เพราะพระมหากษัตริย์มีพระบรมราชโองการเป็นครั้งแรก แล้วทรงหลั่งน้ำ
จากพระเศวตทักษิณทก ตั้งสัตยาธิษฐานที่จะทรงเป็นธรรมภราช จึงมีการประคองเชิงแซ่อกครั้งหนึ่ง
เมื่อสุดเสียงประคอง จึงทรงไปรยพิกุลเงินทองแก่พราหมณ์ แล้วเปลื้องเครื่องทรงบางอย่าง เช่น พระมหาพิชัยมงกุฎ
แล้วเสด็จขึ้นจากมหาสมาคมสู่พระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน ทรงรับพรจากพระสงฆ์ราชาคณะที่เข้างานวันก่อน
มาแล้วทั้งสามวัน เป็นเสร็จงานส่วนใหญ่ในตอนเช้า

ครั้นตอนกลางวัน ทรงพระมหาพิชัยมงกุฎ เสด็จฯ ออกท้องพระโรงพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย
ทรงรับพรจากมหาสมาคมแห่งพระบรมวงศานุวงศ์ เสนามาตยราชบริพาร มีพระราชดำรัสขอใจ และทรง
อนุญาตให้ผู้ทำราชการคงดำรงตำแหน่งสืบไปด้วย พิธีนี้ ของเดิมไม่ใช่แต่การถวายพระพรเท่านั้น แต่ท่าน
มุขอำมาตย์หัวหน้ารัฐบาลทั้งหก คือ สมุหพระกลาโหม สมุหนายก และเสนาบดีเวียง วัง คลัง นา ซึ่งเรียกว่า
จตุสดมภ์ ต่างถวายราชสมบัติอันอยู่ในหน้าที่ของตน เป็นต้นว่า (ในรัชกาลที่สอง) สมุหพระกลาโหมถวาย
รถหลวง เรือหลวง ศัสตราวุธและหัวเมืองขึ้นกลาโหม สมุหนายกถวายพระยาข้างต้น ม้าต้น พลเรือนและ
หัวเมืองขึ้นมหาดไทย เสนาบดีคลังถวายราชพัทยาการและราชสมบัติทั้งสิบสองท้องพระคลัง ฯลฯ เมื่อถวาย
ท้วแล้วจึงพระราชทานอนุญาตให้บรรดาข้าราชการดำรงตำแหน่งรักษาราชอาณาและราชสมบัติ ในหน้าที่
ของตน ๆ สืบไป ต่อจากนี้เสด็จขึ้นพระที่นั่งไพศาลทักษิณ ฝ่ายในเฝ้าถวายพระพรเช่นฝ่ายหน้า ในสมัยโบราณ
เป็นหน้าที่ท้าววรจันทรถวายสิบสองพระกำนัล แต่ธรรมเนียมนี้ได้เลิกไปตั้งแต่รัชกาลที่หก ในรัชกาลที่เจ็ด
ได้เติมการทรงสถาปนาพระชายาขึ้นเป็นสมเด็จพระบรมราชินีในระยนี้

เวลาเย็นเสด็จไปทรงแสดงพระองค์เป็นอัครศาสนูปถัมภก ต่อหน้าคณะสงฆ์ ในพระอุโบสถ
วัดพระศรีรัตนศาสดาราม โดยกระบวนราชอิสริยยศ แล้วเสด็จฯ ขึ้นทรงสักการะสมเด็จพระบรมราชบูรพการี
ทุกพระองค์

อนึ่ง คำวันนี้ เสด็จขึ้นเถลิงพระราชมนเทียร ในพระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน เป็นพิธีอย่างคนไทย
ขึ้นบ้าน คือประทับบนพระแท่นบรรทม ทรงรับบุญแจทอง จันทมากทอง ธารพระกร พันธูฝึก หินบดและ
แมว ฯลฯ เจ้านายผู้ใหญ่ฝ่ายในถวายพระพร แล้วเอนพระองค์ลงบนพระแท่นบรรทม พอเป็นมงคลฤกษ์

งานบรมราชาภิเษกแท้ ๆ นับว่ายุติลงเพียงนี้ (เว้นอย่างเดียวซึ่งจะกล่าวต่อไปข้างหน้า) แต่ยังมี
งานมงคลและสังคมาต์จากนี้อีกในวันต่อ ๆ มา เช่นการที่เจ้านาย ข้าราชการ ถวายดอกไม้ธูปเทียนสักการะพระองค์
ในฐานะพระมหากษัตริย์ การที่ทรงอาราธนาพระมหาเถรมาถวายเทศนาว่าด้วยมงคลธรรมและหน้าที่พระราช
ผู้ได้ทรงรับอภิเษก การที่คณะต่าง ๆ เข้าเฝ้าถวายพระพรชัย เป็นต้น ส่วนท้ายของบรมราชาภิเษกที่ยังจะกล่าวถึง
ต่อไปก็คือ เลียบเมือง อันเป็นธรรมเนียมมีมาแต่อินเดียโบราณ ดังปรากฏในพระบาลีต่าง ๆ มีขาดก เป็นต้น
ทางพราหมณ์ก็นิยมธรรมเนียมนี้ดุจกัน ดังปรากฏในคัมภีร์อัคนิปุราณ เป็นต้น แต่เดิมที่พระมหากษัตริย์
เสด็จประทับที่นคร เพื่อแสดงพระองค์แก่ทวยราษฎร์ ครั้นมาในรัชกาลที่สี่ ทรงแปรรูปงานนี้เป็นประเศด็จฯ
ไปสักการะพระศาสนาในพระอารามที่สำคัญ เป็นงานสองวัน บกวันหนึ่ง เรือวันหนึ่ง แล้วเป็นเสร็จการ.

THE OLD SIAMESE CONCEPTION OF THE MONARCHY

[B.E. 2490 : Published in the Journal of the Siam Society, Volume XXXVI (2)]

In March 1946 I had the honour of giving a lecture on behalf of the Siam Society before a distinguished gathering which was graced by the presence of their Majesties the late King Ananda and the present King with their mother Her Royal Highness the dowager Princess of Songkhla. What I was asked by the President of the Society to speak about was the subject of the Siamese Coronation. Although the subject was of great interest to me and I had made, at the command of His late Majesty King Prajadhipok, a special study of it, I could not help feeling that it was hardly a topic that would appeal to a general audience. On being further pressed into delivering the lecture, I recollected a certain passage in Malinowski's *Science, Religion and Reality* quoted by Dr. H.G.Q. Wales in his *Siamese State Ceremonies*, p. 5, thus :

A society which makes its tradition sacred has gained by it inestimable advantage of power and permanence. Such beliefs and practices, therefore, which put a halo of sanctity round tradition, will have a 'survival value' for the type of civilisation in which they have been evolved... They were bought at an extravagant price, and are to be maintained at any cost.

In a wave of nationalistic impulse, kindled by the above quotation, I changed my mind and undertook to give the lecture. Since, however, the coronation ceremony had been extensively studied and accurately described elsewhere by the learned Dr. Wales and by observers among whom myself,* I prefaced my lecture with further results of my study of the institution of Kingship by way of offering to the audience something new and original. That lecture was reproduced verbatim in the local daily *Liberty* of March 1946. A Siamese version was also

* In English : H.G.Q. Wales : *Siamese State Ceremonies* 1931; Official pamphlet, *The Coronation of His Majesty Prajadhipok, King of Siam* (by H.H. Prince Dhani 1925) :

In Siamese : Prince Damrong : *History of the Second Reign* pp.15 - 47; An official record of the coronation of King Vajiravudh, Nat. Library Ed. Bgk 2466 (1923); An official record of the coronation of King Prajadhipok, Govt. Gazette, sp. No. 2468 (1925); A poetical narrative of the coronation of King Prajadhipok, very detailed, by H.R.H. Prince Naradhip, 2468 (1925);

In French : La cérémonie du couronnement au Siam, *Extrême Asie*, no. 13, Juillet 1927.

made from it and published under the auspices of Phra Suddhi - arth* for presentation to guests who attended the cremation of his mother and has also appeared in the 4th Siamese number of the Journal (January 1947). The subject therefore of the Coronation Ceremony has been given sufficient publicity and in complying with the request of the editorial committee for that lecture I am submitting merely its first part dealing with the theory of the Siamese Monarchy, to which I have made considerable additions as well as given full references which could naturally find no room in a lecture.

Cultural Background

To understand the old Siamese conception of the Monarchy, let us consider quite briefly the cultural background of the Thai race. As they emerged from the hinterland of south China and descended upon the upper reaches of the Indochinese rivers from an early period, the Thai were probably animists.* In the Menam valley they came into contact in the XIIth century (Christian era) with the Mon state of Dvaravati. The latter, being cultural descendants of the Telingana of the upper west coast of the Bay of Bengal who had crossed the Bay to settle down on this side of it, possessed a high culture based upon the Hinayana school of Buddhism. It was this culture which exerted the most lasting influence upon the Thai of the Menam valley, in other words the Siamese. It was also from these people or their descendants that we got our old legal treatise of the *Thammasat*, which served for a long time as the Siamese Constitution. History does not tell us very clearly how these Mon disappeared from the scene. It was from a blending of the old Thai ideal with this culture that we developed that patriarchal kingship with which I shall go on to deal later.

Once in the valley of the Menam, we came into contact with the great Khmer empire, which is mainly known to posterity through its great monuments such as Angkor. Their culture was made up of Hinduism from the innumerable waves of Indian immigration and of Mahayana Buddhism inherited in all probability from the rule of the “King of the Mountain” of the naval empire of Srivijaya. The Khmer developed out of these sources their own cult of the *Devaraj*, or divine kingship. When the Siamese ousted the Khmer from the Menam valley, they came under the influence of the latter’s culture.

* คือ พระสุทธอรรถนฤมณฑล (สุธ เลขยานนท์) เป็นพี่น้องกับพระปฏิเวทย์วิสิษฐ์ (สาย เลขยานนท์) สำหรับการจัดพิมพ์ฉบับภาษาไทยเป็นอนุสรณ์ในงานศพมารดาของพระสุทธอรรถนฤมณฑลและพระปฏิเวทย์วิสิษฐ์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๙ นั้นคือ “เรื่องบรมราชาภิเษก” ซึ่งได้ให้ข้อมูลไว้แล้วในหน้าคำอธิบาย

* Traces of animism in our beliefs and customs survive to the present day despite the frankly anti - superstitious attitude of Hinayana Buddhism. The cult of the *kwa-k*, for instance, seems to imply a certain undetermined element in every individual which is to be protected and treasured with care. A study of this pre - Buddhistic animism would require a book by itself.

Patriarchal Sukhothai Kingship

As I have just pointed out, the old Thai had their own traditions of kingship. The monarch was of course the people's leader in battle ; but he was also in peace - time their father whose advice was sought and expected in all matters and whose judgment was accepted by all. He was moreover accessible to his people, for we are told by an old inscription that in front of the royal palace of Sukhothai there used to be a gong hung up for people to go and beat upon whenever they wanted personal help and redress. The custom survived with slight modifications all through the centuries down to the change of régime in 1932. Under Kings Rama VI and Prajadhipok for instance instead of the gong there used to be stationed at the front gate of the Grand Palace a "gentleman - at - arms," or *tamruač luang*, whose duty it was to receive any written petition which a subject could submit to his King. Needless to say, not only was the King rewarded for his responsibilities with popular respect, but was also liable to be blamed by his filial subjects on occasions of national as well as personal calamities, even including a cropfailure.

The Thammasat

What formalised this patriarchal kingship was the Constitution of the *Thammasat* (form the Pali *Dhammasattha*) which we got from the Mon. Its origin might have been very old. Its inspiration was doubtless older for it can be traced to the *Dīgha Nikāya* of the *Tipitaka* which Rhys Davids assigns to the Vth century B.C. The *Thammasat* describes its ideal of a monarch as a King of Righteousness, elected by the people (the *Mahasammata*). Its inspiration* describes its ideal monarch in identical terms, that is the *Mahasammata*, 'elected by the people'. It further explains that he was a *khattiya*, 'Lord of the fields' and one who charms others and thereby earns the title of *raja*. It is of interest to note that the term *khattiya*, derived from the Sanskrit *kshatriya*, is the etymological and possibly historical equivalent of the Iranian *kshatrpa* which has been anglicised through the Greek *satrapes* into *satrap*. I do not know whether the identity with our term *Chao P'aendin*, 'the Lord of the Land' is historical or merely accidental, for no etymological connection can be traced through the Pali or Sanskrit. According, then, to the *Thammasat*, the ideal monarch *abides steadfast in the ten kingly virtues, constantly upholding the five*

* Dīghā Nikaya, Aggañña Sutta, section 21, tr. By Rhys Davids in *Dialogues of the Buddha* Vol. IV, p. 88.

common precepts and on holy days the set of eight precepts, living in kindness and goodwill to all beings. He takes pains to study the Thammasat and to keep the four principles of justice, namely : to assess the right or wrong of all service or disservice rendered to him, to uphold the righteous and truthful, to acquire riches through none but just means and to maintain the prosperity of his state through none but just means.

The ten kingly virtues above cited are often quoted in Siamese literature and attributed to the commentators of the Jataka.* They are : almsgiving, morality, liberality, rectitude, gentleness, self - restriction, non - anger, non - violence, forbearance and non - obstruction. Usually coupled with the above is another curious quartette of the lines of conduct proper for an ideal monarch. They are : *sassamedha* knowledge of food organization, *purisamedha* knowledge of men, *sammāpāsa* means of winning the people's heart, *vācāpeyya* gentle words. The quartette is said to have been established by sages of old. With just a little imagination one easily detects under the Pali veneers of these ethical terms the names of Brahman sacrifices of old as laid down for Brahman monarchs in the *Śatapatha Brāhmana*. Nothing can be more unbuddhistic than some of these sacrifices and the way they have been transformed is a clever piece of linguistic juggling to reach a compromise. *Sassamedha* is in fact from *asvamedha* the famous horse - sacrifice; *purisamedha* is *purushamedha* the human - sacrifice long discontinued by the Hindus themselves; *vācāpeyya* is the *vājapeya* ritual celebrated to obtain plenty; but the last I have not been able to identify, though the Pali Text Society's Dictionary says it was a sacrifice and was the equivalent of the Sanskrit *samyāpāsa*, whatever that may be. The first three are well known and full details may be had from the *Śatapatha Brāhmana***.

Thus fortified by the above rules of conduct, the ideal monarch justifies himself as the King of Righteousness. And through righteousness he may attain to the dignity of a *cakravartin*, the universal sovereign. Such is the theory according to the inspiration of the Buddhist Canon***. Let us examine the theory by looking at the following which was probably the very passage which inspired the jurists of old who wrote the original of the *Thammasat*.

But, what, sire is this Ariyan duty of a wheel - turning monarch (i.e. the cakravartin) ?

* *Commentary of the Jataka* III 274.

** For the asvamedha, *Sacred Books of the East*, V, p. 274 et sqq; the purushamedha, SBE V, p. 405; the vajapeya. SBE III, p. 41.

*** Dīgha Nikāya, Cakkavatti Sutta, sect. 6; tr. *Dial. Of the Buddha*, IV p. 62 et sqq.

This, dear son, that thou, leaning on the Norm (Dhamma), honouring, respecting and revering it, doing homage to it, hallowing it, being thyself a Norm - bearer, a norm signal, having the Norm as thy master, shouldst provide the right watch, ward and protection for thy own folk, for the army, for the nobles, for vassals, for Brahmins and householders, for town and country - dwellers, for the religious world, and for beasts and birds. Throughout thy kingdom let no wrong - doing prevail. And whoever in thy kingdom is poor, to him let wealth be given.

And when, dear son, in thy kingdom men of religious life... shall come to thee from time to time and question thee concerning what is good and what is bad, what is criminal and what action will in the long run work for weal or for woe, thou shouldst here what they have to say, and thou shouldst deter them from evil and bid them take up what is good. This, dear son, is the Ariyan duty of a sovran of the world.

The old tale goes on to say that upon the strict observance of his father's injunctions as detailed above, the young monarch, succeeding his father who retired in old age, found one day upon the upper terrace of his palace the coveted celestial wheel, which rolled onward first to the east and then to other quarters of the universe. The king followed with his army ; and wherever it stopped there the victorious war - lord took up his abode and with him his fourfold army. All the rival Kings in those respective regions came to the sovran king to give him welcome and beg for his teaching. The king then exhorted them to refrain from killing, from stealing, from adultery, from untruth and from intoxicating drinks, ending up with the injunction *Enjoy your possessions as ye have been wont to...*

The above is but one example of the fairly extensive but scattered material in Pali literature which inspired the *Thammasat*.

The date of the *Thammasat* should be an important factor in tracing the history of the Siamese conception of the monarchy but is still undetermined. The preamble of the *Thammasat* states that the work was -

enunciated by the seer of the Manusāra in the beginning in the original language, handed down from time immemorial (and) is now established among the Rāmañña; and, being thus difficult for men to render from the Rāmañña language, I have therefore done it in the language of Siam.

Now, we know from Mon history that Wareru, the Thai king of Martaban, had a standard Mon code of laws written under his patronage about 1280 or 1281 which bore

the name of *Wagaru Dhammathat*. According to a distinguished legal historian this was without doubt one of the oldest vehicles by which the laws of Manu penetrated into Siam*. In accepting M. Lingat's statement, I presume of course that he did not lose sight of Forchhammer's theory that the Mon law - code, Indian in origin, reflects the social and religious conditions of Ancient India during the supremacy of Buddhism and can claim to belong to a Buddhist Manāva school earlier than the well - known Brahmanic recension of Manu, the *Mānavadharmasāstra***.

That the *Wagara Dhammathat*, influenced our laws is further confirmed by the fact that it was later translated into Pali in the XVIth century by the Mon jurist Buddhaghosa, and called the *Manusāra*. Here, therefore, we have clearly before us the solution of the problem of the origin of our laws, for in all probability the 'seer of the *Manusāra*' mentioned in the preamble just quoted was none other than this Buddhaghosa, the Mon jurist. The only argument against such a hypothesis is that the process of translation has been reversed.

Royal Ordinances

Though appended, in the Corpus of 1805, to the *Thammasāt*, its final section should be really outside. It is obviously an interpolation for it is different to the foregoing in style as well as in matter. Whereas the Pali *Thammasāt* is written in the *sloka* metre, this last section is in the *indavajira*; whereas the grammar of the former is none too classical, that of the latter is frankly bad. This last part deals with what is called *sākhākadi*, i.e. branch matter, in contradistinction to *mūlakadi*, trunk or elemental matter, which refers to the *Thammasāt* - proper. The text defines this 'branch matter' as including the *Phra Rājakamnod* and *Phra Rājabaññat*, that is royal ordinances. Royal ordinances were collectively known as the *Rājasāt*, a term that might be rendered as 'King's Lore' as distinct from the *Thammasāt*, the 'Inspired Lore,' which was the work supposedly of a superior agency, a Constitution in fact which was not to be tampered with even by the highest in the land.

In the Pali original these royal ordinances are said to have been promulgated by the ancient King Ramadhipati, thus

Sākhatthanāmena pabhedabhinnā
Anekadhā sa.....
.....

* R. Lingat : L' influence indoue dans l'ancien droit siamois, 1937 (dans *l'Etude de sociologie et d'ethnologie juridiques* no. XXV).

** Forchhammer's opinion, quoted by Mabel Bode : *The Pali Literature of Burma*, p. 86.

Porāṇarājena narinda – Rāmā

Dhipattiyenâbhiparakkamena

.....

.....patit̥thitā te.

The mediaeval Siamese translator, however, took this in another sense. His very free rendering was by ‘ancient king in several successive periods.’ Here is perhaps an illustration of a conflict between the literary and the juridical conscience. It might have happened in this way. A certain ‘ancient King Ramadhipati’, whoever he was, initiated the system of ‘King’s Lore’ to run along - side with the ‘Inspired Lore’, without of course contradicting it. Whether he was the Ramadhipati who founded Ayudhya in 1350 to whom many enactments were attributed*, or any other Ramadhipati before 1805, or even the enlightened Ramadhipati of the Mon who was the only Mon king to be so named (i.e, King Dhammaçeti 1460 - 1491), one has no means at the present time of knowing. In any case that Pali passage must have been written during the reign of a Ramadhipati, but the Siamese translation was made some time after when his example had been followed by other monarchs who succeeded him. As has been said by scholars of legal history, the function of the king was not to legislate but to protect the people and preserve the sacred law. It might have been true in many cases that by promulgating ordinances the king could bend and entirely contravert the *Thammasat* to suit his end; and yet he could not hope to give his decisions the lasting form and authority of the latter; imposed as it was by superior agency**.

My survey would not be complete if I omitted to mention a class of moralist literature in Siamese which lays down for the monarch a line of conduct that has obviously been inspired by an ancient Indian culture that survives in the *Jātaka* and its commentaries. It was probably from the same culture that the classical Sanskrit law - book, *Mānavadharmasāstra* was derived though independently of our source of inspiration. Whilst our moralist literature is purely literary, the latter was framed in a wider scope to include law as well. It is worthy of notice that the Khmer Law Code***

* Though Dr. Wales does not give him that credit, cf. *Ancient Siamese Government and Administration*, pp. 172 - 3.

** Ibid., p.170.

*** Leclère : Codes Cambodgiennes, Tome I, pp. 65 - 88.

also includes this kind of matter within its scope under the heading of *Reach Nitisatth*. It is therefore tempting to speculate that the original Siamese Code of Laws as in use in the days of Ayudhya might have also included the matter, which was dropped sometime later - obviously before the revision of 1805. In any case it has survived as a separate literary work called the *Rājanīti*. This work was published at the Vajrinda Press in R.S. 120 (1901) with an explanation that it dealt with *traditions which kings should maintain in justice and with the dispositions of evil and good people and the consideration to be made in giving them appointments*. The work is written in stanzas, first a Pali original - so far unknown as to venue - and then a prose paraphrase in Siamese. The work bears no date but mentions the names of two Brahmins as authors, by the names of Anantañāṇa and Gaṇāmissaka. They are not known outside of this work. The initial Pali verse begins thus :

*Rājanītisattham rañño
Ditthadhammatthasādhanam
Vuccate buddhivuḍḍhattham
Pararatthavimaddane.*

and then -

*Khattiyassa amaccassa
Vakkhāmi guṇalakkhanam
Sadābhijo mahipālo
Sammābhatte parikkhaye.*

Another work, much in the same vein, was published by the National Library under the title of *Rājanītisāstra* in 1920

Unwritten Traditions

Outside of the *Thammasat* there have been handed down other traditions which can not be traced to any treatise on polity. This survey would not be complete without touching on them.

A Siamese monarch succeeds to the Throne theoretically by election. The idea is of course recognisable as coming from the old Buddhist scriptures in the figure of King Mahasammata, the 'Great Elect.' No hard and fast rules exist as to how electors are qualified as such, but they were usually royal and temporal Lords of the Realm sometimes doing their business in the presence, but not with the participation, of spiritual Lords. Irregular successions there certainly have been, but they were exceptions rather than the rule.

I will not hazard a guess as to when the monarch became known colloquially as the 'Lord of Life,' (*chao jivit*). It was of course a mere acknowledgement of an established fact. It seems only obvious that the leader of an ancient community, not only in Siam but anywhere, should have power over the life and death of his subjects.

As to property, the old Law on Miscellanies promulgated in 1360 by the founder of Ayudhya laid down that all land belonged to the King, who was graciously pleased to allow his subjects to settle on it. They had every right to till or otherwise earn their livelihood on it save that of proprietorship. Each social grade had its scale of maximum allotment of land to which its member was entitled. King Chulalongkorn, however, initiated the system of issuing title - deeds acknowledging the practical right of his subjects to land - ownership though the old theory was not exactly abrogated. In any case the monarch continues to be called the Lord of the Land, *Chao P'aendin*, in conversation. The idea might have come also from the old Indian theory of the *khattiya**.

A feature worthy of notice is the legislative power of the monarch of old. The old treatise of the *Thammasat* divided law into two main categories, namely : principles (*mulakadi*) for the judicature consisting of 10 titles, and principles for the people's litigation consisting of 29 titles. Laws promulgated in those days were invariably based upon one or other of these titles. Beyond them the monarch seemed to have been curiously limited in his legislative power.

Many foreign writers, not excluding even the more learned ones, misunderstand the relationship of the King vis-à-vis the Church, and often attribute to him sacerdotal powers. The ideal monarch of Buddhist India, however, was expressly a warrior by birth, though not encouraged to be warlike in his ideals. The Siamese king has never in theory or practice been a High Priest at any time whatever. What duty he was required to perform in this connection was either that of a worshipper or an 'Upholder of the Faith.' The Buddhist priest, really a monk, seeks release from worldly ties, and the king cannot really afford to do that, unless he is prepared to be accused of neglecting his duties.

Divine Kingship

Later contact with the Khmer coated this patriarchal and - in a way - limited kingship with a veneer of divinity. It gave outward dignity to such ceremonies as the

* cf. supra p. 94.

coronation and royal obsequies. In the former, Hindu deities were invoked to pervade the anointed monarch, who was given such regalia as the trident of Siva and the discus of Vishnu, and bore in his full style such an epithet as the *Incarnation of the celestial gods* (Dibyadebāvatār). In the latter, the body of a dead monarch was encased in a *kośa*, the traditional Khmer cover for the emblem of Siva, thereby attributing divinity to the royal corpse*. Since the cult of this divinity was Hindu and rather involved, all this had no significance in Siam beyond outward dignity. The average Siamese, then as now, has never taken up seriously the idea of his King being connection with Hindu divinities, who after all had no place in his Buddhist faith.

Later Developments

Having thus traced in successive stage that Siamese conception of the monarchy from the earliest times to about the third reign of the Bangkok dynasty, we now come to the final phase of its evolution, that is the one prior to the present which is a pure foreign institution and need not be dealt with in a study of the old conception. Contact with the West brought changed conditions and by this time new problems arose which were no longer within the radius of the Constitution of the *Thammasat*. Social problems, such as sanitation and education had to be looked after by the state instead of being left to the initiative of the people and the clergy. So the King exercised full legislative power in the absence of proper sanction of the *Thammasat*. Nevertheless King Mongkut, who ascended the Throne in 1851, was a highly liberal and idealistic monarch; and he it was who commenced to make considerable modifications to the old conception of the monarchy. In the biannual ceremonies of swearing allegiance to the king on the part of officials and the Court, the King initiated the custom of himself giving the sovereign's pledge to be loyal to His people thereby making it a bi - partite instead of the former one - sided oath of allegiance. His son Chulalongkorn followed up in the same policy by his abolition of slavery and his renunciation of the Treasury to form the nucleus of State property which he had just organised, and to which he transferred all the revenues from taxes and dues hitherto paid to the King. King Rama VI, grandson of the pioneer in reform, made further

* The identification of the *kośa* or obsequial urn with the cover - sheath of the emblem of Siva has been presented in detail in *J.T.R.S.* XXXII, no. 2 (1st Thai no.) pp. 45 - 54.

considerable sacrifices and thereby modified again the old conception of kingship. All these changes came from the sovereign's own initiative. As regards succession, although by now the western custom of the elder son's right to inherit the Crown had been accepted, the succession had to be confirmed, at least for form's sake, by a Council of the Lords of the Realm. Such a practice was still kept up as late as 1925 when the late King Prajadhipok succeeded His elder brother in the absence of a male heir to the Throne.

The Theory In Actualities

This old conception of the monarchy, more especially the ethics of it, such as the tenfold kingly virtues, the quartette of proper conduct for the ideal monarch and the theory of the wheel - turning universal sovereign, in Siamese *cakrapat*, are ever kept before the public eye in literature, in sermons and in any other channel of publicity. The Buddhist ideal of the wheel - turning sovereign or the king of righteousness is to be detected even in many Hindu ceremonies of the Court which are essentially Brahmanic and doubtlessly borrowed from the cult of the Divine King of the Khmers. Prior to the proper Brahmanic anointment of the Coronation, the King seats himself upon an octagonal throne made of fig - wood and is invited, by representatives of each cardinal and subcardinal points of the universe starting with the premier point of the east by way of pronouncing his victory, *to extend his protection and exercise his royal authority over all those realms therein situate and all beings that therein dwell*. This reminds us of course of the Vth century B.C. passage already cited above which may be requoted for convenience thus :

... the king, the victorious war - lord, took up his abode (in the east).. Then all the rival kings in the region of the east came to the sovran - king and said : Come, O mighty king ! Welcome, O mighty King! All is thine, O mighty king ! Teach us, O mighty king !

In another section of the ceremony, responding to the Brahmin High Priest and priests who extend to him the invitation to rule over the Kingdom, the King says :

Brahmins, now than I have assumed full responsibility of Government, I shall reign in righteousness for the good weal of the populace, I extend my royal authority over you and your goods and your chattels, and as your sovereign do hereby provide for your righteous protection, defense and keeping. Trust me and live at ease.

This is again a reminder of the above - cited theory of the King of Righteousness in which the wheel - turning sovran of the universe accepts invitation to rule and enjoins the rival king of the east etc. to adopt high moral conduct and **enjoy your possessions as ye have been wont to do.***

The Siamese Coronation has to end up with the King's triumphal progress round the city. In the story of the wheel - turning sovran of the universe he too went his round of the world in the wake of his celestial wheel. Dr. Wales thinks** that the custom must have had a far older significance though long since forgotten by the common people, and traces its origin to the *Agni Purāna*, where one finds that the coronation was concluded by the king riding pradakshina - wise around the city. Jataka 472 also mentions the right - wise procession of a king round his city. Such a royal progress is of course a common topic in the Buddhist Canon and the custom probably dates back to the period of Buddhist India. The local custom doubtless originates from this direction.

The subject of the Siamese conception of the monarchy was first studied by Dr. H.G.Q. Wales in his *Siamese State Ceremonies* and formed in it the IVth chapter pp. 29 - 53). No other study of the subject has been made since as far as I know. In that study, however, there are certain points which seem to be misunderstood, such for instance as the assumption that the Siamese king performed the functions of a High - Priest, with which I have already dealt with. Nor can I accept the imposing list of taboos, practically all of which have been misunderstood altogether. The first item for instance that the king being divine it was taboo to touch his body especially his head and hair. Before the leveling influence of the West became prevalent, no Siamese would have tolerated his head or hair being touched by his junior in age or station and an infringement of this was considered as bad manners. It applied naturally all the more when it concerned the head or hair of the king. Thus was the position. Nothing to do at all with the divine right of kings. Most of the ten taboos in Dr. Wales' list, in fact, were merely the dictates of good manners and breeding or else necessitated by the caution to protect the life of one whose word and action was law and whose death might throw the whole country into confusion. Had the learned doctor been equally conversant with court etiquette in his own country,

* cf. supra p. 94.

** cf. *Siamese State Ceremonies*, p. 107.

would he have written that *it was also taboo in England to use word of the common language or common modes of address, when speaking to or about the King and princes**, when he noticed that one often said Your Majesty instead of you, that one preferred to talk of the King's natal day rather than birthday and to say that the sovereign had been pleased to command his attendance upon the King at dinner and so on? Would he be maintaining that it was taboo in his country for his sovereign not to address a fellow sovereign in his letters as his illustrious brother when the King knew just as well as Dr. Wales that the addressee was really no relation of his? Would the learned doctor have stated that it was taboo in, say French Indochina, for all persons who pass the Résident Supérieur's car to keep their hats on, and how would he explain the reason of such a taboo since the Résident Supérieur was at best just the representative of one, who, however highly placed in his land, had never pretended to lay any claim to the divinity of his office?

Such are the kind of points to which I can not agree with the learned doctor. With all due respect to his wide - reading and high erudition which I can never claim to equal, there are, I feel, certain points the significance of which requires no effort for a native to understand and appreciate even though they seem so problematical to the foreigner. I feel, therefore, that a new treatment of the subject such as this article would not be superfluous.

* cf. *Siamese State Ceremonies*, p. 39, section 8.

ประมวลบทความเนื่องในพระราชพิธีบรมราชาภิเษก

สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์

กรมศิลปากร กระทรวงวัฒนธรรม

<http://www.literatureandhistory.go.th>

พิมพ์ครั้งแรก ๑,๐๐๐ เล่ม พุทธศักราช ๒๕๖๑

ลิขสิทธิ์ของกรมศิลปากร

ราคา ๓๙๐ บาท

ข้อมูลทางบรรณานุกรมของสำนักหอสมุดแห่งชาติ

National Library of Thailand Cataloging in Publication Data

ประมวลบทความเนื่องในพระราชพิธีบรมราชาภิเษก. -- กรุงเทพฯ : สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๖๑.

๑๖๐ หน้า.

๑. ราชภิเษก. ๒. พิธีทางศาสนาและพิธีกรรม. I. ชื่อเรื่อง.

390.22

ISBN 978-616-283-417-2

ที่ปรึกษา

นายอนันต์ ชูโชติ

นางประนอม คลังทอง

นางสาวอรสรา สายบัว

นายธีระ แก้วประจันต์

นางสาวอิสริย์ ธีรเดช

อธิบดีกรมศิลปากร

รองอธิบดีกรมศิลปากร

ผู้อำนวยการสำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์

ผู้เชี่ยวชาญเฉพาะด้านอักษรศาสตร์ (ประวัติศาสตร์และจารีตประเพณี)

ผู้อำนวยการกลุ่มจารีตประเพณี

คณะบรรณาธิการ

นางสาวฉัตรภรณ์ จินดาเดช

นางสาวกมลพรรณ บุญสุทธิ

นางสาวพลอยชมพู ยามะเพ็ญ

เรื่องบรมราชาภิเษก

THE OLD SIAMESE CONCEPTION OF THE MONARCHY

วินิจฉัยเรื่องเครื่องต้น

ตำราเครื่องต้นเครื่องทรงแต่โบราณ

พระราชพิธีบรมราชาภิเษก ในรัชกาลที่ ๒

พระราชพิธีบรมราชาภิเษก ในรัชกาลที่ ๕

ภาพประกอบ

: สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ

: หนังสือ พระราชพิธีบรมราชาภิเษก : ประวัติศาสตร์จารีตประเพณี “ขอพระเกียรติ
พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย รัชกาลที่ ๒”

: หนังสือ ราชศัพท์ ฉบับราชบัณฑิตยสถาน

: หนังสือ คู่มือการใช้ ความหมาย ราชศัพท์ ครบหมดทุกหมวด

: หนังสือ สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง

ออกแบบและพิมพ์ที่ : หจก. อรุณการพิมพ์

โทร. ๐-๒๒๘๒-๖๐๓๓-๔ โทรสาร ๐-๒๒๘๐-๒๑๘๗-๘

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

พระวรวงศ์เธอ
กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร

